

PEDAGOGIK AKMEOLOGIYA

xalqaro ilmiy-metodik jurnal

9(17)

2024

E-ISSN 2181-379-5

9 772181 379008

ISSN 2181-3787

9 772181 378001

ISSN 2181-3787
E-ISSN 2181-3795

“PEDAGOGIK AKMEOLOGIYA”
xalqaro ilmiy-metodik jurnal

«ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ АКМЕОЛОГИЯ»
международный научно-методический журнал

“PEDAGOGICAL ACMEOLOGY”
international scientific-methodical journal

№9(17) 2024

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi
huzuridagi OAK Rayosatining 2023-yil 5-maydagi 337-qarori bilan **07.00.00 -
tarix, 13.00.00 - pedagogika, 19.00.00 - psixologiya** fanlari bo‘yicha
dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan
zaruriy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnal haqida
Jurnalga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti administratsiyasi huzuridagi axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan ommaviy axborot vositasi davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risida 1672 raqamli guvohnoma berilgan.

"Pedagogik akmeologiya" xalqaro ilmiy-metodik jurnali

"Pedagogik akmeologiya" xalqaro ilmiy-metodik jurnaliga taqdim etilgan ilmiy maqolalarga qo'yiladigan asosiy talablar falsafa doktori (PhD), fan doktori (DSc) dissertatsiyalarining asosiy ilmiy natijalarini xalqaro standartlar va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Oliy attestatsiya komissiyasi to'g'risidagi Nizom talablari, shu jumladan elektron ilmiy-texnik jurnallarga qo'yiladigan talablar tizimi hisoblanadi.

«Педагогическая акмеология» международный научно-методический журнал

Основные требования к научным статьям, представляемым в международном научно-методическом журнале *«Педагогическая акмеология»* являются научные труды, рекомендованные для публикации основных научных результатов докторских (PhD), (DSc) диссертаций в соответствии с международными стандартами и «Положением о Высшей аттестационной комиссии» при Кабинете Министров Республики Узбекистан, в частности требования к электронным научно-техническим журналам.

About the magazine

"Pedagogical akmeology" international scientific-metodical journal

The main requirements for scientific articles submitted to the international scientific-metodical journal "Pedagogical akmeology" are scientific publications recommended for the publication of the main scientific results of doctoral (PhD), (DSc) dissertations in accordance with international standards and the "Regulation on the Higher Attestation Commission" Under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, including from templates in the system of requirements for electronic scientific and technical journals.

Muassislar: "Sadriiddin Salim Buxoriy" MCHJ "Durdona" nashriyoti,
Buxoro davlat pedagogika instituti

Tahririyat manzili: O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy

Web-sayt: www.paresearchjournal.uz

Bosh muharrir:

Hamroyev Alijon Ro'ziqulovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Bosh muharrir o'rinbosari:

Husenova Aziza Sharipovna, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Mas'ul kotib:

Bafayev Muhiddin Muhammadovich, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

TAHRIR HAY'ATI:

Muqimov Komil Muqimovich, O'zR FA akademigi, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, O'zR FA akademigi, pedagogika fanlari doktori, professor

Abdullayeva Barno Sayfiddinovna, pedagogika fanlari doktori, professor

Yanakiyeva Yelka Kirilova, pedagogika fanlari doktori, professor (N. Rilski nomidagi Janubiy-G'arbiy Universitet, Bolgariya)

Madzigon Vasiliy Nikolayevich, akademik, pedagogika fanlari doktori, professor (Ukraina pedagogika fanlari milliy akademiyasi, Kiyev)

Maksimenko Sergey Dmitriyevich, psixologiya fanlari doktori, professor (Ukraina pedagogika fanlari milliy akademiyasi, Kiyev)

Chudakova Vera Petrovna, psixologiya fanlari nomzodi (Ukraina pedagogika fanlari milliy akademiyasi, Ukraina)

Kozubsov Igor Nikolayevich, pedagogika fanlari doktori, dotsent (Kiyev, Ukraina)

Mustafa Said Arslon, filologiya fanlari doktori, professor (Turkiya)

Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor

To'xsanov Qahramon Rahimboyevich, filologiya fanlari doktori, dotsent

Muhitdinova Xadicha Sobirovna, pedagogika fanlari doktori, professor

Niyozmetova Roza Hasanovna, pedagogika fanlari doktori, professor

Sobirova Maxbuba Yusupdjanovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Jumayev Yo'ldosh G'afurovich, yuridik fanlari nomzodi, dotsent

O'rayeva Darmonoy Saidaxmedovna, filologiya fanlari doktori, professor

Rahimov Sharof Amonovich, fizika-matematika fanlari doktori, dotsent

Rasulov To'lqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Axmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Vohidov Shodmon Husenovich, tarix fanlari doktori, professor, Marmara universiteti (Turkiya)

Mahmudov Nosir Mahmudovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bo'taboyev Muhammadjon To'ychiyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Ibragimova Gulsanam Nematovna, pedagogika fanlari doktori, dotsent

Kadirov Xayot Sharipovich, pedagogika fanlari doktori, dotsent

Jalilova Saboxat Xalilovna, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

Sidiqova Diloru Shavkatovna, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Abdullayeva Feruza Nurillovna, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Saidqulova Firuza Farmonovna, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Temirov Farrux Umedovich, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Atabayeva Nargis Batirovna, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Xudoyqulov Xol Jumayevich, pedagogika fanlari doktori, professor

Jumaniyozova Muhabbat Husenovna, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Farmonova Shabon Muhamadovna, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

- 4 **Qo'ldoshev Rustambek Avezmurodovich**, pedagogika fanlari doktori(DSc), dotsent
Rajabov To'xtasin Ibodovich, pedagogika fanlari doktori(DSc), professor
Qilichov Oybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori (DSc)
Abdullayev Mehriddin Junaydulloyevich, pedagogika fanlari doktori(DSc), professor
Qodirov Rashid Hamidovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Toshtemirov Oybek Abidovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)
Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Axadov Ma'murjon Sharipovich, pedagogika fanlari doktori (DSc)
Ma'murov Bahodir Baxshulloyevich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Jo'rayev Husniddin Oltinboyevich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Jumayev Rustam G'aniyevich, Siyosatshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor
Jo'rayev Akmal Razzoqovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor
Shadiyeva Nigora Sharipovna, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Hayitov Hamza Axmadovich, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Nazarov Mustaqim Rashidovich, texnika fanlari nozodi, dotsent
Jamilov Yusuf Yunus o'g'li, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Uzoqov Asliddin Mexritdinovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Murtazoyev Azizbek Nusrat o'g'li, texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Ergashev Jahongir Yunus o'g'li, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Nazarov Akmal Mardonovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Murodov Sherzod Normonovich, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Muxtorov Erkin Mustafoyevich, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent
Po'lotova Yulduz Asadovna, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Ashurova Marhabo Sayfulloyevna, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Omonova Dildora Nekmurodovna, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Adizova Nigora Baxtiyorovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Raupov Sohib Saidovich, tarix fanlari nomzodi, dotsent
Sirojov Ochil Sirojovich, tarix fanlari nomzodi, professor
Baxtiyor Nazarboyevich Rizayev, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Muxamedov Shavkat Madjitovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX 7

Temirov Farrux Umedovich. Jahon olimlari hamda adiblarning Sadridin Ayniy ilmiy merosiga bergan baho va qarashlari.....	7
Rajabov Oybek Iskandarovich. Xo‘ja Ka’bul Axbori vali muqaddas qadamjosi.....	12
Alijonova Gulnozaxon Muxammad qizi. Rizouddin ibn Faxriddin ilmiy merosi tarixnavisligi.....	15
Rahmonov Kamol Jamolovich. BXS Rning tashqi aloqalariga oid tarixiy manbalar va ulardan ta’lim jarayonida foydalanish imkoniyatlari.....	22
Qosimova Jasmina Ilhom qizi. Ta’lim manbalarida muallimlik maqomi.....	27

PEDAGOGIKA..... 30

Ruziyev Davron Yuldashevich. Yuqori malakali mohir sozandalarni tayorlashda konsert ijrochiligidning ahamiyati.....	30
Umurov Zarif Latifboyevich. Dual ta’limni tashkil etishning nazariy asoslari.....	35
Ismailov Murodulla Kaxramonovich. Bo‘lajak ijtimoiy ish xodimlarida sanogen refleksiyani rivojlantirishning kognitiv xususiyatlari.....	41
Ahmadov Olimjon Shodmonovich. XIX asr oxiri XX asrning 30-yillarida Buxoroda ta’lim – tarbiya muammolari: yutuqlar, foydalanilmagan imkoniyatlar va mafkuraviy ta’sir masalalari .	46
Azimov Sanjar Samadovich. Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasi tuzilishi.....	49
Mirzayeva Dilfuza Shavkatovna. Art pedagogikasi asosida maktabgacha tayyorlov guruh bolalari kompetensiyasini rivojlantirish.....	52
Abdullayeva Feruza Nurillayevna. Kreativ yondashuv asosida boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darslarida lug‘atni o‘rgatish strategiyalari.....	55
Maxmudova Manzura Jurayevna. Geografiya fanini o‘qitishda tadqiqot metodlaridan foydalanish texnologiyalari.....	59
Husenova Aziza Sharipovna, Xudjayeva Ra’no Ruzimuradovna. Birinchi sinf o‘quvchilarini yozuvga o‘rgatishning samarali yo‘llari.....	64
Xuramov Ilxom Panjiyevich. Bo‘lajak bshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining kasbiy mahoratini rivojlantirishda sun’iy intellekt tizimlarining o‘rni.....	68
Ro‘ziqulov Mels Alijon o‘g‘li. Uzoq masofalarga yuguruvchilarning funksional tayyorgarligini shakllantirish metodikasi.....	73
Muhabbat Husinovna Jumaniyozova. Ona tili ta’limida uzviylikni ta’minlashning konseptual asoslari.....	77
Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna, Abdusamadova Baxtigul Sa’dullo qizi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda innovasion pedagogik texnologiyalardan foydalanish.....	80
Tokumbetova Mehribonu Shavkat qizi. Oliy ta’limda tanqidiy fikrlashning ahamiyati.....	85
Maqsuda Maxsudovna Murodova. Interaktiv o‘quv vositalari yordamida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish va tinglash malakalarini takomillashtirish.....	89
Baltayev Umid Rustamovich. Maqom ijrochilik malakalarini shakllantirishda “ustoz-shogird” an’anasining ahamiyati.....	95
Jo‘rayeva Turg‘unoy Umarjonovna. Ta’lim jarayonida talabalarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirish metodikasi.....	99
Shikarov Tolib Tavakalovich. Pedagogik faoliyatda kompyuter texnologiyalarning o‘rni.....	104
Karimov Xamidbek Otaxanovich. Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy individualligini shakllantirishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari	109
Baxramova Madina Rasulovna. Oliy ta’limda modulli o‘qish texnologiyalarining mazmuni va mohiyati.....	113

6	Mansurov Tolibjon Ziyodullo o'g'li. Ta'limning formal, noformal va informal turlarining bilim olish jarayonidagi o'ziga xos afzalliklari	116
	Nurullayeva Dinora Qo'ziboy qizi. Boshlang'ich sinf matematika darslarida didaktik o'yinlar ahamiyati	120
	Rustamov Axtam Muxtarovich. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni tasviriy san'at orqali estetik dunyoqarashlarini shakllantirish metodlari	125
	PSIXOLOGIYA	129
	Qurbonboyev Azimbek Nazirboy o'g'li. O'zini o'zi faollashtirishning yuzaga kelishida o'quv faoliyatidan qoniqqanlik darajasining ahamiyati	129
	Djumayeva Dildora Isroilovna. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda liderlik sifatlarini shakllanishining ahamiyati	135
	Suvonova Sevara Asliddin qizi. O'smir yoshidagi o'quvchilarda tolerantlikni shakllantirishning aksiologik ahamiyati	139
	Yuldasheva Gavxaroy O'rinboy qizi. Bo'lajak o'qituvchilarning refleksiyalash qobiliyatini rivojlantirish shart-sharoitlari	143
	Eshchanova Nasiba Matnazarovna. Bemor psixoemotsional sohasining tarixiy o'rganilishi	147

Temirov Farrux Umedovich
Buxoro davlat universiteti dotsenti
tarix fanlari falsafa doktori (PhD)

JA'HON OLIMLARI HAMDA ADIBLARNING SADRIDDIN AYNII ILMIY MEROSIGA BERGAN BAHU VA QARASHLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada, ma'rifatparvar adib, yirik so'z san'atkori va jamoat arbobi Sadridin Ayniining ilmiy-ijodiy merosi, jahon ilm-fanida tutgan o'rni va qo'shgan hissasi haqida, olimning ijodiy yo'nalishida publisistika, hajviya, fel'yeton, pamflet, she'riyat, adabiyotshunoslik, tarixshunoslik, sharqshunoslik, romanchilik, tarjimonlik kabi janrlar muhim o'rin egallaganligi aytib o'tilgan. Shuningdek, S.Ayniining xalqaro mavzularda yozgan ijtimoiy-siyosiy publisistik maqolalari ham tadqiq etilgan bo'lib, unda Hindiston, Xitoy, Afg'oniston, Eron, Turkiya hamda arab xalqlari hayoti, Amerika va Angliya mustamlakachilarining Sharqda olib borgan siyosati sharhlab o'tilgan. Uning ilmiy, adabiy va tarixiy merosi insoniyat ma'naviy merosining xazinasidan munosib o'rin egallaganligi ilmiy jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Ma'rifatparvar, jadid, masjid, madrasa, Sharq, shoir, ma'rifat, matbuot, adabiyotshunoslik, tarixshunoslik, sharqshunoslik, romanchilik, tarjimonlik Hindiston, Xitoy, Afg'oniston, Eron, Turkiya.

ОЦЕНКА И ВЗГЛЯДЫ МИРОВЫХ УЧЁНЫХ И ПИСАТЕЛЕЙ НА НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ САДРИДДИНА АЙНИ

Аннотация. В данной статье говорится о научно-творческом наследии просветителя, крупного мастера слова и общественного деятеля Садриддина Айни, о его месте и вкладе в мировую науку и культуру. В творческом направлении ученого важное место занимают такие жанры, как публицистика, сатира, фельетон, памфлет, поэзия, литературоведение, историография, востоковедение, романистика и переводческое дело. Также исследованы его социально-политические публицистические статьи на международные темы, в которых он освещал жизнь народов Индии, Китая, Афганистана, Ирана, Турции, а также арабских стран, анализируя политику американских и английских колонизаторов на Востоке. Его научное, литературное и историческое наследие занимает достойное место в сокровищнице духовного наследия человечества и подвергнуто научному анализу.

Ключевые слова: просветитель, джадид, мечеть, медресе, Восток, поэт, просвещение, печать, литературоведение, историография, востоковедение, романистика, переводческая деятельность, Индия, Китай, Афганистан, Иран, Турция.

THE EVALUATION AND PERSPECTIVES OF WORLD SCHOLARS AND WRITERS ON THE SCIENTIFIC HERITAGE OF SADRIDDIN AINI

Annotation. This article gives information about the scientific and creative heritage of the enlightened writer, great artist and public figure Sadridin Aini, his role and contribution to world science, journalism, comedy, feuilleton, pamphlet, poetry, historiography, literary criticism, historiography, his works in genres such as novels, translation have been mentioned. Aini's socio-political articles on international issues were also studied, commenting on the lives of India, China, Afghanistan, Iran, Turkey and the Arab peoples, and the policies of the American and British colonialists in the East. It has been scientifically analyzed that Sadridin Aini's scientific,

- 8 literary and historical heritage occupies a worthy place in the treasury of the spiritual heritage of mankind.

Key words: *Enlightener, Jadid, mosque, madrasa, the East, poet, enlightenment, press, literary studies, historiography, Oriental studies, novel writing, translation studies, India, China, Afghanistan, Iran, Turkey.*

Jahon miqyosida globallashuv asri bo'lmish XXI asrga kelib zamonaviy adabiyotga talaygina yangiliklar kiritilmoqda. Bu yangiliklar bir tomondan tabiiy rivojlanib, milliy adabiyot taraqqiyotining hissasi bo'lsa, ikkinchi tomondan Yevropa va jahon ta'siridagi o'zgarishlardir. Shuning barobarida jamiyatning axborotlashuvida adabiyot va tarix muhim rol o'ynamoqda. Dunyoning ilmiy tadqiqot markazlarida turkistonlik mutafakkir allomalarning ilm-fan taraqqiyotiga qo'shgan hissasi, XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida musulmon mamlakatlari ijtimoiy-siyosiy hayoti, jadidchilik harakatining vujudga kelishi hamda jadid namoyandalarning bu harakatda tutgan o'rni va matbuotchilik faoliyati o'rganilmoqda. O'z ijodi bilan maktab yaratgan Sadridin Ayniyni ilmiy merosi, jadidchilik faoliyati ham dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan munosib e'tirof etilgan.

Sadridin Ayniyni ilmiy ijodiy faoliyati, tarixiylik, ijtimoiy-madaniy qarashlari, uning ijodida Turkiston tarixi, qolaversa Farg'ona tarixi masalalari ham alohida o'rinni egallaydi. Bu mavzu doirasi keng va dolzarb bo'lib kelganligi uchun qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Mavzuga doir adabiyotlarni quyidagi guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin: 1. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda nashr qilingan ishlar. 2. Xorijda yaratilgan tadqiqotlar.

Qadim va navqiron Buxoroda ilm-fan, madaniyat va ma'naviyat ravnakiga beqiyos hissa qushib, uning dong'ini dunyoga taratganlardan biri Sadridin Aynidir (1878-1954). U Markaziy Osiyo xalqlari orasida keng tanilgan, shu katta hududda yashovchi xalqlarning adabiyoti jahon minbariga chiqishga loyqligini o'zbek va tojik tillarida yaratgan qator she'riy, nasriy, tarixiy, ilmiy va publisistik asarlari bilan amaliy isbot qila olgan betakror va serqirra ijodkorlardan hisoblanadi.

Taqdir SAyniyga ijtimoiy-siyosiy voqealar shiddat bilan kechgan ikki (XIX va XX) asrni ko'rmoqni, feodal bosh-boshdoqlik va sho'roviy istibdoddan iborat ikki tuzumda yashab, birining yetmish besh darrasini yegach, ikkinchisining erkka oid va'dalari sarob ekanligini anglamay, qolaversa 30-yillardagi stalincha qatag'on boshiga soya sola boshlagach esa, qay darajadadir uni seza boshlasa-da, ammo qo'rquv dahshatidan tuzumga xos sadoqat bilan xizmat qilmoqni, ikki xalqning farzandi bo'lib zullisonayn so'z san'atkorlari sifatida ham o'zbek, ham tojik tillarida ko'plab she'riy, nasriy, tarixiy, ilmiy va publisistik asarlar yozdi.

Aytish mumkinki, u bu tarixiy vazifani sharaf bilan uddalab, nainki, o'zbek va tojik xalqlarining, balki, butun Markaziy Osiyo xalqlari yangi adabiyotlarining bayroqdorlaridan biri bo'ldi, bu adabiyot shuhratini jahon minbarlariga ko'tardi, olam ahliga tanitdi. S.Ayniyga jahon miqyosida bu qadar qiziqishning boisi nimada? –degan haqli savol tug'ilishi tabiiy. Bu savolga dab-durustdan javob berish ham oson emas, albatta.

Bunday jahonshumul qiziqishning asosiy sabablarini adibning asarlarida xalq turmushi o'ziga xos milliyligi va butun murakkabligi bilan haqqoniy aks ettira olganligi, bunda XIX asrning oxirlaridan - XX asrning 30-yillarigacha bo'lgan davrda Turkiston, Buxoro va Sharq mamlakatlari zaminidagi voqelik fonida kechgan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarni jahoniy hodisotlarga uyg'unlashtirgan holda estetik jihatdan to'g'ri baholay bilganligi, eng muhimi betakror san'atkorlik dahosi bilan tarixiy haqiqatni badiiy tarzda, mohirona tasvirlay olganligi bilan izohlash mumkin. Shu ma'noda S.Ayniyni tarix ilmida iste'dodli adibu yozuvchilikda tarixning ulkan bilimdoni, deya ta'riflash mubolag'a emas.

Mashhur adib, adabiyotshunos, tarixchi, publisist va Sharq xalqlari tarixi bilimdoni S.Ayniy ilmiy, ijodiy merosi jahon adabiyotshunosligi va ilmiy doiralarda allaqachon o'z bahosini olgan. Buxoroda mavjud bo'lgan zullisonayn, ya'ni ikki tillilik adabiy an'anasi S.Ayniy ijodiga ham xos. Xoja Ismatullo Buxoriy, Mujrim Obid, Mirzo Somiy, Sharifjon Maxdum, Abdurauf

Fitrat kabi S.Ayniy ham ushbu an'anani davom ettirib, ikki til – o'zbek va tojik tillarida ijod qildi. Uning dastlabki ilmiy, publisistik maqolalari o'zbek tilida yozilgan va e'lon qilingan.

Zullisonayn san'atkor sifatida iste'dodini namoyon eta olgan S.Ayniyni o'tgan asrda dunyo tan oldi. Shu boisdan 1962 yilda Qoxirada bo'lib o'tgan Osiyo va Afrika yozuvchilarining Xalqaro kongressida S.Ayniy nomi hind Robindranad Tagor, xitoy Lu Sin va arab Toxo Xusaynlar katorida tilga olindi. Bundanda e'tiborlisi, adib tavalludining 100 yilligi jahon miqyosida keng nishonlangan edi. 1978-yil Yunesko tomonidan "Sadriddin Ayniy yili" deb e'lon qilingan edi.

Chex olimi Irji Bechka "Sadriddin Ayniy va O'rta Osiyoning boshqa yozuvchilari ijodida an'anaviy maktablar" nomli maqolasining birinchi qismini 1971-yilda, ikkinchi qismini 1972-yilda o'zi bosh muharriri bo'lgan "Arhiv Oriyentalni" jurnalida nashr ettirdi. Irji Bechkaning keyingi maqolasi 1977-yilda "Sadriddin Ayniyning yaqinlashib kelayotgan yuz yilligi" nomi ostida e'lon qilindi. Fransuz adabiyotshunoslarining tojik yozuvchisi ijodi haqidagi maqola va kitoblarida Ayniy badiiy mahorati, san'atkorligi ta'kidlangan va "qalamning bir zarbasi bilan bizga ibratli mulohaza va xulosa beradigan insoniy va ijtimoiy xarakterlarni tasvirlay oladi", deya yuksak baho berilgan.

XX asrda Markaziy Osiyo adiblari orasida Yevropa ahli kashf etgan adiblarning dastlabkisi Buxoro farzandi S.Ayniy bo'ldi. Buning isbotini esa Yevropada nom qozongan mashhur yozuvchilarning olim va jamoat arbobi S.Ayniy asarlarini o'z tillariga tarjima qilingani misolida ko'rish mumkin. Jumladan, taniqli fransuz alibi Lui Aragon tomonidan "Sudxo'ring o'limi" hamda "Esdaliklar" asarlari tarjima qilinib, Yevropa xalqlari e'tiboriga xavola qilindi. U yevropaliklarni S.Ayniy bilan tanishtirar ekan: "Sadriddin Ayniy o'zining "Sudxo'ring o'limi" asari bilan jaxon adabiyotining buyuk namoyandalari Balzak, Shekspir, Gyotelar qatorida turadi", - deya yuksak baxo bergan.

Eron adiblari Said Nasafiy va Gulpochin Ulfat, rus adiblari Konstantin Fedin va L.Leonovlar S.Ayniyni jahon adabiyotining buyuk namoyandalari Jek London, Redyard Kipling, Maksim Gorkiy va Knut Gamsunlar qatoriga qo'yishdi. "Esdaliklar" 1957-yili mashhur fransuz yozuvchisi Lui Aragon tahririda "Sharq" nomi bilan Fransiyada bosilib chiqqan. Nemis adibi Alfred Kurilla esa, uni "Sharq madaniyatini puxta o'rgangan buyuk bilimdon" uning vorisi deb tilga olingan.

Uning birgina "Esdaliklar" asari to'la holidi 1954-1978 yillar orasida faqat rus tilida 14 marta qayta-qayta chop etiladi. Bu asar S.Ayniyga shu qadar katta shuhrat keltirdiki, natijada qisqa muddatda Litva (1951), qozoq (1951, 1953), ukrain (1951), eston (1953), qirg'iz (1954), turkman (1956), gruzin (1956), arman (1957), ozarbayjon (1958), shuningdek, polyak(1950), bulg'or (1952), chex (1952), uyg'ur (1952, 1953, 1954, 1955), xitoy (1953,1957), nemis (1955), fransuz (1956), mojar (1956), arab (1957) va yapon (2010) tillariga tarjima qilingan holda chop etildi.

Sadriddin Ayniyning "Esdaliklar" kitobi muqaddimasida ingliz tarjimonlari quyidagi fikrni bildirishgan: "Sadriddin Aini (1878-1954), trained amid the medieval 199 cloisters of a Bukhara madrasa (religious college), used his talents in the service of reform and revolution, fictionalizing his youthful memories for critical and didactic effect even before he recorded them in factual form". (*Tarjimasi*: "Buxoro madrasasida o'rta asr dindorlari bilan birga tahsil olgan Sadriddin Ayniy (1878-1954) o'z iste'dodini islohot va inqilob foydasiga ishlatgan. Shunday qilib, u yoshligidagi xotiralarni yangi tuzilmaga tanqidiy ta'sir ko'rsatish uchun aniq shaklda yozilishidan oldin ham ishlatgan").

S.Ayniy asarlarini o'z vaqtida Hindistonda keng targ'ibot qilgan, yozuvchi asarlari haqida taqriz va izohlar yozgan mashhur adib Roziul Sankrityan S.Ayniyning boshqa bir prozaik asari "Yetim" povestini ham hind tiliga tarjima qiladi. Asar 1956 yilda Ollohobodda ommaviy tirajda chop ettiriladi. Xuddi shu mozhir tarjimon Roziul Sankrityan 1952 yilda Patna shahrida hindiy tilida Sharq va G'arb olamiga manzur bo'lgan "Sudxo'ring o'limi" asarini ham nashr ettiradi. Oradan bir yil utgach, 1953 yilda esa hind xalq yozuvchi S.Ayniyning boshqa bir mashhur romani "Qullar"ni hind tilida o'girish baxtiga musharraf bo'ladi. Shuningdek, S.Ayniyning "Esdaliklar"i ham avtorning mazmundor so'zboshisi bilan 1961 yilda bengal tilida nashr ettirildi.

S.Ayniy vafotidan ikki yil keyin, 1956 yilda adibning "Esdaliklar" asarini arab yozuvchisi Xamid Abu Sa'd ruschadan arab tiliga tarjima qiladi. Inqilobdan avvalgi O'rta Osiyoning ijtimoiy-iqtisodiy hayotini, ayniqsa Buxoro amirligi davridagi real hayot manzaralarini hikoya qiluvchi bu asar Livan poytaxtida "Bor-Ul Bayrut" nashriyoti tomonidan 1957 yilda chop ettiriladi. Livan ilmiy jamoatchiligi, taraqqiyparvar ziyolilari arab olami matbuotida Sharqning alloma san'atkori S.Ayniyning boshqa badiiy asarlarini o'qishga chanqoqliklarini bildiradilar. Buni biz Bayrut shahrida chiqadigan "Al-ydib" jurnali sahifalarida S.Ayniy asarlari va ayniqsa "Buxoro" kitobining tarjimasi bilan bog'liq qator taqrizlar va maqolalardan ham bilishimiz mumkin.

Alloma san'atkor, zullisonayn yozuvchi ustod S.Ayniyning umrboqiy rang-barang ijodiyoti va ijtimoiy faoliyati dunyoviy ahamiyatga molikdir. Adibning hayot haqiqatini aniq-ravshan aks ettirgan barcha katta-kichik asarlari ko'pchilik xalqlar tilida qayta-qayta nashr etilishi fikrimizning dalilidir.

Dunyoga mashhur qirg'iz adibi Chingiz Aytmatov "Ikki san'atkor" nomli maqolasida "Men Muxtor Avezov bilan Sadriddin Ayniy doimo hurmat qilishimni, ularni sevishimni kitobxonlar oldida e'tirof etmoqchiman. Ularning har ikkisi ham nodir hodisadir", deb yozgan edi. Mana shundan buyon kechgan vaqt mobaynida dunyoda ko'p o'zgarishlar-ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy evrilishlar sodir bo'ldi. O'zining kuch-qudrati va imkoniyatlariga haddan tashqari ishongan muazzam bir imperiya-sho'ro saltanati ham parchalanib ketdi, Adabiyot va san'at uchun bundam ortiq, bundan murosasizroq sinovni tasavvur qilish qiyin, albatta

S.Ayniy "Esdaliklar" asarining dastlabki ikki qismini o'zbek tilida yozishga ulgurib, 1953 yilda nashrdan chiqargan edi. "Esdaliklar"ning uchinchi qismini To'xtasin Jalolov va to'rtinchi qismini Abdulla Hakimovlar o'zbekchaga tarjima qilishdi. Bu asar Eron va Afg'onistonda, shuningdek, pushtun va hind tillarida ham nashr qilingan. "Esdaliklar"ni hozir jahonning o'ttizdan ortiq tilida o'qishadi. Yozuvchining "Odina", "Buxoro jallodlari", "Eski maktab", "Sudxo'ring o'limi" qissalari va "Qullar" romani ham jahon xalqlarining qirqdan ortiq tillariga o'girilgan.

Tarixnavis adib S.Ayniyning Buxoro zaminidagi voqelik fonida kechgan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarni jahondagi ijtimoiy-siyosiy hodisalarga uyg'unlashtirgan holda to'g'ri baholay bilganligi, eng muhimi mohirona tasvirlay olganligi bilan izohlash mumkin. Shu ma'noda olimni tarix ilmida iste'dodli, adibu yozuvchilikda tarixning ulkan bilimdoni, deya ta'riflash mubolag'a emas. U xalqimiz o'tmishini xuddi o'zi yashagan zamonday mukammal bilgan, bilganlarini esa aniq, ravshan va ravon tasvirlagan. Uning o'tkir qalami tariximizdagi har bir nuqtadan kutilmagan badiiy obraz, ajdodlarimizning boy ma'naviy mulkini yaratganlar siymosini kashf eta olgandi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, hech ikkilanmasdan aytish joizki, S.Ayniy ijodiyoti va ilmiy merosi XX asr dunyo madaniyati, adabiyotining eng nodir, eng e'tiborli va eng mazmundor sahifalaridan hisoblanadi. S.Ayniy badiiy ijodining poydevori ilm, ma'rifat tarix, hayot va haqiqatdir. S.Ayniy asarlarini bilish ko'hna Sharq tarixi, madaniyati, mumtoz adabiyoti va milliy qadriyatlarini anglashga yo'l ochadi.

S.Ayniy jahon adabiyoti va ayniqsa Sharq hamda Fap6 adabiyoti va san'atiga zo'r qiziqish bilan qaran. U fransuz, ingliz, nemis klassik yozuvchi va shoirlari asarlari bilan tojik va o'zbek tiliga qilingan tarjimalar asosida tanishadi. Darhaqiqat, Sadriddin Ayniy nomi milliy sarhadlardan tashqarida ham ma'lum va mashhurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Айний замондошлари хотирасида. Хотиралар, мақолалар, хикоялар, шеърлар (Тўплаб нашрга тайёрловчи М.Ҳасанов). – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978

2. Книга жизни Садриддина Айни. – Душанбе: Ирфон, 1978. – С. 7.

3. Toxirova S.X. Sadriddin Ayniy asarlarining Yevropa adabiyotiga ta'siri va tarjimasi. filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Buxoro, 2024. – B. 15.

4. Брагинский И.С. Садриддин Айни очерк жизни и творчества. – стр. 78
5. Альфред Курелла. Шарқ ва Ғарб воситачиси / Айний замондошлари хотирасида. Хотиралар, мақолалар, ҳикоялар, шеърлар (Тўплаб нашрга тайёрловчи М.Ҳасанов). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. –Б. 37-40
6. Асимов М., Брагинский И.С. Садриддин Айни. (100 лет со дня рождения). – Москва: Знание, 1978. – стр. 59.
7. Азизкулов Ж, Мулложонова З. Фехрастй асарҳои С. Айний ва адабиёти оид ба ӯ. (То охири соли 1961). – Душанбе, 1963. - сах. 261
8. Perry J., Rachel L. The sands of Oxus (Reminiscences). [Text] // J. Perry., L. Rachel. – California: Mazda publisher, Costa Mesa, 1998. – 275 p.
9. Брагинский И.С. От Авесты до Айни, - Душавбе: Ирфон, 1981, - Стр. 241.

Rajabov Oybek Iskandarovich
Buxoro davlat universiteti
arxeologiya va Buxoro tarixi
kafedrası katta o'qituvchisi

XO'JA KA'BUL AXBORI VALI MUQADDAS QADAMJOSI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro viloyati Kogon tumanida joylashgan o'rta asrlarda shakllangan tarixiy me'moriy majmua hisoblangan Xo'ja Ka'bul Ahbori vali ziyoratohining vujudga kelishi, qadamjoning shakllanishidan hozirgi davrga qadar bo'lgan tarixiy jarayonlar ilmiy manbalar hamda dala tadqiqot materiallari asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro, Kogon, Muqaddas qadamjo, masjid, qabriston, quduq, tug', me'moriy obida.

СВЯТИЛИЩЕ ХОДЖИ КАБУЛА АХБОРИ ВАЛИ

Аннотация. В данной статье на основе научных источников и материалов полевых исследований освещена история создания паломничества Ходжа Кабул Ахбори Вали, расположенного в Каганском районе Бухарской области, исторические процессы от формирования памятника до настоящего времени.

Ключевые слова: Бухара, Каган, святыня, мечеть, кладбище, колодец, гора, архитектурный памятник.

HOLY STEP OF KHOJA KA'BUL AKHBORI WALI

Annotation. This article covers the history of the emergence of the Khoja Ka'bul Ahbori Wali pilgrimage, located in the Kagan District of Bukhara region, the historical processes from the formation of the khadjah to the present period based on scientific sources and field research materials.

Keywords: Bukhara, Kagan, Holy stepjo, Mosque, cemetery, well, tug, architectural monument.

Kirish. Xalqimiz ko'p ming yillik tarixi davomida rivojlanib, madaniyati yuksaldi. Betakror va qadimiy yurt o'zining boy tarixiy, moddiy va ma'naviy merosida buyuk allomalarga ega bo'ldi. Ko'hna Buxoro tarixi asrlar silsilasida mudom yuqori mavqeda turgan va sharif shaharda yetishib chiqqan buyuk allomalarning boy ilmiy merosi, o'lkani butun dunyoga tanitgan. Buxoroyi Sharifning 3000 yillik tarixi mobaynida ko'plab allomalar yashab ijod etdi. Dunyoga tanigan allomalarning ma'naviy merosi, ibratli hayot yo'li, odobi, kasbu-kori, ilmu ma'rifati, tabarruk qadamjolar davrlar osha o'z ahamitini saqlab qolmoqda.

Metodlar. Maqola umume'tirof etidgan tarixiy taqqoslash, retrospektiv tahlil, tizimlashtirish kabi usullar asosida bayon etilgan bo'lib, Buxorodagi muqaddas qadamjoning ijtimoiy-tarixiy ahamiyati masalalari tahlil qilingan.

Tadqiqot natijalari. Xoja Ka'bul Ahbori vali ziyoratgohi Buxoro viloyatining Kogon tumani To'dako'l yaqinidagi «Xo'jka» qishlog'ida joylashgan. Ziyoratgoh cho'l hududida joylashgan bo'lib, yer usti yumshoq qum, ostki qismi esa juda qattiq qatlamdan iborat. Qadimda bu joylar (Zarafshon va Qashqadaryo daryolarining qo'shilgan joyi "quyimozor" massivi) juda obod bo'lgan. Hududdagi tepalik qadimgi davrda katta bir qal'a bo'lgan. Qal'a atrofi bog'lardan iborat bo'lib, dehqonchilik qilish uchun serhosil yerlar, chorvachilik qilish uchun sharoit qulay bo'lgan. Maskan Buyuk ipak yo'lida joylashganligi sababli xalqi juda boy va o'ziga to'q bo'lishgan. Bu yerda karvon saroy bo'lib, qo'shni viloyatlardan kelgan savdogarlar shu karvonsaroyda tunab, so'ngra yo'lga chiqishgan. Xalqi ma'rifatli va madaniyatli bo'lgan. 2008-

2009 yillarda maskanda ziyoratchilar va hududda faoliyat olib boruvchilar uchun tahoratchona tiklash jarayonida yer kovlanganda qadimgi uy-joylar, binolarning qoldiqlari topilgan.

Hazrat Ka'bul Ahbor - tobe'yn, valiyulloh, olim hisoblanadilar. Bir necha kitoblar muallifi sifatida mashhur. Manbalarda aytilishicha Hazrat Ka'bul Ahbor Muhammad s.a.v. tirikliklari vaqtida islomni qabul qilmagan. Ka'bul Ahbor Hazrat Umar r.a. va Hazrat Oyshadan hadis rivoyat qilganlar. Ibn Sa'dning rivoyat etishicha, Ka'bul Ahbor ulkan olim bo'lib, o'zgartirilmagan, asl Tavrotidan qissalar aytib berarkan. Ka'bul Ahbor: "Yorg'uchoq o'z o'qi atrofida aylangan kabi yer ham o'z o'qi atrofida aylanadi"- degan.

Abu Homid G'azzoliyning "Mukoshafatul qulub" nomli asarlarida Kabul Ahborning hikmatlari va shu kitobning oxirida tarjimai hollari berilgan: "Ka'bul- Ahbor: to'la ismi Abu Ishoq ibn Moti' ibn Hoysu. Paygambarimizdan keyingi ikkinchi xalifa Umar r.a. zamonlarida musulmonlikni qabul qilgan yamanlik yahudiylardan bo'lib, arablardagi isroiliy va musulmon rivoyatlarining eng eski roviysi hisoblanadi. Muoviya Suriya voliysida bo'lgan davrda saroyda mudarrislik qilar va voliy maslahatchisi edi. Vafoti melodiy 652 yildir. Ka'bul Ahbor 104 yil umr ko'rgan, qabrlari Xims (Suriya)dadir.

Tepalikdagi maqbara ichida 14 metrli sog'onada Ka'bul Axborning (VII-VIII asrga oid) qabrlari bo'lib, u kishining oyoq uchlarida xizmatkorlari Abdulloh Zohid ibn Asad dafn qilinganlar. Narshaxiyning "Buxoro tarixi" kitobida yozilishicha, Buxoro fathi arablar tomonidan 673 yilda boshlangan. Ya'ni Ka'bul Ahbor vafotlaridan 21 yil o'tgandan keyin arablar Buxoroga kelgan. Shu bois Kogon tumanidagi Xoja Ka'bul Ahbor ziyoratgohi qadamjo sifatida keyin barpo etilgandir. Maqbara oldida masjid qurilgan bo'lib, masjidning quyosh chiqar tomonida allomaning ikkinchi xizmatkorlari Mahmud ibn Hamid dafn qilinganlar. Masjidning orqasida esa maydoni 40-50 gektar keladigan qabriston bor. Bu sahroda katta hajmdagi qabristonning qanday vujudga kelganligi har bir insonni qiziqtirishi tabiiy. Qabristonning vujudga kelish sabablariga to'xtaladigan bo'lsak, bu yerdagi ko'plab marmardan yasalgan qabr toshlari bu yerda 1000 yildan buyon insonlar dafn etilayotganligidan guvohlik beradi.

Maskandagi qabr toshlarida turli sura va oyatlar, dafn qilinganlarning ismi sharifi bitilgan. Toshlardagi yozuv sanalari esa qariyb ming yillik muddatni ko'rsatadi. Hatto ba'zi toshlarni juda qadimiyligi, uzoq vaqt o'tganligi bois yozilgan yozuvlarning ko'pgina harflari ko'chib tushgan. Qadamjoda XI asrdan boshlab dafn etilgan qabrlarda yosh bolalar va erkaklar mozori ustida qo'yilgan toshlarga "bobo" (jumladan, Abdurahmon bo'lsa-Bobo Abdurahmon), qiz va ayollar mozori ustidagi toshlarga "momo" (Jumladan, Hanifa bo'lsa-Momo Hanifa) deb bitilgan. Qabristonning umumiy maydoni taxminan 50 gektardan kattaroq bo'lib, maskur hududda o'rta asr, rivojlangan o'rta asr hamda hozirgi davrgacha mayitlar qo'yilmoqda. Rus bosqinidan keyin tepalik va uning atrofidagi binolar buzib tashlangan, maskan aholisining ko'pchiligi Qashqadaryo viloyati, Muborak tumani Qorliq mahallasiga ko'chib ketgan. Hozirgi davrgacha ham ushbu mahalla vakillari o'zining avlodlarini shu maskanga keltirib dafn etishadi.

XX asrning 70 yillaridan boshlab Kogon shahar "JBI" (Jelezobetonniy izdeliya i konstruksiya) tashkiloti xodimlari (boshqa millat vakillari) vafot etgandan so'ng shu manzilda ko'milgan (bu sobiq tuzum davridagi siyosiy holat, chunki musulmon va boshqa din vakillari bir qadamjoda dafn etilmaydi). Qadamjoning shimoliy qismida 2007-2008 yillarda Kogon tumanida istiqomat qilayotgan lo'li millatiga mansub bo'lgan aholiga ham joy ajratilgan. Ammo ba'zi bir ijtimoiy-ma'naviy sabablarga ko'ra ularning hozirgi kunlarda olamdan o'tgan qon-qarindoshlari Kogon tumanidagi Xo'ja bargi qadamjosida dafn etilmoqda.

Qadamjodagi eski masjid, gumbaz va ko'plab tarixiy maskanlar 1987 yil buzib tashlangan. Hazratning qabrlari 1995 yilda qayta ta'mirlangan. Shuningdek, 2004 yil Marat Sharipov tomonidan qadamjodagi 14 metrlik qabr chet ellik ekspedisiya vakllari bilan zamonaviy texnik asboblardan orqali tekshirilgan hamda qabrda 9 metrlik odam yaxlit suyak qoldiqlari borligi aniqlangan. Mozorda haqiqatdan ham odam ko'milgan degan xulosaga kelingan. 2008-2009 yillarda maskanda ko'plab qurilish ishlari tuman va mahalla tashabbuskor aholisi yordamida hashar yo'li bilan amalga oshirilgan, hudud ancha obod qilingan, mozar hamda ziyoratgoh

- 14 binolarining atrofi o‘rab olingan. Hozirgi kunda mazkur qadamjoda Anvar To‘qov imom xatiblik qilib kelmoqdalar.

Xulosa. Ulug‘ qadamjoni obod qilish, tariximizni qayta tiklash va uni teranroq anglash, yoshlarimiz ma‘naviyatini yanada yuksaltirish yo‘lidagi bir sa’y-harakat bo‘lib, ming yillardan qon-qonimizga singib ketgan dinu-diyonatni, urf-odat, ezgu amallarni davom ettirish, xalqning muqaddas burchi ekanligini unutmasligimiz lozim. Tarix xalq ma‘naviyatining asosi, uni asrash har bir insonning burchidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абу Ҳомид Ғаззолий “Мукошафатул кулуб”, Т., “Адолат”, 2002 йил.
2. Садриддин Салим Бухорий Бухоронинг табаррук зиёратгоҳлари. Тошкент, 2012 йил.
3. Н.Йўлдошев, Ҳ.Қурбонов Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги зиёратгоҳлар тарихи. Бухоро, 2001 йил.
4. Н.Йўлдошев Бухоро авлиёлари. 1997 йил.
5. “Сараланган саҳифалар”, “Мовароуннаҳр”, Т. 2003 йил.
6. Дала тадқиқотлари. 2022 йил, декабр.
7. Дала тадқиқотлари. 2023 йил, феврал.

RIZOUDDIN IBN FAXRIDDIN ILMIY MEROSI TARIXNAVISLIGI

Annotatsiya. *Rizouddin ibn Faxriddin XIX asr oxiri XX asr boshlarida ma'rifatparvarlik harakatining yorqin namoyondalaridan biri edi. Rizouddin ibn Faxriddin o'zidan 14 ta qo'lyozma va 70 ta toshbosma asarlar hamda 410 dan ortiq maqolalar yozib qoldirib, XX asr ilm-fan taraqqiyotiga, xususan, ijtimoiy fanlar rivojiga ulkan xissa qo'shdi. Olimning ilmiy merosi haqida XX asrning 60-yillaridan keyin yozila va o'rganila boshlandi. Rizouddin ilmiy merosi bugungi kunga qadar, ko'plab olimlar diqqat markazida bo'ldi. Mazkur maqolada, Rizouddin ibn Faxriddin ilmiy merosining o'rganilishi va tarixnavislighi bir necha guruhlariga bo'linib tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Rizouddin ibn Faxriddin, Omer Hakan O'zlab, Mehmet Hayri Qirboshio'g'li, Bo'gelme, Kichuchat, "Mutolaa", "Tanzimat", "Ismoil sayohati", "Ibn Rushd".*

ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ РИЗУДДИНА ИБН ФАХРИДДИНА

Аннотация. *Ризауддин ибн Фахриддин был одним из ярчайших представителей движения Просвещения конца XIX — начала XX вв. Ризауддин ибн Фахриддин оставил после себя 14 рукописей и 70 литографических работ и более 410 статей, внеся огромный вклад в развитие науки XX в., в частности в развитие общественных наук. Научное наследие ученого стало писать и изучаться после 60-х годов XX в. Научное наследие Ризауддина и по сей день находится в центре внимания многих ученых. В данной статье анализируется изучение и историография научного наследия Ризауддина ибн Фахриддина, разделенные на несколько групп.*

Ключевые слова: *Ризауддин ибн Фахриддин, Омер Хакан Озлаб, Мехмет Хайри Кирбашиоглу, Богельме, Кичучат, «Мутолаа», «Танзимат», «Путешествие Исмала», «Ибн Рушд».*

HISTORIFIC ANALYSIS OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF RIZOUDDIN IBN FAKHRIDDIN

Annotation. *Rizauddin ibn Fakhriddin was one of the brightest representatives of the Enlightenment movement in the late 19th and early 20th centuries. Rizauddin ibn Fakhriddin left behind 14 manuscripts and 70 lithographic works and more than 410 articles, making a huge contribution to the development of science in the 20th century, in particular to the development of social sciences. The scientific heritage of the scientist began to be written and studied after the 60s of the 20th century. Rizauddin's scientific heritage has been the focus of attention of many scientists to this day. In this article, the study and historiography of the scientific heritage of Rizauddin ibn Fakhriddin are analyzed, divided into several groups.*

Keywords: *Rizauddin ibn Fakhriddin, Omer Hakan Ozlab, Mehmet Hayri Kirbashioglu, Bogelme, Kichuchat, "Mutolaa", "Tanzimat", "Ismail's Journey", "Ibn Rushd".*

Kirish. *Rizouddin ibn Faxriddin shaxsiyati va ilmiy-ijodiy faoliyati keng miqyosli bo'lib, u bir vaqtning o'zida tarixchi, manbashunos, islomiy ilmlar bilimdoni, pedagog, tarjimon va faylasuf olim sifatida namoyon bo'ladi. Rizouddin ibn Faxriddin 1858-yilda Tataristonning Bo'gelme viloyati Kichuchat ovulida dunyoga kelgan. U qoldirgan ilmiy meros diniy va dunyoviy*

- 16 masalalarni o'z ichiga qamrab olgani hamda davlat va jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni yoritib bergani bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Rizouddin ibn Faxriddin ilmiy merosini o'rganishning tarixshunoslik asoslarini tadqiq etishda, asosan, uch yo'nalishdagi manba va adabiyotlarga tayanish mumkin. Bular:

Birinchisi – tatar tilidagi adabiyotlar va manbalar;

Ikkinchisi – turk olimlarining tadqiqoti va ilmiy maqolalari;

Uchinchisi – yurtimiz olimlarining ilmiy ishlari.

Asosiy qism. Rizouddin ibn Faxriddin ilmiy merosi doirasida dastlabki tadqiqot ishini amalga oshirgan asli tataristonlik, lekin Turkiyada qalam tebratgan olimlardan biri Abdulloh Battal Taymas (vaf. 1963) bo'lgan. U Rizouddin ibn Faxriddin ilmiy ijodiga ijobiy baho bergan yozuvchilardan biri hisoblanadi. Abdulloh Battal Taymas o'zining "Kazanli turk meshhurleridan Rizouddin Faxriddin o'g'lu" [1:254] nomli asarida olimning tug'ilishi, ta'lim-yillari, diniy qarashlari, Ufadagi muharrirlik faoliyati, olimning Orenburg davri, asarlari, tarixnavisligi, kitob yozish uslubi, shaxsi, ijtimoiy axloqi va hayotining so'ngi-yillari haqida ma'lumotlar bergan. Abdulloh Battal Taymas Rizouddin ibn Faxriddin haqida asar yozib, olimning shaxsiyati va ijtimoiy, ilmiy faolligini keng qamrovli tarzda ochib bergani bilan ajralib turadi. Abdulloh Battal Taymas Rizouddinning tarixiy-biografik asarlari va turklar tarixi haqidagi maqolalarini o'z tadqiqotida alohida to'xtalib o'tgani bilan uning ilmiy ishi tarixiy yondashuvi sifatida namoyon bo'ldi [1:258].

Ismoil Turko'g'lining "Rizouddin Faxriddin va turk kimlig'i" nomli maqolasida ham Rizouddinning turklardan kelib chiqishi borasidagi nazariyalariga tayanadi. Ushbu maqolada turklar asli kimligi va tatarlar ham turklarning bir bo'lagi ekani ochib berilgan. Ismoil Turk o'g'li "Sho'ro" jurnalining 1910-yil 23-sonidagi "Biz tatar emasmiz, biz turkmiz" nomli muallifi ko'rsatilmagan maqolani tahlil qilib va ushbu maqola Rizouddinga tegishliligini aniqlagan. Shuningdek, Ismoil Turk o'g'li Rizouddin ibn Faxriddin tatar nomini yoqtirmasligi o'zini turk deb bilishi va bu boradagi fikrlarini Chingizxon hamda Amir Temur faoliyatiga oid maqolalari orqali yoritib bergan [2:12-22].

Yana bir turk tadqiqotchilaridan biri Doktor Alpar Alpning "Rizouddin Faxriddinning tarixchiligi" deb atalgan maqolasida Rizouddin ibn Faxriddinning ilmiy faoliyatidagi tarixchilik salohiyatini ochib bergan. Alpar Alp olimni jadidchi sifatida tanitib, olimning arab, fors va rus tillarini puxta bilgani, manbashunos sifatida kitoblardan erkin foydalana olishini yozgan. Muallif uning tarixchi sifatida shakllanishida ayniqsa, Ufadagi muftiylik faoliyati muhimligini ta'kidlaydi. Shu bilan bir qatorda, Alpar Alp: "Rizouddin 1900-yilda "Asar" nomli kitobini yozishni boshladi. U mintaqadagi turk-tatar xalqlari tarixiga oid biografik va bibliografik ensiklopediyadir. "Asar" 1908-yilga qadar o'n besh faslda ikki jild holida nashr etilgan. Ularda Bulg'arlar davridan – XX asr boshlarigacha Rossiyadagi mashhur musulmon allomalari, shaxslarning hayoti va faoliyati haqida so'z boradi. Kitobning birinchi jildida 666 kishi haqida ma'lumot mavjud. Ikkinchi jildida 1009 kishining hayoti yoritilgan. Manba jami to'rt jild bo'lsa-da, qolgan ikki jildi uning hayoti davomida nashr etilmagan. Bundan tashqari, Ufadagi faoliyati davomida "Mutolaa", "Tanzimat", "Ismoil sayohati", "Ibn Rushd" kabi tarixiy asarlar yaratgan" [3:23-36] deb yozgan.

Rizouddin ibn Faxriddinning ilmiy merosi, xususan, uning "Din va ijtimoiy masalalar" asari haqida ma'lumot bergan turk olimlaridan biri Omar Haqan Ozlapdir. U "Rizouddin ibn Faxriddinning Din va ijtimoiy masalalar kitobi" [4:199-234] nomli maqolasida mazkur kitobning manbashunoslik tahlilini amalga oshirgan. Ushbu kitobni o'rgangan yana bir turk olimi Rajap Chelikdir. U "Rossiyada jadidchilik harakati va Rizouddin ibn Faxriddin fiqhni tushunishi" deb nomlangan monografiyasida olimning fiqhiy kitoblari qatorida yuqoridagi kitobini ham zikr qilib o'tgan [5:186].

Metin Demirchim "Idil-Ural mintaqasi musulmonlarining mashhur muftiysi Rizouddin ibn Faxriddinning adabiy asarlari tili" nomli kitobida olim ilmiy merosini lingvistik nuqtai nazardan o'rgangan. Shuningdek, Metin Demirchim olimning asarlaridagi so'zlarni mazmunidan kelib chiqqan holda bir necha guruhlariga: ta'lim, tarbiya, tafakkur va axloq; insonning sezgi a'zolari bilan bog'liq lug'atlar; turli xil his-tuyg'ularni ifodalovchi so'zlar; adabiy sohaga oid va diniy soha

bilan bog'liq kalimalarga bo'lib, tasniflagan [6:37-130]. Ushbu kitobda muallif olimning so'z boyligi hamda badiiy uslubini tasniflash orqali uning merosini filologik uslubda ochib bergan.

Mehmet Hayri Qirboshio'g'li "Rizouddin ibn Faxriddin aql bilan qalbni birlashtirgan olim" nomli maqolasida olimning fanlarga bo'lgan munosabati, ta'lim berishdagi usullari, olimning dars kitoblari, gnoseologik qarashlari, asarlarni yozishdagi metodologiyasi, manbalar bilan ishlash uslubi, tanqidiy yondashuvi va mulohazalari haqida aytib o'tgan. Ya'ni, Rizouddin ibn Faxriddin musulmonlarni bid'at va xurofotlardan xoli bo'lgan sof islomga qaytish, Qur'oni karim va sunnatni mahkam tutgan holda, diniy va dunyoviy bilimlarni teng o'rganishga undaganini ochib bergan [7:131-174].

Hadis sohasida katta tadqiqotlar olib borgan professor Bunyamin Erul "Rizouddin ibn Faxriddin (1859-1936) hadis tafsiri" deb nomlangan maqolasida Rizouddin ibn Faxriddinning ilmiy ijodi haqida muhim ma'lumotlar berib o'tgan. Bunyamin Erul ta'kidlaganidek, olimdan juda katta ilmiy meros; 14 ta qo'lyozma va 70 ta toshbosma asarlar hamda 410 dan ortiq maqolalar qolgan. Bundan tashqari, Bunyamin Erul Rizouddin ibn Faxriddinning hadis sohasiga oid asarlarini sanab o'tgan va olimning hadis germenovikasi haqida bahs yuritgan [8:198].

Istanbul madaniyat universiteti professori Turgay Anar "Rizouddin ibn Faxriddinning "Xojai avval" Midhat afandi bilan qiziqishi sabablari" deb atalgan ilmiy maqolasining kirish qismida olimning hayoti va ilmiy merosiga to'xtalib, Rizouddinning Ahmad Midhat (XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiyada yashab ijod qilgan adabiyot yozuvchisi) haqida yozgan biografiyasini tahlil qiladi. Shu bilan birgalikda, muallif matnda olim bilan Ahmad Midhat dunyoqarashlari o'rtasidagi o'xshashliklar va xalq dardini anglashi borasidagi qarashlari haqida aytib o'tgan [9:248].

Takirdag' Namik Kamal universiteti doktori O'zkan O'zturk "Idil-Ural olimlaridan Rizouddin ibn Faxriddinning Ibn Arabiyga bahosi" nomli maqolasining avvalida Rizouddin ibn Faxriddinning yashagan davrdagi islohotchilik harakati va uning gazetalardagi faoliyatini yoritib o'tgan. Muallif olimning Ibn Arabiyga bo'lgan munosabatini tahlil qilar ekan, uning tasavvufiy bilimlariga yuksak baho beradi. Shuningdek, O'zkan O'zturk Rizouddinning Ibn Arabiy qalamiga mansub asarlari tahlili, fiqhiy tushunchalari, islomiy bilimlari, tasavvufiy qarashlari haqidagi fikrlarini boshqa manbalar bilan solishtirgan holda qiyosiy o'rgangan. Bundan tashqari, maqolada Rizouddin Ibn Arabiyga nafaqat islom olimi, balki faylasuf sifatida baho bergani ham eng e'tiborli jihatlardan biri sifatida tadqiq qilingan [10: 657-700].

Marat Kashafutdinov "Rizouddin ibn Faxriddinning hadis sharhchiligi" nomli ishida Rizouddin ibn Faxriddinning hadis ilmida tutgan o'rni va hadislarni sharhlashdagi o'ziga xos uslublarini yoritgan. Marat Kashafutdinov olimning "Javome al-kalim" asarini tadqiqot obyekti sifatida olib, hadislarning sharhlanishini va bid'atchilarga qarshi ularni qo'llanilishi kabi masalalarni zikr qilib o'tgan [11:126].

Anqara universiteti magistranti Ilyas Miftaxov "XX asrda Qozon xonligida tarix yozuvchiligi" nomli magistrlik dissertatsiyasida Qozon xonligi paydo bo'lishi tarixi va XX asrda tarixiy asarlar yozgan olimlar qatorida Rizouddin ibn Faxriddinning hayoti hamda asarlarini alohida bob sifatida tadqiq qilgan [12:134].

Bugungi kunda, ba'zi turk tadqiqotchilari Rizouddin ibn Faxriddin ilmiy merosini o'rganishda va tahlil qilishda tarixshunoslik sohasida noan'anaviy bo'lgan empirik metoddan foydalanmoqdalar. Ularning tadqiqotlarida Rizouddin ibn Faxriddin ilmiy merosiga bir tarafdan jadid sifatida, ikkinchi tomondan islom ulamosi sifatida qarash sezilib turadi. Shunga qaramasdan, turk tadqiqotchilarining ko'pchiligi Rizouddin ibn Faxriddin ijodiy merosini va uning islom ilmlariga oid asarlarini o'rganishda turkumlashgan va biografik nuqtai nazardan yondashish lozimligini ta'kidlashgan. Shu bilan birgalikda, olimning hadis sohasidagi faoliyati va "Kutubi sitta va mualliflari" asari turk ilmiy doiralari haligacha tadqiq qilinmagani dissertatsiya mavzusi hozirda zarurat ekanligini anglatadi.

Rizouddin ibn Faxriddin Tatariston hududida tug'ilganligi sababli, tatar olimlari uning ilmiy ijodini qadrlab turli xil yo'nalishlarda tadqiqotlar olib bormoqdalar. Sotsiologiya fanlari professori T.E.Petrova, filologiya fanlari professori R.R. Zamaletdinov, siyosiy fanlar professori

- 18 R.M.Muxametshin “Volga-Ural mintaqasida musulmon tafakkur tarixi” deb nomlangan o‘quv qo‘llanma beshinchi bobining avvalida Rizouddin ibn Faxriddinning biografiyasiga bag‘ishlangan. Shu bilan birgalikda olimning ma‘rifatparvarlik g‘oyalari manbalari, diniy-marifiy asarlari va ularda ko‘tarilgan masalalar, olimning islohotchilik hamda tarbiyaviy qarashlari tadqiqotga jalb etilgan [13:78].

Tarix fanlari nomzodi Baybulatova Liliya Faritovaning “R.Faxriddinning “Asar” bibliografik kodining manbaviy bazasi” nomli tarix fanlari bo‘yicha dissertatsiyasining birinchi bobi Rizouddin ibn Faxriddin hayoti va ilmiy salohiyati tahlil qilinib, uning olim sifatida shakllanishiga ta‘sir etgan omillar hamda tarixiy-biografik asarlarining ta‘siri ko‘rib chiqilgan. Bundan tashqari, tadqiqotda “Asar”ning bibliografik asoslari, olimning material to‘plash va tanlash metodologiyasini, shuningdek, tarixiy tadqiq va tadqiqot uslubini ochib berishga imkon beruvchi ma‘lumotlar yoritilgan [14:45].

Yana bir tatar olimi A.A.Karabullin “Rizouddin Ibn Faxriddin va Zaynulla Rasulev tasavvufni tushunish muammosi” nomli maqolasida Rizouddin Ibn Faxriddin va Zaynulla Rasulevlarning tasavvuf haqidagi qarashlarini qiyosiy o‘rgangan. Muallif maqolada Rizouddin ibn Faxriddin “Din va ijtimoiy masalalar” nomli kitobida tasavvufni tanqid qilganini aytib o‘tgan. Biroq boshqa tomondan, olim tasavvuf namoyondalari bo‘lmish Imom G‘azzoliy va Ibn Arabiyga bag‘ishlangan asarlar yozganini ham e‘tirof etgan. Karabullin maqolada yana bir e‘tibor qaratgan jihat shuki, olim ayol sufiylarni qattiq tanqid ostiga olgani va ularni ezoteriklikda ayblaganini ochib bergan [15:203-211].

Tarix fanlari doktori Xabutdinov Aydar Yurevich “Rizouddin ibn Faxriddin va uning Rossiya siyosiy va huquqiy tizimi modeli haqidagi fikrlari” nomli maqolasining ilk qismida olimning “Orenburg Muhammad ruhoniylar assambleyasi”dagi faoliyati tahlili bilan boshlangan. Xabutdinov Aydar Yurevich Rizouddin ibn Faxriddin 1905-yilda mazkur assambleyani reformatsiya qilish to‘g‘risidagi loyihasini taqdim qilgani, xususan, uning muqaddimasida: “Rossiya musulmonlarining diniy ishlari ularning ma‘naviy boshqaruvi yurisdiksiyasidir” haqidagi to‘liq ma‘lumotlarni ochib bergan. Shuningdek, maqolada Rizouddinning fihiy asarlari va Rossiya imperiyasi ikki palatali parlamentiga qonun loyihalarini kiritgani haqida yozilgan [16:26]. Yana bir eng muhim jihati shundaki, Rizouddin ibn Faxriddin nafaqat Tatariston musulmonlari, balki Rossiya imperiyasi hududidagi barcha musulmonlar nomidan loyiha tayyorlagan ilk taraqqiyparvar bo‘lgan. Uning asosiy maqsadi dini davlatdan ajratish va vijdon erkinligini to‘laqonli ta‘minlash edi.

Professor Yunusova Aysulu Bilalovna “Rizouddin ibn Faxriddinning bolsheviklar Rossiyasida diniy-aqidaviy ta‘limotni saqlab qolish borasidagi faoliyati” nomli maqolasida olimning Rossiya imperiyasi hududidagi ezilgan va zulm ostida qolgan musulmonlarga diniy erkinlik berishini va musulmonlar mustamlakachilik imperiyani o‘zlarining dushmani deb bilishi haqidagi loyihasi tahlil qilingan. Muallif olimning 1923-yil 26-martda Butun Rossiya Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi Prezidiumiga islom dinining tarixi va hozirgi mavqeini oydinlashtirish mazmunidagi xati va shu boradagi say-harakatlari bilan Rossiya imperiyasi 1923-yil oktyabr oyida musulmon aholining tinchligini o‘ylab ularga islom dinini o‘qitishga ruxsat berishi haqida qaror qabul qilganligi ochib berilgan [17:12-16].

Tarix fanlari nomzodi Gatin Askar Aleksandrovich “Rizouddin ibn Faxriddin va Fotih Karimiy “Sho‘ro” jurnalining tashkil etilishi masalasida” deb nomlangan maqolasi ham Rizouddin ibn Faxriddin ilmiy faoliyatiga oid muhim ilmiy ma‘lumotlarni jamlaydi. Muallif maqolaning avvalida, olimning “Sho‘ro” jurnalidagi faoliyatiga tarixshunoslik asoslariga e‘tibor qaratgan. Gatin Askar “Sho‘ro” jurnali haqida tarixchilar tomonidan, jurnal faoliyati va maqolalar turkumiga bag‘ishlangan ko‘plab monografiyalar, yuzdan ortiq ilmiy maqolalar yozilgan bo‘lsa-da, jurnalning paydo bo‘lishi haqida haligacha tadqiqotlar yetarli emas deb baholagan. Shu bilan birgalikda, maqolada Fotih Karimiy Rizouddin ibn Faxriddinga yuborgan xatida, olimning Orenburgga kelishidan xursandligi “Vaqt” gazetasining davomchisi sifatida bir jurnal tashkil qilish haqidagi taklifi yoritilgan hamda “Sho‘ro” jurnaliga “Vaqt” gazetasi asos solgan degan xulosaga kelingan [18:17-21].

Ural davlat universiteti tadqiqotchilaridan biri Isxakof Rafail Lutfulloevning "Musulmon bosma nashri va inson huquqlari" nomli maqolasida Rizouddin ibn Faxriddinning 1906-1908-yillarda "Vaqt" gazetasida yordamchi muharrir, 1908-1918-yillarda "Sho'ro" jurnalida bosh muharrir sifatida faoliyat olib borganligi ochib berilgan [19:21-27].

Tarix instituti ilmiy xodimi Xusainov Salavat Mirsadirovich "Rizouddin ibn Faxriddin dunyoning asosiy dinlari haqida" nomli ilmiy maqolasi Rizouddin nafaqat islom ilmlari bilimdoni, balki dinshunos sifatida ochib berishda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Xusainov Salavat Mirsadirovich olimning Tatariston ilmiy arxivida saqlanayotgan "Yuanich" (Tasalli) qo'lyozma to'plamini tadqiqotga jalb qilgan. Ushbu qo'lyozmada, Rizouddin ibn Faxriddin dunyo dinlari – buddizm, hinduizlik, xristianlik, konfutsiylik, islom va yahudiylik haqida fikr yuritadi. Muallif olimning mazkur nazariyalari bilan islom dini bunyodkorlik dini ekani, barcha dinlardan afzalligi hamda turklar madaniyati va tarixi ushbu din bilan bog'liqligini ochib bergan [20:117-121].

Pedagogika fanlari nomzodi Kalamullin Rinat Xadimovich "Rizouddin ibn Faxriddinning pedagogikasi" deb atalgan maqolasida olimning pedagogikaga oid "Tarbiyali ona", "Tarbiyali bola", "Tarbiyali ota", "Shogirdlik odobi" kabi asarlariga murojaat qiladi. Kalamullin Rinat Xadimovich maqolada yoshlarning ma'naviy fazilatlarini inqirozga uchrayotgani, ichkilikbozlik, giyohvandlik, yengil hayotga intilish kuchli bo'lgan holatda ajdodlar merosiga asoslanib, ularni tarbiyalashni muhim deb hisoblaydi. Ayniqsa, Kalamullin Rinat Xadimovich olimning axloqiy asarlaridagi ko'tarilgan masalalar hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan va bolalarni tarbiyalashda yorqin namuna bo'la oladi, deb xulosa qilgan [21:126-129].

Raif Mardonof, Ramil Minnullin, Sulaymon Rahimovlar tomonidan "Rizouddin Faxriddinov: ilmiy biografik to'plam" [22:46]. deb nomlangan monografiyasi olimning 140-yillik yubileyiga bag'ishlangan. Kitob Rizouddin ibn Faxriddinning "Tarjimai holim" nomli qo'lyozma asari asosida yozilgan. Qo'lyozma 1905-yil 27-sentyabrda yozib tugallangan bo'lib, so'z boshi, nasl-nasabi, tug'ilishi, bolalik xotiralari, ta'limi, o'qigan kitoblari, ustozlari, yozgan kitoblariga doir ma'lumotlarni qamrab olgan. Ushbu monografiya olimning hayoti hamda ilmiy faoliyatini o'zi tomonidan yozganligi, unda yanglish yoki xato materiallarning yo'qligi bilan boshqa manbalardan ajralib turadi [23:224].

Tatariston Respublikasi fanlar akademiyasining G.Ibragimova nomidagi til, adabiyot va san'at institutining "Tatar adabiyoti tili tarixi (XIII-XX asrlar boshlari)" nomli monografiyasida Rizouddin ibn Faxriddinning yozgan barcha asarlaridagi til xususiyatlari, xususan, olimning kitoblarida "t" va "d" bilan boshlanadigan fe'llar tahlil qilinib, ushbu so'zlar aholining nutqida ko'p uchraydigan xususiyatlardan biri, deb baholangan [24:696].

Tarix fanlari nomzodi Farxshatov Marsil Nurullovich "1926-yil Musulmonlarning butun jahon kongressida Sovet delegatsiyasining diplomatik missiyasi" nomli maqolasida olimning ushbu kongressda vitse-prezidentlik qilgani, butun musulmon olimlari, jumladan: Turkiya, Boshqirdiston, Turkistonlik ilm ahli bilan uchrashib fikr almashgani, ayniqsa, Makka va Madinaning boy kutubxonalarini ziyorat qilib, u yerdagi kitoblardan bahramand bo'lgani haqidagi ma'lumotlar tadqiq qilingan [25:19-27].

Yana bir tatar olimlaridan I.K.Zagudillinning "Rizouddin ibn Faxriddin: musulmon tatarlarning ijtimoiy rivojlanishida diniy va madaniy muassasalarning roli (1905-loyiha)" deb nomlangan maqolasi olimning 1905-yil 10-15-aprelda Ufa shahrida bo'lib o'tgan ulamolar majlisida muhokamaga qo'yilgan "Musulmonlarning ma'naviy ishlarini boshqarishni isloh qilish" loyihasini tahlil qilishga bag'ishlangan. Qurultoyning yakuniy hujjatiga mazkur loyiha asos qilib olingan. Orenburg Muhammad Ruhoniylar Assambleyasi nizomi tomonidan loyiha bo'limlarining asosiy qoidalari ko'rib chiqilgan. Maqolada muallif olimning musulmon jamiyatini modernizatsiya qilish bo'yicha yangi g'oyalari yoritilgan bo'lib, unda yangilangan boshqaruv tizimi va islom institutlari, jumladan, ta'lim muassasalarini isloh qilish muhim o'rin tutganligi yoritib berilgan [26:5-28].

Tatar tadqiqotchilari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarning asosiy xususiyati shundaki ular da Rizouddin ibn Faxriddin ilmiy merosi tarixiylik metodi orqali tadqiq qilingan. Yuqoridagi tadqiqotlarda olim yaratgan ilmiy-ijodiy maktab tatar xalqining milliy g'ururi,

20 madaniy merosi va islohotchi sifatida talqin qilinganini ko'rish mumkin. Shu bilan birgalikda, Rizouddin ibn Faxriddin faoliyatiga bog'liq bo'lgan kitob, monografiya, dissertatsiya, o'quv qo'llanma hamda ilmiy maqolalarning qiymatini tushirmasdan shuni aytish joizki, olimning "Kutubi sitta va mualliflari" asari hamda hadisshunoslik borasida qilgan ishlari hali ham to'laqonli tadqiqot sifatida ilmiy ishga tortilmagan degan xulosaga kelinadi.

Shu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, Rizouddinning merosi O'zbekiston ilmiy muhitida ham o'z o'rniga egadir. Jumladan, Rizouddin ibn Faxriddinning "Ta'lim odobi" [27] asari T.Ziyoyev, "Ahlu ayol" [28] kitobi I.Karimov, "Javome ul-kalim" [29] asari Abdulloh qori Xisomiddin Xo'ja o'g'li va A.Nabiyev, "Mashhur xotinlar" [30] M.Eshmuhammedova, "Muhammad alayhissalom" [31] kitobi S.Xasanovlar tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Rizouddin ibn Faxriddin XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi xalqni ilmiy qilish maslagi bilan o'z oldiga oliy maqsadni qo'yib qalam tebratdi. Olimning ilmiy merosi tarixnavisligi uch guruhga: Turkiya, Tatariston va O'zbekiston olimlari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar misolida tahlil qilindi. Yuqoridagi ma'lumotlar tasnif qilinib o'rganilganda shu narsa ko'rinadiki, ham diniy, ham dunyoviy ilmlarni o'zida mujassam qilgan ma'rifatparvar Rizouddin ibn Faxriddinning merosi haligacha to'laqonli o'rganilmagan hamda asarlari tarixshunoslik va manbashunoslik nuqtai nazaridan ilmiy istifodaga kiritilmagan deyish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Omer Hakan Ozlep. Kazan la Istanbul Arasinda Bir Alim Rizaeddin Bin Fahreddin. – Istanbul: Dergah Yayinlari, 2010. 254 s
2. Doç. Dr. İsmail Türkoğlu. Rızaeddin Fahreddin ve Türk Kimliği. Kazanlı Yenilikçi Âlimler Cilt 2. – Istanbul: 2014. 12-22 s
3. Yard. Doç. Dr. Alper Alp. Rızaeddin Fahreddin'in Tarihçiliği. Kazanlı Yenilikçi Âlimler Cilt 2. – Istanbul: 2014. 23-36 s
4. Ömer Hakan Özalp. Rızaeddin Bin Fahreddin'in Dinî ve İctimaî Meseleler Kitabı. Kazanlı Yenilikçi Âlimler Cilt 2. – Istanbul: 2014. 199-234 s.
5. Recep Chelik. Rusya cedid hareketi ve Rizaeddin B. Fahreddin'in fikh anlayışı. – Ankara: Mayıs, 2022. 186 s.
6. Yard. Doç. Dr. Metin Demirci. İdil-Ural BölGESi Müslümanlarının Meşhur Müftüsü Rızaeddin Fahreddin'in Edebi Eserlerinin Dili. Kazanlı Yenilikçi Âlimler Cilt 2. – Istanbul: 2014. 37-130.
7. Prof. Dr. Mehmet Hayri Kırbaşoğlu. Rızaeddin Bin Fahreddin: Akıl İle Kalbi Birleştiren Adam. Kazanlı Yenilikçi Âlimler Cilt 2. – Istanbul: 2014. 131-174
8. Prof. Dr. Bünyamin Erul. Rızâeddin b. Fahreddin'de (1859-1936) hadis yorumu. Kazanlı Yenilikçi Âlimler Cilt 2. – Istanbul: 2014. 175-198 s.
9. Yard. Doç. Dr. Turgay Anar. Rızaeddin Fahreddin'in "Hace-i Evvel" Ahmet Midhat Efendi'yle İlgilenmesinin Sebepleri. Kazanlı Yenilikçi Âlimler Cilt 2. – Istanbul: 2014. 235-248 s
10. Özkan ÖZTÜRK. İdil-Ural Âlimlerinden Rızâeddîn bin Fahreddîn'in (1859–1936) İbn Arabî Değerlendirmesi. Tasavvur ilahiyat dergisi. – Tekirdag': 2020 aralık. 657-700 s
11. Marat Kashafutdinov. Rızaeddin b. Fahreddin'in Hadis Şerhçiliği. Yüksek Lisans Tezi. – Ankara: 2012. 126 s
12. İlyas Miftakhov. XX. Yüzyılda Kazan BölGESi'nde Tarih Yazıcılığı. Yüksek lisans tezi. – Ankara: 2011. 134 s.
13. Т.Э. Петрова, Р.Р. Замалетдинов, Р.М. Мухаметшин. История мусульманской мысли в Волго-Уральском регионе. Учебное пособие // – Казан: Издательство ДУМ РТ, 2009.
14. Байбулатова Лилия Фаритовна. Источниковая база биобиблиографического свода «Асар» Р.Фахреддина. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Казан – 2004.

15. Карабуллин. А.А. Ризаэтдин Фахретдин и Зайнулла Расулев: к проблеме осмысления суфизма. – Минбар: Исламские исследования, 2013. Т. 6. Н. 2. 203-211.
16. Хабутдинов Айдар Юревич. Риза Фахретдин и его идеи о модели политико-правовой стройки России. Фахретдиновские чтения. Сборник материалов III Всероссийской научно-практической конференции // под ред. Д. В. Мухетдинова. М.: ИД Медина, 2017. 26 с.
17. Юнусова Айсулу Билаловна. **Деятельность Ризы Фахретдинова по сохранению преподавания религиозного вероучения в большевистской России.** Первые Фахретдиновские чтения. – Москва: Издательский дом Медина, 2009. 12-16 с.
18. Гатин Аскар Александрович. **Ризаэтдин Фахретдинов и Фатих Карими: к вопросу о появлении журнала “Шура”.** Первые Фахретдиновские чтения. – Москва: Издательский дом Медина, 2009. 17-21 с.
19. Исхаков Рафаиль Лутфуллович. **Мусульманская печать и права человека.** Первые Фахретдиновские чтения. – Москва: Издательский дом Медина, 2009. 21-27 с.
20. Хусаинов Салават Мирсаидович. **Риза Фахретдинов об основных религиях мира.** Первые Фахретдиновские чтения. – Москва: Издательский дом Медина, 2009. 117-121 с.
21. **Каламуллин Р.Х. Педагогика Ризаэтдина Фахретдинова.** Первые Фахретдиновские чтения. – Москва: Издательский дом Медина, 2009. 126-129 с.
22. Мардоноф Р. Миннуллин Р. Рахимов С. Ризаэтдин Фахретдин: Фэнни-биографический очерк. – Казан: Рухият, 1999. 22-46 с.
23. Мардоноф Р. Миннуллин Р. Рахимов С. Ризаэтдин Фахретдин: Фэнни-биографический очерк. – Казан: Рухият, 1999. 224 б.
24. Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы) / И.Б. Бәширова, Ф.Ш. Нуриева, Э.Х. Кадыйрова; фэнни ред. Ф.М. Хисамова. – Казан: ТӘҺСИ, 2015. – И т.: Фонетика. Графика: язма традицияләре, норма һәм вариантлылык. – 696 б.
25. Фархшатов М.Н. Дипломатическая миссия Советской делегации на Всемирном Конгрессе Мусульман 1926 г. Проблемы востоковедения. 2019/4. 19-27.
26. Загудиллин И.К. Р.Фахретдин о роли религиозно-культурных институтов в общественном развитии татар-мусульман (проект 1905 г.). Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2018. № 8. Т. 1. 5-28 б.
27. Rizouddin ibn Faxriddin. Ta'lim odobi (nashrga tayyorlovchi va tarjimon Teshavoy Ziyoyev). Sharq yulduzi jurnali. 1994. 3-4-sonlar. –Т.: G'ofur G'ulom, 1994. – 184 б.
28. Rizouddin ibn Faxriddin. Ahlu ayol. (Noshir Ilhomjon Karimov) –Т.: Cho'lpon, 1994. – 20 б.
29. Rizouddin ibn Faxriddin. Javome al-kalim. (Nashrga tayyorlovchi va tarjimonlar: Abdulloh qori Xisomiddin Xo'ja o'g'li va Abdushukur Nabiyeu) –Т.: Movarounnahr, 2004. – 158 б.
30. Rizouddin ibn Faxriddin. Mashhur Xotinlar. (Tarjimon va so'zboshi muallifi Eshmuhammedova M). – Т.: Navro'z, 2019. – 302 б.
31. Rizouddin ibn Faxriddin. Muhammad alayhissalom. (Tarjimon va so'zboshi muallifi Said Hasanov). – Т.: Ijod, 1991. – 27 б.

BXSRNING TASHQI ALOQALARIGA OID TARIXIY MANBALAR VA ULARDAN TA'LIM JARAYONIDA FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Mazkur maqolada BXSR tashqi aloqalari mavzusini o'qitishda Buxoro milliy matbuoti hisoblangan "Buxoro axbori" gazetasining materiallaridan foydalanishning amaliy ahamiyati yuzasidan fikr-mulohazalar bayon etiladi.

Tayanch so'zlar: diplomatik jarayonlar, o'zaro vakillar almashish, Amudaryo flotiyasi, xalqaro paritet komissiyasi, konsullarning kengashlari, aeroplan, ipak shirkati.

В данной статье излагаются мысли по поводу практического значения использования материалов газеты «Бухоро ахбори», которая является национальной прессой Бухары, для преподавания темы отношений БХСР.

Ключевые слова: дипломатические процессы, обмен представителями, Амударьинская флотилия, международная паритетная комиссия, консульские советы, аэроплан, шелковая компания.

This article presents thoughts on the practical significance of using the materials of the "Bukhoro Akhbori" newspaper, which is the national press of Bukhara, for teaching the topic of relations between the Bukhara People's Soviet Republic.

Key words: diplomatic processes, exchange of representatives, Amu Darya flotilla, international parity commission, consular councils, airplane, silk company.

O'zbek davlatchiligi tarixi muhim bosqich hisoblangan Buxoro xalq sovet respublikasi davri (1920-1924 yillar) haqida fikr yuritilar ekan, xorijiy mamlakatlar bilan o'zaro savdo - sotiq aloqalari va boshqa yo'nalishlarda munosabatlar olib borilganligi muhim jarayondir. Mazkur diplomatik jarayonlarni o'rganish va uni o'quv mashg'ulotlarida joriy etish uchun muhim tarixiy manba - davriy matbuot materiallari boy manbaviy asos bo'la oladi.

1920-1923 yillarda chop etilgan "Buxoro axbori" gazetada bosilgan ko'p sonli xabar va maqolalarda Buxoro Respublikasining RSFSR, Turkiston ASSR, XXSR, Sharq mamlakatlaridan Eron, Afg'oniston kabi davlatlar bilan birga G'arbning Germaniya, Fransiya, Latviya, Chexoslovakiya kabi davlatlari bilan ham savdo-sotiq aloqalariga kirishilganligi bayon qilinadi. Qayd etilgan yillarda (asosan 1920-1922 yillarda) xorij bilan diplomatik va elchilik munosabatlari o'rnatish, o'zaro vakillar almashish, turli mamlakatlarda Buxoro vakolatxonalarini ochish jarayonlari kechgan.

BXSR e'lon qilinganidan so'ng, mustaqil sub'yekt sifatida xorijiy mamlakatlar bilan siyosiy va diplomatik aloqalarga teng huquqlilik asosida kirishish hamda jahon davlatlari orasida o'zining mavqei va o'rni ega bo'lish yo'lida amaliy qadamlar qo'ydi. "Buxoro axbori" gazetasida chop etilgan BXSR tashqi aloqalari bilan bog'liq xabar va maqolalar ustida fikr yuritib, aytish mumkinki, 1920-1922 yillarda faol diplomatik va siyosiy munosabatlar yo'lga qo'yilganligidan voqif bo'linadi. Gazetalarda respublikaning dastlabki yillarida qo'shni RSFSR, XXSR, Turkiston ASSR bilan o'zaro shartnomalar imzolash, diplomatik vakillar almashish jarayoni boshlab yuborilganligi xabar beriladi. "BXSR tomonidan Xiva (XXSR)g'a Mirbobo Muhsin o'g'li va Fatxullo Komil vakil bo'lib ketdilar... Rusiyag'a muvaqqat namoyonda bo'lib, Muhiddin Mansurov, Najib Husainov, Mirzo Bahrom Ahmadqul jo'nab ketdi... Turkiston ASSR (Toshkent)g'a Mirmuhsin Fozilov elchi qilib tayinlandi. 1922 yilda esa Akmalov va Abduvohidovlar elchi bo'lishdi... Qirg'iziston Jumhuriyati (Qozog'iston ASSR) poytaxti O'rinsburg (Orenburg)g'a BXSHJ konsuli yuborilg'ondur... Astraxan viloyatig'a BXSHJ fuqarolari

manfaatini himoya qilmaq uchun konsul o'rtoq Abdulla Iskandar yuborildi...", [1]- kabi ma'lumotlar "Buxoro axbori" gazetasida keltiriladi. Yuqoridagi gazeta ma'lumotlari BXSР hukumatining qo'shni respublikalar bilan diplomatik aloqalar o'rnatish yo'lidagi faol urinishlari ro'y berganligini isbotlaydi. Respublikalar o'rtasida istiqbolga mo'ljallangan o'zaro manfaatli hamkorlik aloqalarini o'rnatish maqsadida ikki yoqlama shartnomalar tuzilgan, ularning to'liq matnlari esa gazetaga chop etib borilgan.

Ta'lim jaryoni va ilmiy tadqiqotlar uchun muhim rasmiy hujjatlardan biri – 1921 yil 25 sentyabrda tuzilgan RSFSR, BXSР va XXSR o'rtasidagi Amudaryo flotiyasi haqidagi bitim bo'lib, unda Rossiyaqa qarashli Amudaryo flotiyasini BXSР va XXSR ixtiyoriga berish masalasi ko'rilgan. RSFSR Tashqi ishlar xalq komissarligining Turkistondagi vakili M.Vereshchagin (RSFSR), Ezro Xaxamov, Muhamedjon Devlikamov (BXSР), Fayzirahmon Vaisov (XXSR) tomonidan imzolangan va 9 moddadan iborat bitimda Amudaryo flotiliyasi kemalarini taqsimlash uchun xalqaro paritet komissiyasi tuzilib (komissiya raisi qilib BXSР Iqtisodiy nozirliqi vakili tayinlangan), u Chorjo'y shahrida faoliyat ko'rsatishi tasdiqlangan. [2]

XXSRning rasmiy vakillari RSFSR bilan imzolangan shartnomalardan keyin Toshkent va Buxoro orqali Xorazmqa qaytayotganda -1920 yil oktyabr oyining boshlarida BXSРning hukumat rahbarlari bilan birinchi marta rasmiy uchrashuv o'tkazganlar. Xorazm xalq sovet respublikasi hay'ati Eski Buxoro shahriga kelgach, BXSР Nozirlar Sho'rosi raisi, xorijiya (tashqi ishlar) noziri Fayzulla Xo'jayev ular bilan uchrashadi. Hay'at raisi Boboovun Salimovning sayohatnomasiga suyanib, Polvonniyoz Yusupovning keyinchalik o'z xotiralarida yozishicha, xorazmliklar delegatsiyasi Buxoroning Sitorai Moxi Xosa saroyida 1920 yil 6-8 oktyabrda o'tkazilgan Butunbuxoro xalq vakillarining birinchi qurultoyida qatnashishadi. Qurultoyda XXSR hukumati raisi P.Yusupov tomonidan mustaqil davlat-Buxoro xalq sovet respublika tuzilganligi munosabati bilan yuborilgan tabrik telegrammasi o'qib eshittiriladi. Shunday qilib, Butunbuxoro xalq vakillarining birinchi qurultoyida RSFSR vakillaridan tashqari azaliy qo'shni bo'lgan Xorazm xalq sovet respublika vakillari ham ishtirok etishgan. Xullas, ikki mustaqil davlat: XXSR bilan BXSР o'rtasidagi diplomatik aloqalarga 1920 yil oktyabr oyida asos solindi.[3]

Yana bir rasmiy hujjatlardan biri 1921 yilning 13 noyabrida XXSR bilan BXSР o'rtasida tuzilgan 15 moddadan iborat shartnoma matni ham "Buxoro axbori" gazetasida chop etilgan.[4] Mazkur matn ikki respublika o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tahlili uchun muhim manba bo'la oladi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, quyida gazeta sahifasidan aynan olingan matnni to'liq tarzda berishni lozim topdik. Shuningdek, Buxoro va Xorazm xalq sovet respublikalarining o'zaro aloqalari bilan bog'liq habarlar ham gazeta sahifalaridan topildi va joriy alifboga o'girildi hamda ilk bora ilmiy muomalaga kiritildi. Bu materiallar kelgusida diplomatiya tarixi bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar, shuningdek, mazkur mavzu doirasida o'quv mashg'ulotlarini olib boruvchi tarix o'qituvchilari uchun qo'shimcha manba bo'ladi degan umiddamiz.

"Buxoro axbori", 70-son, 1922 yil 11 fevral.

Buxoro Sho'rolar Jumhuriyati bilan Xorazm Sho'rolar Jumhuriyati orasida bog'langan muhohada

1-modda. Necha yillardan buyon xonlar va amirlar qo'l ostida ezilib kelgan Xorazm va Buxoro mamlakatlari o'z inqilobchilari Rusiya mamlakatida boshlangan ijtimoiy inqilobning ta'siri orqasida sho'ro usulida qurilgan jumhuriy bir hukumat tuzib, atrofdagilar bilan do'stlik va totuvlikda yashamoqni chin ko'ngillaridan istaganlari sababli, Buxoro va Xorazm Sho'rolar Jumhuriyati o'z o'rtalarida do'stlikni yasamoqlarini har birlari umid qilib, har ikki jumhuriyat birlarining xorijiy va dohiliy istiqlolini tasdiq etadurlar.

Buxoro va Xiva mehnatkashlari bundan burungi asirlik va istibdoddan qutilganliklarini ko'zda tutib, Buxoro va Xorazm qurultoylarida bo'lg'on qarorg'a ko'ra, har ikki jumhuriyat o'z mamlakatlariqa mundan so'ngra Buxoro amirligiga "B.Sh. J.", Xiva xonligiga "X. Sh. J." deb nom berganliklari uchun ushbu otlar bilan atalmoq tegish ko'riladur.

2-modda. Burungi Buxoro amirlari bilan Xiva xonlari orasida bo'lg'on har turli muhim nomalarni har ikki jumhuriyat butkul e'tibordan soqit deb sanaylar.

3-modda. X.Sh.J.da yashagan B.Sh.J. tobe'larning xususiy mulk va narsalari X.Sh.J. tarafidan qo'riqlanadi yoxud teskarisi.

B.Sh.J. va X.Sh.J. tobelari o'rtalarida chiqqan da'vo va janjallar har ikki jumhuriyat qonunlariga muvofiq, konsullarning kengashlari bilan hal etiladi.

4-modda. X.Sh.J. bilan B.Sh.J.ning o'z oralaridagi davlat va mamlakat chegaralari burundaligicha qoladur.

5-modda. X.Sh.J. bilan B.Sh.J. ning o'rtalaridagi chegaralarni chizmoq va nishon qo'ymoq kerak bo'lg'onda, har ikki jumhuriyat milliy va iqtisodiy alomatlariga rioya etmaklari shart. Ikki tarafdin barobar hay'atga topshiriladi.

Qo'shimcha: Agarda, chegara ko'l, daryo va ariqdan kelib qolgan choqda, shuning o'rtasidan sanalur. Chegarada bo'lg'on ko'l, daryo va ariqlarda baliqchilik va kemachilik qilmoqda har ikki taraf bir xil yutuqqa ega bo'lib, har ikki tarafdin barobar tayin etilgan bir hay'at mazkur huquqni belgilaydi. Hay'atni o'zi esa, har ikki jumhuriyat istagan choqda chaqirilg'usidur.

6-modda. X.Sh.J. va B.Sh.J. qonunlariga muvofiq, har ikki jumhuriyatning mehnatkash va dehqonlariga har ikki jumhuriyatda ham siyosiy huquq berilur.

Teskarichilar bo'lsa, ularni tegishli jumhuriyatga topshirmoqni o'zlariga tegish deb bilsinlar.

7-modda. Agarda X.Sh.J.ning bir urug'i yoki bir tobe'si yoki B.Sh.J.ning bir urug'i yoki bir tobe'si har ikki jumhuriyatdan birining tobe'si bo'lmoqni istagan choqda, har ikki tarafdin ham butun dunyo kambag'allari orasig'a sochilg'on adolat shiori va qonuniga muvofiq kichik va mayda millatlar huquqini qo'riqlamoqqa har ikki jumhuriyat burchlidur.

8-modda. Xorazm tobe'lari Buxoro mamlakatida va Buxoro tobe'lari Xorazm mamlakatida madaniyat va hurriyat huquqida teng va barobar bo'lib, qaysi mamlakatda o'ltirg'on bo'lsalar, shul mamlakatning qonun va bo'yuqlariga bo'yin egarlar.

9-modda. Xorazm tobe'si Buxoro mamlakatida va Buxoro tobe'si Xorazm mamlakatida vafot etsa, qolgan mol va mulki, o'z jumhuriyatining qonuniga muvofiq, hal etilmagi uchun tegishli konsullarga topshiriladiki, har ikki jumhuriyat o'z bo'yinlarig'a oladurlar.

10-modda. Ushbu shartnomaning bir va oltinchi moddalariga muvofiq, har ikki jumhuriyat mamlakatlarida hurriyat va inqiloblarini mudofaa, xorijiy va dohiliy istiqloillarini muhofaza etmak maqsadlarini birinchi darajada ko'z oldida tutib lozim topadurkim, har ikki tarafning yoki Rusiya va yoki boshqa sho'rolar hukumatiga qarshilik ko'rsatmak uchun qurulg'on har bir hukumat, tashkilot va jamiyat odamlariga o'z mamlakatlari tuprog'ida yo'l qo'ymasliklari lozim bo'lg'onidek, ul maqsad bilan qo'shin yig'moqlariga ham ruxsat bermasdan, unday odamlarni o'z mamlakatlaridan haydamoqni har ikki jumhuriyat o'z bo'yinlarig'a oladurlar.

11-modda. Agarda Buxoro jumhuriyati Amudaryodan yangi ariq va kanallar qazmoqchi bo'lsa, har ikki jumhuriyat fuqaro va dehqonlarining manfaatini ko'zda tutib, har ikki jumhuriyatdan vakillar belgilanib, ish qilish kerakdur.

12-modda. Har ikki jumhuriyat bir-birlarining sanoat va iqtisod jihatidan taraqqiy ettirmoq ishlarini yaxshi yo'lg'a qo'ymoqni tegish ko'rganliklari uchun, mundan boshqa ahdnoma bog'lag'aylar.

13-modda. B.Sh.J. bilan X.Sh.J. bir-birlariga vakil yuborurlar.

14-modda. Ushbu shartnomaning har ikki tarafdin tasdiq qilinmog'i lozimdur.

15-modda. Ushbu shartnoma o'zbek shevasida ikki nusxa yozilib, qo'l qo'yilib, tamg'alangandan so'ng, birtadan nusxasi X.Sh.J. va B.Sh.J. da saqlang'usidur.

Imzo:

Hoji Mirbobo Mirmuhsin o'g'li-BXSHJdan;

Nazir Sholikor o'g'li -XXSHJdan.

"Buxoro axbori", 31-son, 1921 yil 13 aprel.

Xiva hay'ati Buxoroda

Turkistondan Xiva jumhuriyatining ikkinchi firqa qurultoyig'a ketib turg'on Xiva hay'ati 5 aprelda Eski Buxoroga keldi. Eski Buxoro vokzalida askarlar, hukumat kishilari musiqa ila qarshi oldilar. Hay'atning boshlig'i o'rtoq (Gubnyor?) bo'lib, yana 3 kishi bor. Bular bir marra miting qilib, yana nozirlar sho'rosi va Markaziy inqilob qo'mitasida majlislarda bo'lib, turli hukumat kishilari tomonidan so'zlar tingladilar. Hay'at 4 kun turib, 9 aprelda kech soat 4 dagi poyezd ila Xivaga ketdilar.

“Buxoro axbori”, 91-son, 1922 yil 20 iyul.**Xiva bilan savdo**

Nozirlar sho‘rosi Xiva Jumhuriyati bilan savdo shartnomasi qilishg‘a qaror berdi. Xabarlariga qaraganda, shartnomaning loyihasi tartib etilgan hamda yaqin zamonda tasdiq uchun tegishli o‘ring‘a topshirilg‘usidur.

“Buxoro axbori”, 111-son, 1922 yil 19 noyabr.**Xiva Jumhuriyatidan vakil**

Xiva Jumhuriyatidan Buxoro Jumhuriyatiga tayin qiling‘on yangi vakil o‘rtoq Fayzi Rahmon o‘g‘li Buxoroga keldi.

Shu vaqtga Buxoroda bo‘lg‘on Xiva jumhuriyati vakili qaytadan Xivaga chaqirilg‘on.

“Buxoro axbori”, 170-son, 1923 yil 15 may.**Xiva vakiliga qizil yulduz nishoni berildi**

Markaziy ijroiya qo‘mitaning 5 mayda chiqarg‘on qarorig‘a binoan, Xorazm Jumhuriyatining Buxoro vakiliga qizil yulduz nishoni berildi.

Buxoro axbori, 166-son. 1923 yil 5 may**Havoda uchish ishlari**

Xalq nozirlar sho‘rosi noziri F.Xo‘ja Maskavdaligida Buxoro, Xiva, Turkiston jumhuriyatlari bilan havo yo‘li masalasida shartnoma tuzgan. Aeroplanlarning yo‘nalishi: Buxoro-Dushanbe-Xiva-Toshkent-Oлмаota bo‘ladi. Bu ishga mas‘ullar Rusiya sho‘rolar jumhuriyati va paxta qo‘mitasi.

Mehnat sho‘rosida 16 aprelda Buxoro tomonidan 50 000 so‘m pay ajratish masalasi ko‘rilgan va Maskavga xabar yuborilgan.

Buxoro axbori, 175-son. 1923 yil 19 iyun**To‘rtta havo kemasi**

“Ixtiyoriy havo floti”ga Buxoro 50 000 so‘m pay bilan qatnashdi. Birinchi navbatda Toshkent-Oлмаota, Buxoro-Xiva, Buxoro-Dushanbe yo‘nalishlari uchun “Yunkers” (Germaniya)dan 4 ta tayyora sotib olindi. 2 tasi 1 avgustda Buxoroga keladi. Bu tayyoralar 85 ot kuchi bilan 160 km\soat tezlikda uchadi. 6 o‘rindan iborat bo‘lib, 32 pud yuk oladi. Buxoro-Xiva 2 soat 15 daqiqa, odam boshi 50 so‘mdan. Buxoro-Dushanbe 2 soat 20 daqiqa.

Xalq tashabbusi bilan to‘planayotgan pullardan yana aeroplan sotib olmak zarur. Mehnat sho‘rosi va Buxoro savdoganlari uyushmasi tashabbusi bilan “Buxoro havo floti do‘stlari jamiyati” ham ochildi. 9 iyunda tashkilot byurosi tuzildi, unga: rais – Mirzo Muhiddin Mansurov, a‘zolar – Hoji Mirzaboy, Usto Nur, Jo‘ra Karvon, hukumatdan M.Saidjonov bor.

“Buxoro havo floti do‘stlari jamiyati”ning maqsadi- yana 4 ta havo kemasi sotib olish uchun oqcha to‘plamoq (bu ish uchun 140 000 so‘m oltin kerak). Birinchi yo‘li – ionalar yig‘ish, ikkinchi yo‘li – aksiya (pay)lar tarqatish, hech bo‘lmaganda odamlarni 1 so‘mlik aksiyasi bo‘lsun.

Buxoro axbori, 205-son. 1923 yil 23 sentyabr**Havo yo‘llari ochmoqqa hozirlik**

Havo yo‘llari ochmoqqa hozirlik munosabati bilan 3 kishilik komissiya tuzilgan, bu komissiya 5 kun ichida Buxoro-Xiva, Buxoro-Sharqiy Buxoro o‘rtasida havo yo‘llari o‘tkazmak ishi yuzasidan smeta tuzib, iqtisod sho‘rosiga topshirmog‘i kerak.

Ozod Buxoro, 43-son. 1924 yil 24 fevral.**Ipak shirkati haqida**

Bundan bir necha vaqt ilgari savdo va sanoat nazorati, 1-shirkat hamda rus-Buxoro shirkati ishtiroki bilan pullik ipak shirkati tuzmakka qaror berilgan edi. Hozirda savdo va sanoat nazoratining hay‘ati Turkiston ipak shirkati Turkiston, Buxoro va Xiva jumhuriyatlarida ish ko‘rgani uchun Buxoroda alohida ipak shirkati tuzmakni muvofiq topmadi. Shuning bilan barobar savdo sho‘basiga Buxoro ipakchilarni ipak qurti urug‘i va boshqa narsalar bilan ta‘min qilmak haqida Turkiston ipak shirkati bilan so‘ylashmakka taklif qilindi. [5]

Xulosa qilib aytganda, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashqi siyosat sohasida bosib o‘tgan yo‘li o‘sha davr uchun ham, bugungi kun nuqtai nazaridan olib qaranganda ham mashaqqatli yo‘l bo‘ldi. Buxoro atigi 4-5 yil ichida dunyoviy islohotlar joriy qilinayotgan demokratik davlatga

- 26 aylana boshladi. Afsuski, bu jarayonlar sovet rejimi tomonidan sun'iy ravishda to'xtatib qo'yildi va nisbatan mustaqil bo'lgan bu davlatning mavjudligiga ham barham berildi. 1924 yil oxirida BXSRning tugatilishi bilan mintaqada davlatchilik ilk bor shakllangan tarixiy makonlardan biri – uch ming yillik davlatchilik tarixiga ega ko'hna Buxoroning mustaqilligi tugatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Buxoro axbori. 39-son. 1921 yil 7 iyun; 41-son. 30 iyun; 135-son. 1923 yil 28 fevral.
2. Rajabov Q. O'zbekiston XX asrda. Birinchi jild (1900-1939). –T.: "Fan". 2024. –B.414.
3. Polvonniyoz Yusupov. Yosh xivaliklar tarixi (xotiralar). –B.305-307.
4. Buxoro axbori. 70-son. 1922 yil 11 fevral.
5. Hayitov Sh., Rahmonov K. Buxoro xalq sovet respublikasi va Sharq mamlakatlari. – Buxoro, 2004. –B.70-72.

Qosimova Jasmina Ilhom qizi

Mirzo Ulug'bek Nomidagi

O'zbekiston Milliy Universiteti,

xorijiy filologiya fakulteti 2-kurs talabasi

TA'LIM MANBALARIDA MUALLIMLIK MAQOMI

Annotatsiya. Maqolada insonning bilim egallash amaliyotida bevosita ishtirok etadigan ilm manbalari ko'rsatilgan. Ularda namoyon bo'ladigan muallimlik sifatleri qisqacha bayon etilgan.

Tayanch tushunchalar: odob, axloq, ta'lim, ilm, bilim, muallim, o'qituvchi, ustoz.

СТАТУС ПРЕПОДАВАТЕЛЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация: Статья включает в себя источники знаний, которые непосредственно участвуют в процессе обучения человека. Кратко описаны качества учителей, которые проявляются в них.

Основные понятия: нравы, нравственность, образование, наука, знание, учитель, наставник.

THE STATUS OF TEACHING IN EDUCATIONAL SOURCES

Annotation: The given article embraces the basic of resources that a person can encounter during the process of knowledge acquirement. Furthermore, briefly provides with the characteristics that teachers may possess.

Basic concepts: manners, morals, education, science, knowledge, teacher, mentor.

Dolzarbliqi: Istalgan odamning o'z hayoti davomida muqarrar duch keladigan ta'lim manbalari zanjiri keltirilgan. Undan har bir halqa – inson ma'naviyat dunyosining shakllanishida qanday ahamiyat kasb etishi o'rganilgan

Muallim, o'qituvchi va ustoz statuslashgani printsiplial farqlar ko'rsatilgan

Ma'lumki, insoniylik tabiatining shakllanishi, rivoji va kamoloti faqat tizimli ta'lim-tarbiya ta'sirida vujudga keladi. Bu mashaqqatli jarayon butun umr, ya'ni beshikdan qabrgacha davom etadi.

Muxtasar qilib aytganda ta'lim-tarbiyaning fundamental vazifasi inson qalb dunyosini poklab, uni obod etishdan hamda undagi gavhari-iymonni risqlantirib, salomat saqlashdan iborat

Ta'lim-tarbiya muolajasi shartli ravishda ikki yo'nalishga ajratilgan:

1. Axloq va odob tarbiyasi.

Bundan murod talabani ma'rifat, madaniyat va bilimlar dunyosiga munosib sifati-salohiyat ila olib kirish. Zotan, ilmu-hunar daraxtining fazilat urug'i faqat umuminsoniy qadriyatlar bilan obdon suqorilgan odob va axloq zaminiga, ya'nikim insonning pokiza qalbiga ekilmo'gi lozim.

Uztozlarimiz bejizga: "Avval axloq so'ngra bilim, chunki odob ilmdan ustundir" deb, aytishmagan axir.

"Odob olmagan, axloqsiz olimdan ustiga kitob ortilgan eshak afzal" deganlar mavlono Abdurahmon Jomiy (1).

1. Ilm singdirish amaliyoti.

Albatta, ilmning qadr-qimmati o'zi bilan. Ilmli va ilmsiz insonning farqi, yoruq kun va qorong'u kecha farqidan aslo kam emas.

Muqaddas Qur'oni Karimning 765 joyida ilm zikr qilingan ekan.

Hazrati Payg'ambarimiz (s.a.v): "Ilmu-hikmat mo' minning bamisoli yo'qolgan molidek, bas uni qayerda topsa olsun" deb marhamat qilganlar. (2)

Imom al-Buxoriy rohmatallohi alayhi: " Najot ilmida , dunyoda ilmdan o'zga najot yo'q, bo'lishi ham mumkin emas" deb , ogohlantirganlar.

Jadidchilik harakatining ulug' namoyondalaridan bo'lgan, marifatparvar olim Abdurauf Fitrat domla esa: " Bu xalqning davlatmand , baxtli-saodatli bo'lishi, izzat-hurmat topib , turli jabhalarda jahongir bo'lishi va yoki zaif bo'lib – xorlikka tushishi, o'zgalarga tobe, qul va asir bo'lishi ularning yoshlikda oladigan ta'limu-tarbiyasiga bog'liq" – deb millatni ilm o'rganishga qat'iy da'vat etganlar.(3)

Bunday dur fikrlar shodasi inson zotiga-foydali ilm o'z sohibini dunyoi- oxiratda azizu-mukarram qiluvchi ilohiy bir ne'mat ekanligini ochiq-oydin anglatadi.

Darhaqiqat , inson dunyoning suratini bevosita ko'zi bilan ko'rsada , uning asil sayratini, - agar ta'bir joiz bo'lsa – faqat aqli-zakovati bilan "ko'ra" oladi.

Ko'rmoq va anglamoq quvonchi odamzodga ilhom bag'ishlaydi , uni amaliyot maydoniga - ijod qilishga chorlaydi. Bu ulkan , ijobiy , ruhlantiruvchi kuchning ta'siri ostida hatto beparvo , tanbal , inert inson ham kreativ, ya'ni faol-tashabbuskor shaxsga aylanadi. Ana shularning sharofati bilan ilm-fan rivojlanib insoniyat tamaddunining keyingi , yuqori halqasi bunyod etiladi.

Demak, xulosa shuki har birimiz mukammal ilmu – odob egalashga va ayni paytda ta'lim-tarbiya resurslari bilan obdon tanishib chiqishga burchlimiz.

Albatta , bugungi kunda maorif oldida turgan barcha jiddiy muammolarni samarali hal qilish vazifasi olimu-ulamalarimiz zimmalaridadur.

Lekin , ayni paytda jamiyatimiz uchun maorifning tabiiy poydevoriga qisqacha, hatto yuzaki bo'lsada bir nazar tashlamoqlari maqsadga muvofiq bo'ladi deb o'ylaymiz.

Garchi ta'lim tizimining markazida talaba tursada bu jarayonni harakatga keltiruvchi asosiy kuch - bu muallimdir. Shu o'rinda muallim tushunchasi biz odatda o'qituvchi deb qaraydigan tushunchadan ancha keng ekanligini alohida ta'kidlab o'tamiz.

Muallimning ta'limi – odob va ilm berishdan, talabaning tahsili esa shu ne'matni bilim sifatida o'zlashtirib olishdan iborat.

Mulohazalarga ko'ra ilm berish texnologiyasida muallimlik sifati quyidagi statuslarda namoyon bo'ladi:

1. Ota-ona muallim.

Oila kishilik jamiyatining yacheykasi, ya'ni to'laqonli eng kichik bir bo'lagidir.

Bu ma'rifat maskani-undagi qadriyatlar bilan go'dak qalbini va ongini sayqallaydigan ilk zarbxona hisoblanadi.

Dunyoga kelganida bolaning qalbi bamisoli oq qogozga o'xshaydi. Ota-ona beradigan ta'lim-tarbiya unda bir umrga , to'la to'kis holda muhrlanib qoladi.

Olimlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha oddiy bola besh yoshidayoq unga inson sifatida lozim bo'ladigan barcha ma'lumotning to'qson foizini o'zlashtirib olishga ulgurur ekan.

Bundan, ma'naviyat va ma'rifatning tamal toshi oila hududida qo'yilishi ravshan boladi .

Demak, ta'lim-tarbiyani shior qilar ekanmiz, eng avvalo, diqqatimizni shu nuqtaga qaratishimiz lozim.

2. Hayot muallim.

Hayot odamizodni turli-tuman muammolarga duch qiladi. Bu masalalarni hal qilish jarayonida to'planadigan malaka – inson uchun bilim o'rnini bosuvchi – tajribadan iborat.

Shuningdek , farosatli har bir inson yon atrofidagi aqlu-zakovat egalarini o'ziga do'st tutadi. Ularning ilm majlislaridan bahramand bo'lib , o'zining ma'naviyatini boyitib boradi. Ali ibn Abu Tolib (r.a)shunday deganlar: "Mol-dunyo Odil Zot tomonidan taqsimlangan va birlashtirib qo'yilgan.Ilm esa o'z ahlida saqlanadi. Sizlar uni ahlidan talab qilib olishga buyurilgansizlar." Shu o'rinda ulug' shoir Abu Abdulloh Rudakiyning quyidagi misralari beixtiyor yodimizga keladi:

" Har kimki hayotdan olmasa ta'lim

Unga o'rgata olmas hech bir muallim". (4)

3. Kitob muallim.

Insoniyatning uzoq tarixi davomida to'plagan ilm xazinasini asosan kitoblarga joqilib qo'yilgan. Shu bois kitob ta'limda tayanch ilm manbai hisoblanadi.

Zero, kitoblar - alloma ajdodlarimizning sizni bizga qaratilgan ishonch nigohlari, muloqot sôzlari va yuksalishimiz uchun tutib bergan yelkalaridir. Buni bilmaslik inson zotiga uyat, bilib turib qadriga yetmaslik esa ma'naviyatimizga qarshi jinoyatdir.

Ahli ilmlar inson hayoti uchun kitobning maqomini quyidagicha ta'riflaganlar:

“Kitob – beminnat do'st,

Zimistonda shamchiroq,

Kimsasiz sahroda yo'ldosh,

Bemorga darmonu, tashnaga obi hayot

G'aribga xazinayu, oqilga bayot.”

Internet tarmog'ining ilm manbasi sifatidagi maqomini baholashga doir mulohazalar alohida mavzuga ajratilib yoritilsa maqul bo'ladi, deb o'ylaymiz.

4. Pedagog muallim.

O'qituvchi – maxsus pedagogik ilm va malakaga ega bo'lgan shaxs. U talabaga mutaxassis sifatida, ya'ni tayinli maqsadni ko'zlab, tasdiqlangan reja asosida tizimli ta'lim beradi.

Tabiiyki, bu muallimlik sifatida yuqoridagilarga nisbatan muqarrar afzallik va ustunliklar mavjud.

Bunda ilm muolajasi:

- Uzviylik va uzluksizlik prinsipida

- Sabab – oqibat mantiqi asosida

- Qadam-baqadam o'zlashtirish algoritmi

orqali amalga oshiriladi.

Lekin qayd etib o'tilgan har bir manba o'z doirasida fundamental ahamiyat kasb etadi. Shu bois ularni bir-biri bilan almashtirish va yoki e'tiborsiz qoldirish mutlaqo mumkin emas. Ularning munosib jamlanmasi bir-birini to'ldirib, mukammal ta'lim-tarbiya tizimini barpo qiladi.

Mulohazalarga ko'ra, pedagog muallimlik statusining ikkita darajasi bor:

O'qituvchi muallim.

O'qituvchilik-bu buyruq bilan tayinlanadigan mansab. Shak - shubhasiz, ularda oliy ilm va kasbiy mahorat bor. Jamiyat oldidagi mas'uliyatlarini anglagan holda vijdonan mehnat qilishlari ham tayin. Lekin, shularga qaramasdan barcha o'qituvchi ham tahsil berish jarayonida talabaning ichki dunyosiga yol topib, uni zabt eta olmaydi. Ular asosan ilm oluvchining aqliga va ongiga ta'sir ko'rsatadi. Agar o'qituvchi rasmiyatchilik doirasida faqat ma'lumot yetkazib berish bilangina chegaralanib qolsa, u hech qachon ustoz bo'la olmaydi.

Ustoz muallim.

Ustozlik - bu oliy maqom-martaba. Uni hayotning o'zi beradi. Agar ta'limning ta'siri qalbga yetib borsa, unga ozuqa berib-ziynatlasa, o'qituvchi o'quvchi uchun beixtiyor ustozga aylanadi.

"Ustoz otangdan ulug'" deydi, dono xalqimiz. Bunday e'tirofga sazovor bo'lish ustozlar uchun sharafdir. Faqat piru-komil ustozlarga mukammal fazilatli mutaxassislarni tarbiyalab, voyaga yetkazish qudratiga egadirlar.

O'qituvchiga shogirdining hurmat-izzati, ustozga esa uning ixlosi, cheksiz mehr-muhabbati nasib bo'ladi.

Mavzuni Hazrat Alisher Navoiy bobomizning quyidagi nodir misralari bilan yakunlaymiz:

“Haq yo'linda kim sanga bir harf o'qitmish ranj ila

Aylamak bo'lmas ado oning haqqin yuz ganj ila”. (5)

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmon Jomiy Fava'id al-Fuad T.,Sh. "Sharq" n. 2000-yil
2. Imom al-Buxoriy – Al-Jome' AS-Sahih T.,Sh "Fan" n.1991-yil
3. Abduraf Fitrat Oila yoki boshqarish boshqarish tartiblari, Frzand tarbiyasi T.,Sh "Cho'lpon" n.2019-yil. 70 bet
4. Abu Abdulloh Ro'dakiy – Hikmatlardan odamush-shuaro – Abu Abdulloh Rudakiy (ziyouz.com)
5. Alisher Navoiy – Mahbub – Ul –Qulub T.,Sh "Yangi Asr" n 27 bet

Ruziyev Davron Yuldashevich
Buxoro davlat universiteti,
musiqa ijrochiligi va madaniyat
kafedrası professori

YUQORI MALAKALI MOHIR SOZANDALARNI TAYORLASHDA KONSERT IJROCHILIGINING AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada konsert ijrochiligining o'ziga xos xususiyatlari, uning mashhur musiqiy kommunikativ uchlik: "bastakor – ijrochi – tinglovchi" uchligini birlashtirishni nazarda tutgan holda yuqori malakali mohir sozandalarni tayorlashdagi ahamiyati, musiqiy matn va undagi badiiy ma'lumlarni tinglovchilarga yetkazishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Konsert, bastakor – ijrochi – tinglovchi, kommunikator, muloqot, nota, musiqiy matn, intellectual, integral, akustik sharoit, sahna.

ЗНАЧЕНИЕ КОНЦЕРТНОГО ВЫСТУПЛЕНИЯ В ПОДГОТОВКЕ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ МАСТЕРОВ-МУЗЫКАНТОВ

Аннотация. В данной статье говорится об особенностях концертного исполнения, его значении в подготовке высококвалифицированных музыкантов, донесении до слушателей музыкального текста и содержащейся в нем художественной информации, учитывая объединение знаменитой музыкально-коммуникативной триады: «композитор-исполнитель-слушатель».

Ключевые слова: Концерт, композитор-исполнитель-слушатель, коммуникатор, общение, ноты, музыкальный текст, интеллектуальные, целостные, акустические условия, сцена.

THE IMPORTANCE OF CONCERT PERFORMANCE IN THE PREPARATION OF HIGHLY QUALIFIED MASTER MUSICIANS

Abstract. This article talks about the features of concert performance, its importance in the training of highly qualified musicians, conveying to listeners the musical text and the artistic information contained in it, taking into account the unification of the famous musical-communicative triad: "composer-performer-listener".

Keywords: Concert, composer-performer-listener, communicator, communication, notes, musical text, intellectual, holistic, acoustic conditions, scene.

Kirish. Oliy o'quv yurtlari musiqa ta'limi yo'nalishlarida ta'lim olayotgan talabalarni yuqori malakali mutaxassislar sifatida tayorlash dolzarb masalalardan hisoblanadi. Xalq cholg'ularida ijrochilik bo'yicha ta'sil olayotgan talabalar ta'lim davrda kompozitorlar asarlarini mukammal darajada yoritib berishlari uchun ijro mahoratini yuqori darajada egallashlari talab etiladi. Shunga ko'ra bo'lajak mutaxassislar konsert ijrochiligi asoslari haqida atroflicha bilimlarga ega bo'lganliklarini namoyish etishlari, sahna madaniyatini puxta egallash ko'nikmalarini o'zlashtirib borishlari taqozo etiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Tanlangan mavzuni yoritishda asosan birlamchi manba sifatida o'zbek xalq cholg'u asboblarida o'qitish, ansambl bilan ishlash uslubi, milliy cholg'ular orkestri, musiqa tarixi va nazariyasi manbalari tahlil qilindi. Shuningdek, keying yillarda cholg'u ijrochiligi bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar doirasidagi ma'lumotlar ham atroflicha ko'rib chiqildi. Mavzuni yoritishda diskurs tahlil, muammogo doir ilmiy, tarixiy,

pedagogik, psixologik, musiqiy tahlil, umumlashtirish, qiyosiy tahlil kabi usullardan foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. Ijrochining barcha faoliyati musiqa asarini o'zlashtirishga qaratilgan va tinglovchiga mo'ljallangan uzoq muddatli ishdir. Shu jihatdan qaraganda, konsert ijrochiligi fani sozandalarni mohir, malakali tarbiyalanishida muhim rol o'ynaydi. Sozanda tomonidan ijro etilgan asarning haqiqiy g'oyasi, mazmun-mohiyatidagi estetik go'zallikning borligi tinglovchi ongiga singdiriladi va qadrlanadi. Shunga ko'ra aytish mumkinki, ijrochi va tinglovchi o'rtasidagi muloqot musiqa san'ati mavjudligining zaruriy shartidir. "Muloqotning asosiy shakli - konsert ijrosi bo'lib, unda ijrochi va tomoshabin o'rtasida bevosita aloqa amalga oshiriladi".

Yuqori malakali mohir sozandalarni tarbiyalash, kamol toptirish asosiga ega bo'lgan konsert ijrochiligi jamiyatda sahna san'ati mavjudligining universal, ya'ni badiiy muloqot shaklidir. Lotin tilidan tarjimada aloqa (communication), uzatish degan ma'noni anglatadi. Muloqot "ijtimoiy o'zaro ta'sirning ma'noli va ideal - mazmunli tomoni", deb ta'riflanadi.

Konsert ijrochiligidan xususiyatli ahamiyati shundaki, u mashhur musiqiy kommunikativ uchligi: "bastakor – ijrochi – tinglovchi" uchligini birlashtirishni nazarda tutadi. Zero, ularning muloqot predmeti – musiqa asaridir. Musiqiy san'atning boshqa san'at turlaridan asosiy farqi shundaki, badiiy ijodning uch turi - bastalash, ijro etish, tinglash mavjud. Bastakor musiqa asarini yaratadi. Notani haqiqiy tovush shakliga tarjima qilish ijrochi tomonidan amalga oshiriladi, buning uchun tegishli ijodiy harakatlar amalga oshiriladi va shundan keyingina musiqa asari tinglovchining idroki mavzusiga aylanadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, ijrochi ushbu aloqa zanjirida muhim rol o'ynaydi. U "kommunikator", ya'ni birinchi navbatda tomoshabinlar bilan muloqot qilishga intiladigan ijrochiga aylanadi. Chunki "musiqiy matn va undagi badiiy ma'lumotlarni tinglovchilarga yetkazish va shu asosda ijodkor va qabul qiluvchi o'rtasidagi badiiy muloqot jarayonini tashkil etish musiqiy asarga hayot baxsh etadi, uni haqiqatga aylantiradi".

"Kommunikator" atama sifatida kanadalik pianinochi G.Guld tomonidan boshqa yirik pianinochi, musiqachi-ijrochi S.Rixterga nisbatan kiritilgan. Aynan konsert shakli ijrochi va tomoshabin o'rtasidagi munosabatlarni, "ma'lumot almashishni" ta'minlaydi, ularning munosabatlaridagi ko'plab nuanslarni aniqlaydi, aloqa zanjiri faoliyatining samaradorligini tasdiqlaydi. Shunday qilib, muloqot sifatida musiqiy ijroni - "badiiy ma'lumotni, shu jumladan bastakorning niyatini tomoshabinga yetkazish va keyinchalik u bilan qayta aloqa o'rnatish", deb ta'riflash mumkin.

Konsertda ijrochi tinglovchi bilan muloqot qilish va unga asarni o'qishini, o'z talqini faoliyati natijalarini yetkazish istagi natijasida hosil bo'lgan alohida ijodiy holatga ega. Konsertning vaziyati ijrochining maksimal energiya ohangiga va ijodiy impulsning ortib borishiga, haqiqiy ilhomlanish holatiga kirishga imkon beradi. "Keyin barcha intellektual va jismoniy kuchlar integral, yaxlit harakat qilib, inson uchun o'zini namoyon qilishning cheksiz imkoniyatlarini ochib beradi, bu esa san'at asarini chinakam badiiy kashfiyotning mutlaqo o'ziga xos nuri bilan yoritadi".

Konsert ijrosi - ijrochining omma oldida musiqiy faoliyatining alohida shaklidir. Bu bajarilgan ishning o'ziga xos natijasi bo'lib, ayni paytda ijrochida jasorat va irodani uyg'otadi, uning chidamliligini, ijodiy tasavvurni, artistlikni tarbiyalaydi. Muvaffaqiyatli ishlash uchun: qiziqish, g'ayrat, ilhom, qat'iyat, ishonch kabi eng muhimi psixologik holatlar ahamiyatli bo'ladi.

Robert Shuman ijrochining muvaffaqiyatli chiqishiga ko'plab omillar va shart-sharoitlar ta'sir qilishini ta'kidlaydi: "Bir o'ylab ko'ring-chi, butun obro'-e'tibori va go'zal, ulug'vorligi bilan namoyon bo'lishi uchun qancha shartlar birlashtirilishi kerak! Buning uchun bizga kerak:

- 1) tushunchaning kengligi va teranligi, asarning g'oyaviy intilishi;
- 2) ilhomlantirilgan timsol;
- 3) ijroning texnik mukammalligi - go'yo bir jondan paydo bo'ladigan uyg'un samara;
- 4) ma'lum bir lahza uchun eng qulay kayfiyatni ifodalash va idrok etishga bo'lgan ichki ehtiyoj (ikkala tomondan - tomoshabin va rassom tomonidan);

5) vaqt sharoitlari, shuningdek, joy va boshqa tasodifiy holatlarning eng baxtli kombinatsiyasi;

6) taassurotlarni, his-tuyg'ularni, qarashlarni, san'at tomonidan berilgan quvonchni boshqa odamning nigohida aks ettirish qobiliyati.

Y..A.Tsagarelli musiqachi-ijrochi faoliyatida o'ziga xos maqsad va unga erishish yo'llari bo'lgan konsert tomoshasini alohida bosqich sifatida ajratib ko'rsatadi. Uning fikricha, "konsert ijrochiligi musiqa asaridagi barcha ishlarning natijasi va kulminatsiyasi bo'lib, uning maqsadi asar mazmunini tomoshabinlarga yetkazishdir". Ushbu maqsadga erishishga: konsert oldidan musiqachi-ijrochining o'zini o'zi sozlashi, vaziyat, holatni hisobga olgan holda ijroni tartibga solishi, tinglovchilarning ijroga munosabati, ularning ekstremal sharoitlarda o'ziga xos psixologik holatni asosiy omillar sifatida e'tirof etadi.

Konsert ijrochiligining o'ziga xos qonuniyatlari borki, ular nafaqat konsertga bevosita tayyorgarlik ko'rish jarayonida, balki musiqa asari ustidagi barcha dastlabki ishlarda ham hisobga olinishi kerak. Sahnadagi fikrlash va xulq-atvorning o'ziga xos xususiyatlari, konsert ijrosi davomida kompozitsiyaning maxsus ijro etuvchi shaklini yaratish haqida ham, ijrochilarning o'zlari ham, ularning ustozlari ham bilish kerak. Bu xususiyatlarni tushunish yuksak badiiy maqsadlarga muvaffaqiyatli erishishga va umuman musiqachi-ijrochining kasbiy rivojlanishiga olib keladi.

Konsert ijrochiligi musiqachining barcha professional muhim fazilatlarini safarbar qiladi, undan to'liq hissiy, intellektual va jismoniy fidoyilikni talab qiladi. Tayyorgarlik bosqichidan farqli o'laroq, bu yerda faoliyatning yangi shartlari: oshkoralik va natija, ijrochining stressga chidamliligi uchun yangi qo'shimcha talablar paydo bo'ladi. Konsert paytida ijrochining farovonligiga turli xil omillar ta'sir qiladi: stressning umumiy psixofiziologik qonuniyatlari, badiiy va ijodiy, talqinning chuqurligi va yaxlitligiga erishishning ifodaliligi va murakkabligi, ijroda yuqori professionallikka bo'lgan ehtiyoj, badiiy mahorat, mohirlik. Konsert ijrochiliginin asosiy vazifasi tinglovchi, eshituvchilarga faol ta'sir ko'rsatishdir.

Talaba uchun konsert ijrochiligining qiyinligi mustaqil ta'lim sharoitida, o'qituvchi bilan mashg'ulotlar paytida va konsertda chalish paytidagi ijro holatining tubdan farq qilishidir. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, ijrochi, asosiy maqsad intilishlari bilan bir-biridan farq qiladigan uch xil - badiiy, psixofiziologik, ijtimoiy-faollik, estetik, akustik sharoitda bo'ladi.

Shunday qilib, konsert holati ijro jarayonini murakkablashtiradi. Faoliyatni boshqarishning intuitiv tuzilmalari, ongsiz, lekin ilgari ishlab chiqilgan jarayonlar va komplekslar, ular yordamida ishni bajarishning avval yaratilgan maxsus shakli ishlab chiqiladi. Konsert holatini barqarorlashtirishda chiqishlarning muntazamligi muhim rol o'ynaydi. "Keyin har bir oldingi konsertda paydo bo'lgan hayajon ketishga ko'p vaqt olmaydi, lekin go'yo yashirincha xotirada yetarlicha mos shaklda qoladi."

D.Oystrax shunday deb yozgan edi: "Agar siz oyiga ikki martadan kamroq chalsangiz, hech qanday asab toqat qilmaydi. Ijro qiluvchi kabi his qilish va hayajon haqida emas, balki musiqa haqida o'ylash uchun siz ko'p chalishingiz, bir qator konsertlar berishingiz kerak, aks holda tinglovchi bilan va hatto sahnada bo'lishi kerak bo'lgan asbobning o'ziga xos tuyg'usi bilan aloqa yo'qolishi mumkin".

Konsert ijrochi-tinglovchi muloqoti hodisasi sifatida o'ziga xos psixologik xususiyatlarga ega. Yakkaxonning konsertda chiqishi ommaviy faoliyat sifatida talaba-o'quvchi oldiga repetitsiya bosqichidan farqli ravishda alohida vazifalarni qo'yadi. Birinchidan, musiqiy ijroning psixofiziologik mexanizmlar faoliyatining o'zgarishi (stress hayajonining paydo bo'lishi; katta aqliy, hissiy, fiziologik stressning paydo bo'lishi; yurak urish tezligining oshishi) tufayli konsert paytida talabaning psixofizik holatining o'zgarishi: vosita faolligini haddan tashqari rag'batlantirish, mushaklarning ohang sifatini oshirish, tabiiy nafas olish ritmini buzish va boshqalar yuzaga keladi.

Ikkinchidan, tinglovchi bilan muloqotning paydo bo'lishi natijasida talqin qilish, vazifalarni bajarish darajasining oshishi bilan bog'liq bo'lgan badiiy va ijodiy omillarning roli oshadi. Talabalarning konsert holatini barqarorlashtirishda chiqishlarning muntazamligi muhim rol o'ynaydi. Konsert holatining ushbu qonuniyatlari sozanda-ijrochining malakasini oshirish uchun ijrochilik amaliyotini muntazam tashkil etish kerak.

Konsert dasturiga tayyorgarlik. Konsert dasturiga tayyorgarlik mohir sozandaning shakllanib borishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, konsertda o'z mahoratini namoyish etish davomida ruhiy energiyaning tez, maksimal konsentratsiyasini, aqliy, jismoniy va intellektual resurslarni maxsus safarbar qilish va qat'iy ichki tartib bilan musiqa asarini omma oldida ijro etish paytida hissiy va jismoniy chidamlilikni talab qiladi.

Konsert dasturiga tayyorgarlik musuqa asarini tanlashdan boshlanadi. Albatta, talabani talab repertuarini tuzishda o'qituvchi dastur talablarini, o'z o'quvchisining kasbiy fazilatlarini rivojlantirishning yaqin, eng dolzarb vazifalarini, uning xohish-istaklarini inobatga oladi. Talaba ijro etish uchun tanlangan asarlarni yoqtirishi, uning eng yaxshi shaxsiy fazilatlarini asarlar ijrosi davomida yaqqol namoyon bo'lishi uchun ularni o'zlashtirish istagini uyg'otishi maqsadga muvofiqdir. Bu, asarlarning texnik va badiiy murakkablik darajasi uning rivojlanish bosqichida talabani ijro qobiliyatidan oshmasligi kerak, lekin shu bilan birga, agar uning asarlari bosqichma-bosqich o'sib borayotganini ko'rsatish mumkin bo'lsa, foydali bo'ladi. Aynan shunday asarlar ijrochiga mashg'ulotning istalgan bosqichida dasturning badiiy va texnik tayyorgarligining asosiy ko'rsatkichi bo'lgan improvizatsiya erkinligini eshitishga imkon beradi. Bunday improvizatsiya erkinligi ijrochiga sahnada o'z mahoratini namoyish qilish, o'z faoliyatidan zavqlanishga olib keladi. Shu bilan birga, ijrochining kasbiy ta'limiga qo'yilgan zarur shartlarni bajarilishini ta'minlaydi.

Konsertlar jarayonida talabani o'ta sa'y-harakatlarini talab qiladigan ishlarni bajarishi tavsiya etilmaydi, lekin ular talabani shaxsiy xohishiga mos keladigan bo'lsa, unda ularni ijro repertuariga kiritish juda foydali.

Konsert namayonishining eng muhim qismlari: yakuniy repetitsiya, chiqish kunidagi xatti-harakatlar, sahnaga chiqish va uni tark etish, konsertning boshlanishi. Ular bilan bog'liq ba'zi ko'rsatmalarga e'tibor qarataylik:

Yakuniy mashq xonaning o'zi va uning akustikasi bilan tanishish maqsadida konsert o'tkaziladigan xonada o'tkaziladi. Ijrochining mas'uliyatini oshirish uchun auditoriyani ushbu mashg'ulotga (boshqa o'qituvchilar, sinf o'quvchilari, do'stlarni) taklif qilish juda foydali. Yakuniy repetitsiya konsertda ijro etiladigan asarlar ketma-ketligi tartibida bir martalik, eng mas'uliyatli tarzda bajarilishini nazarda tutadi. Yakuniy repetitsiyadan oldin dastlabki mashg'ulotlarni o'tkazish kerak. Bunday mashg'ulotlar uyda ham, boshqa xonada ham o'tkazilishi va butun dasturni to'liq takrorlash mumkin. *Konsert kuni* aksariyat ijrochilarda "konsert oldidan hayajon" mavjud bo'adi. Hayajonning intensivligi to'g'ridan-to'g'ri ijro sifatiga bog'liq emas: hatto juda kuchli hayajon bilan ham yuqori natijalarga erishish mumkin. Bu borada mutaxassislar: "hayajon bo'lmasa, siz bo'shashib, yomon ijro etasiz", degan fikrni bildiradilar.

Sahnaga chiqish(dasturni yakuniy namoyishi) kunidagi xatti-harakatlar, ko'rsatmalar, talablar bir xilda bo'lishiga erishish kerak. Nevropsixik energiyaning tejash, ko'p o'qimaslik, gapirmaslik, televizor ko'rmaslik kerak. Biroz mashq tavsiya etiladi va asarlar sekin sur'atda, hissiy jihatdan cheklangan holatda mashq qilinishi kerak.

Sahnaga chiqishdan oldin ma'nosiz suhbatlar o'tkazish tavsiya etilmaydi. Bundan tashqari, hayajon bosimi ostida xona(sahna)da yurishning hojati yo'q. Mushaklar bo'shashgan holda qulay holatda jim o'tirish yaxshiroq (o'qituvchi buni oldindan o'rgatishi kerak). Agar konsertdan oldin asarlarni mashq qilish istagi paydo bo'lsa, unda, dastlab sekin-asta sur'atda etyudlar, gammalar yoki konsert asarlari parchalari, alohida epizodlarini mashq qilish mumkin. Ammo dasturning turli epizodlarini cholg'u asbobsiz, xotiraga tayangan holda xayoldan o'tkazish foydalidir.

Sahnaga chiqishdan oldin *tasvirga kirish* juda muhim lahzadir. Garchi konsert kuni ijrochi o'zining konsert dasturi tasvirlarida yashasa-da, lekin konsert boshlanishidan oldin, ayniqsa, ijodiy, emotsional ko'tarilgan kayfiyatni uyg'otish kerak.

Talabani *sahnaga chiqish va uni tark etishini* qayta-qayta takrorlash kerak. Bu yerda eng maqbul energiya va chidamlilik, qadr-qimmat va kamtarlik hissi oshadi. Sahna(xona)da qulay joy tanlash, qo'llar tarangligini bo'shatish, behuda harakatlar qilish va h.k. - bularning barchasi haddan tashqari hayajonlanmasdan, tezda bajarilishi kerak. Talabaga sahnaga chiqish va ijroni boshlanishi orasidagi soniyalardan foydalanishni o'rgatish, cholg'u asbobining holatini tekshirish, kerakli hissiy va mushak uyg'unligini yaratish va boshlang'ich tempni o'rnatish uchun foydalidir. Konsert

34 dasturi tugagandan so'ng, tanaffusga hojat yo'q. Pauza qilish, musiqaga "to'xtash" imkoniyatini berish kerak, shundan so'ng hurmat bilan o'rnidan turib, tomoshabinlar oldida ta'zim qilib, sahnani sokin sur'atda tark etish kerak.

Qo'shimcha qilish mumkinki, eng maqsadli tayyorgarlik ishlari ijrochini konsert paytida mashaqqatli faoliyatdan ozod qilmaydi. Shuga ko'ra ijodiy faoliyat o'zini nazorat qilish va o'zini tuta bilish bilan birlashtirilishi kerak, bu esa o'z faoliyatini boshqarishga va eng samarali badiiy natijalarga erishishga imkon beradi.

Xulosa qilib aytganda, musiqa asboblarida chalish musiqiy-sezgi qobiliyatlarini rivojlantirish, musiqa tovushlarining turli xil xususiyatlari va ularning kombinatsiyalarini diqqat bilan tinglashga yordam beradi. Musiqa asari mazmun-mohiyatini esa ma'lum fazoviy tushunchalar bilan bog'laydi. Musiqiy faoliyat jarayonida cholg'u ijrochisida ohang, ritm tuyg'usi, dinamika va musiqiy xotira rivojlanadi. Musiqa cholg'usida ijro etish sozandaning estetik didini shakllantiradi, dunyoqarashini kengaytiradi, ijodiy faolligini rivojlantiradi, musiqa va umuman san'atga yanada mehr uyg'otadi.

Oliy ta'lim cholg'u ijrochiligi ta'limi yo'nalishi talabalaridan bo'lajak mutaxassis sifatida konsert ijrochiligi asoslari haqida atroflicha bilimlarga ega bo'lganliklarini namoyish etishlari, sahna madaniyatini puxta egallash ko'nikmalarini ham o'zlashtirib borishlari talab etiladi.

Kontsert - bu ijodkorlik, qolaversa, tomoshabinlar oldida to'g'ridan-to'g'ri, ayni paytda ijro etiladigan o'ziga xos faoliyatdir. Kontsert davomida yo'l qo'yilgan xatoni tuzatib bo'lmaydi, zero sahnada ijroviy xatolikka yo'l qo'yilishining asosiy sababalaridan biri sozanda tomonidan asarni yaxshi o'zlashtira olmaganlik, shuningdek, ko'p hollarda psixologik stressning sodir bo'lishidir. Shunga ko'ra aytish joizki, asar ustida qunt bilan ishlash va mukammal o'zlashtirib olish zarurligini unutmaslik kerak. Musiqa asarini mukammal o'zlashtirib olish nafaqat kontsertga darhol tayyorgarlik ko'rish paytida, balki musiqiy ish bo'yicha barcha dastlabki ishlarda ham amalga oshirilishi kerak. Ijrochining o'zi ham, uning o'qituvchisi ham sahnada fikrlash va xatti-harakatlarning o'ziga xos xususiyatlari, bevosita kontsert tomoshasiga qaratilgan kompozitsiyaning maxsus ijro etuvchi shaklini yaratish haqida tasavvurga ega bo'lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-fevraldagi "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-112-son Qarori
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 noyabrdagi "O'zbek milliy maqom san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ- 3391-sonli Qarori.
3. Готсдинер А.Л. Музыкальная психология. М.: 1993.
4. Григорьев В.Ю. Исполнитель и эстрада. М.: Классика - XXI, 2006.
5. Каримова Д. А. Мусикий педагогик махорат асослари. Олий ўқув юртлари учун дарслик. - Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2008.
6. Переверзев М.П. Менеджмент: Учебник / Под общ. Ред. Проф. М.П.Переверзева. М.: ИНФРА - М, 2007.
7. **Ruziyev, D. Yu. Konsert ijrochiligi asoslari. Darslik - Buxoro: "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona, 2022.**
8. Ruziyev D.Yu. Ansambl bilan ishlash uslubiyoti. Darslik. Buxoro, "Durdona" nashriyoti, 2021.
9. Tuzuvchi O. Yusupova "Musiqa ijrochiligi va pedagogikasi masalalari". Maqolalar to'plami, 8-jild, ООО "Temir yo'lchi" –T., 2014.
10. Цыпин Г.М. Сценическое волнение и другие аспекты психологии исполнительской деятельности. М.: Музыка, 2010.

Umurov Zarif LatifboyevichBuxoro davlat pedagogika instituti
professori, pedagogika
fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)**DUAL TA'LIMNI TASHKIL ETISHNING NAZARIY ASOSLARI**

Annotatsiya. Maqolada dual ta'lim tizimining mohiyati oliy ta'lim muassasasidagi nazariy tayyorgarlik bilan korxonadagi amaliy mashg'ulotlarning uyg'unligi xususida fikr bayon etilgan. Dual ta'lim tizimida talabalar tanlagan mutaxassisligi bo'yicha chuqurroq bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'ladilar. Bu talabalar butun o'qish vaqtining yarmini kelajakda ishlaydigan tashkilotda amaliyotga bag'ishlaydigan tizim bo'lib, bu talabalarga nafaqat o'quv dasturini muvaffaqiyatli o'zlashtirish, balki yaxshi amaliy ko'nikmalarga ega bo'lish va mehnat jamoasi bilan aloqalarni o'rnatish imkonini beradi.

Kalit so'zlar. Ta'lim, dual ta'lim, nazariy bilim, amaliyot, tashkilot, o'qitish, malakaviy amaliyot.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ДУАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. В статье излагается суть системы двойного образования в сочетании теоретической подготовки в высшем учебном заведении и практической подготовки на предприятии. В системе двойного образования студенты получают более глубокие знания, навыки и компетенции по выбранной специальности. Это система, в которой студенты посвящают половину всего учебного времени практике в организации, в которой они будут работать в будущем, что позволяет студентам не только успешно осваивать учебную программу, но и приобретать хорошие практические навыки и налаживать связи с трудовым коллективом.

Ключевые слова. Образование, двойное образование, теоретические знания, практика, организация, обучение, квалификационная практика.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE ORGANIZATION OF DUAL EDUCATION

Annotation. The article outlines the essence of the dual education system in a combination of theoretical training at a higher education institution and practical training at an enterprise. In the dual education system, students gain deeper knowledge, skills and competencies in their chosen specialty. This is a system in which students devote half of their entire academic time to practice in the organization in which they will work in the future, which allows students not only to successfully master the curriculum, but also to acquire good practical skills and establish contacts with the workforce.

Keywords. Education, dual education, theoretical knowledge, practice, organization, training, qualification practice.

Ko'pgina oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining asosiy muammosi-bu amaliyotning etishmasligidadur. Dual (ikki tomonlama) ta'lim - bu sifatli kadrlar tayyorlashning samarali usuli hisoblanadi. Dual ta'limning samaradorligi shundan iboratki, olingan nazariy bilimlar o'quv ustaxonalarida, shuningdek, ishlab chiqarishda amaliy ishlar bilan qo'llab-quvvatlanadi. Ular bugun darsda berilgan nazariy ma'lumotlarni ertaga korxonada amalda qo'llaydilar. Dual ta'lim – talabaga ta'limni o'z yo'nalishiga mos tashkilotda mehnat qilish bilan birga olib borish imkoniyatini beruvchi tizimdir.

Talabalar haftaning ma'lum bir qismida o'qish muassasalarida (masalan, kasb-hunar maktablari yoki universitetlarda) o'qib, nazariy bilimlarini o'zlashtiradilar. Bu o'qish ko'pincha 2-3 kunni tashkil qiladi.

Talabalar haftaning qolgan kunlarida kompaniyalar yoki ishlab chiqarish korxonalarida ishlaydi. Bu bosqichda ular o'z kasblariga oid amaliy ko'nikmalarni egallashadi. Talabalarga ustozlar yoki tajribali mutaxassislar tomonidan yordam beriladi.

Dual ta'lim tizimini joriy etishning asosiy shartlari quyidagilardan iborat:

- tayanch tashkilotlarning mavjudligi;
- ta'lim muassasasi va tashkilot o'rtasidagi o'zaro hamkorlik dasturini ishlab chiqish;
- tashkilotda talabalar uchun joy ajratish;
- tashkilotda maxsus fanlar o'qituvchilarining amaliyotini joriy etish.

Dual ta'limning afzalliklari quyidagilardan iborat:

- dual ta'lim mutaxassislarni tayyorlash jarayonida o'qitishning an'anaviy shakllari va usullarining asosiy kamchiliklarini bartaraf etishga imkon beradi - nazariya va amaliyot o'rtasidagi tafovut nazariy tarkibiy qism darajasini saqlab, o'quv jarayonining amaliy yo'nalishini kuchaytirishga imkon beradi;

- tashkilotda asosiy mehnat funktsiyalarini bajarishga tayyor bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha belgilangan vazifalarni bajarishga imkon beradi;

- dual ta'lim tizimi modelida mutaxassis shaxsiga va xodimning zarur fazilatlarini shakllantirishga ta'sir ko'rsatish mumkin;

- dual ta'lim tizimi kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan bilimlarni olish uchun motivatsiya va ehtiyojlarni oshiradi. Chunki olingan bilimlarning sifati ish joyidagi xizmat vazifalarini sifatli bajarishga imkon beradi;

- dual ta'lim tizimi korxona va tashkilot rahbarining "o'z" xodimlarini o'qitish va tayyorlashga bo'lgan qiziqishini oshiradi;

- dual ta'lim bitiruvchining nafaqat kasbiy yo'nalishdagi harakatchanligini oshirishga, balki uni zamonaviy mehnat bozorida raqobatbardosh qilishga imkon beradi;

- dual ta'lim tizimi o'quv jarayonini "ta'lim muassasasi - tashkilot" yo'nalishida tashkil etishga imkon beradi. O'qitish jarayonida bunday yondashuv bo'lajak mutaxassisga qo'yiladigan ishlab chiqarish talablarini hisobga olish imkonini beradi;

- talabalar nafaqat nazariy bilimlarni, balki real ish tajribasini ham oladilar. Bu ularning ishga kirishish imkoniyatlarini oshiradi;

- talabalar ish joyida ishlash orqali o'z kasbiy kompetensiyalarini tezda rivojlantiradilar;

- dual ta'limni tamomlaganlar, ko'pincha o'qishni tugatgach, o'z amaliyot o'tagan tashkilotlarida ishlashga davlat qilinadilar. Bu esa ishga joylashishda katta afzallik beradi;

- talabalar o'qish davomida ish joyiga integratsiyalashadi va shu bilan ular o'rgangan nazariy bilimlarini amaliyotda sinab ko'rish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Dual ta'lim tizimi ta'lim muassasasi va ish beruvchining o'zaro ta'siri natijasidir. Evropa ta'lim tizimining tajribasi shuni ko'rsatadiki, kelajakdagi kasbiy faoliyat va muvaffaqiyatli ijtimoiy moslashuvda ishonchni ta'minlaydi. Talaba o'qitishning birinchi bosqichidan boshlab korxona xodimi sifatida ishlab chiqarish jarayoniga kiritiladi, o'ziga yuklangan vazifalarni bajaradi, resurslarni boshqaradi, mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi, zarur kasbiy ko'nikmalarni egallaydi va ba'zi hollarda shartnoma bo'yicha ish haqi olishi mumkin. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, nazariy va ishlab chiqarishdagi o'qitish vaqtining nisbati 40 ga 60% ni tashkil etadi. O'quv faoliyatini haftaning kunlariga ko'ra taqsimlash amalga oshiriladi, masalan, talaba haftada 2-3 kun ta'lim muassasasida, boshqa kunlarda - tashkilotlarda.

Amaliy mashg'ulotlar korxonada pedagogik tayyorgarlikdan o'tgan korxona mutaxassislari va malaka oshirish kurslaridan o'tgan o'quv muassasasi o'qituvchilarining bevosita ishtirokida amalga oshiriladi.

Dastlab, avtomobilsozlik, metallurgiya, mashinasozlik, qurilish materiallari ishlab chiqarish, elektrotexnika kabi sohalarning malakali ishchilari va texnik xodimlarini tayyorlash uchun dual ta'lim tizim joriy etilgan.

Dual ta'lim tizimi qator mamlakatlarda, xususan, Germaniya, Avstriya, Bosniya va Gertsegovina, Xorvatiya, Serbiya, Sloveniya, Makedoniya, Chernogoriya va Shveytsariya, Daniya, Niderlandiya va Fransiya, oxirgi yillarda Xitoy va Osiyoning boshqa mamlakatlarida qo'llanilib kelinmoqda.

Kasbiy ta'limning tuzilishi va mazmunini tartibga solish masalalari Evropa Ittifoqining turli mamlakatlarida sezilarli farqlarga ega:

- Germaniyadagi dual tizim korporativ tamoyillar doirasida tartibga solinadigan kasbiy ta'lim tizimidir.

- Fransiya kasbiy ta'lim davlat boshqaruvi tamoyillari asosida tartibga solinadigan kasbiy ta'lim tizimidir;

- Britaniyaning milliy kasbiy malaka tizimi, bozor iqtisodiyotining qat'iy tamoyillari bilan boshqariladigan kasbiy ta'lim tizimi.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida umumiy va kasb-hunar ta'limini tashkil etish va ta'lim siyosatini ishlab chiqish tobora dinamik va moslashuvchan ijtimoiy sheriklikka asoslanmoqda. Ayniqsa, mehnat bozori va ta'lim xizmatlari monitoringini tashkil etishda ish beruvchilarni yoshlarni kasb-hunarga o'rgatish ishlariga jalb etish faollashmoqda. Bu ehtiyojlarni, kasblar tarkibini muvofiqlashtirish va rivojlanayotgan iqtisodiyot talablarini hisobga olgan holda kadrlar tayyorlash mazmunini moslashtirish imkonini beradi.

Xorijda mavjud bo'lgan oliy ta'lim sifatini nazorat qilish tizimlari tahlili shuni ko'rsatadiki, uni ta'minlash bilan shug'ullanadigan tashkilotlarning vakolatlarining xilma-xilligi va o'ziga xosligiga qaramay, ular amalga oshiradigan maqsad va vazifalar majmuasi an'anaviy ravishda quyidagilarni o'z ichiga oladi: ta'lim sifatini ta'minlash va oshirish. Mamlakatdagi iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy kontekstdagi faoliyat; oliy ta'lim muassasalariga o'qitish va ta'lim sifatini oshirishda yordam ko'rsatish; mavjud tajribani tarqatish va sifat masalalari bo'yicha axborot almashish, bu ham ularning asosiy vazifalari hisoblanadi. Yevropa mamlakatlarida ijtimoiy sheriklikning asosiy modellari quyidagi jadvalda keltirildi.

Yevropa mamlakatlarida ijtimoiy sheriklikning asosiy modellari

	Birlashgan Qirollik	Fransiya	Germaniya	Niderlandiya
Model	Hukumat kichik rol o'ynaydi	Hukumatning roli ustun	Davlat umumiy asosni belgilaydi (ikki tomonlama model)	Davlat umumiy asosni belgilaydi
Tashkiliy shakllar haqida	Kasbiy komissiyalar; Kasbiy ta'lim bo'yicha sanoat qo'mitalari.	Maslahat kengashlari; Maslahat komissiyalari	Sanoatning davlat organlari; Kasbiy ta'lim komissiyalari: yer qo'mitasi	Milliy tashkilotlar; Konfederatsiya; Kasbiy ta'lim komissiyalari
Milliy tuzilmalar	Malakaviy masalalar bo'yicha tarmoq kengashlari; Biznes ko'nikmalari tarmog'i; Sanoat malaka agentligi	Kasbiy ta'limni boshqarish bo'yicha milliy kengashning doimiy komissiyasi; Hududiy kasb-hunar ta'limi dasturlarini muvofiqlashtirish qo'mitasi; Maslahatchi professional komissiya; Mehnat komissiyasi	Kasbiy ta'lim komissiyalari; Kasb-hunar ta'limi bo'yicha yer qo'mitalari; yer vazirliklari; Federal kasb-hunar ta'limi va ta'lim instituti; Mehnat masalalari bo'yicha federal xizmat	Milliy kasb-hunar ta'limi va ta'lim tashkilotlari; Milliy tashkilotlar assotsiatsiyasi GOLD; Niderlandiya kasaba uyushmalari konfederatsiyasi.

Germaniyada dual ta'lim modeli. Germaniya mehnat bozori 60% ga yaqini dual dasturlar bitiruvchilari tomonidan shakllantiriladi. Germaniyada dual ta'lim olgan talabalarning 80% i ishga joylashishga muvaffaq bo'ladi, bu esa standart oliy ta'lim tizimidagi ishga joylashish darajasidan 20% yuqoridir.

Germaniyada **dual ta'lim tizimining** joriy etilishi tarixiy rivojlanish jarayonida bir nechta muhim bosqichlarga ega. Bu tizimning shakllanishi asosan XIX-asrning oxiri va XX-asrning boshlariga to'g'ri keladi va u Germaniya sanoati va iqtisodiyotining tez rivojlanishiga muhim hissa qo'shgan. Dual ta'lim tizimi Germaniyaning iqtisodiy va ijtimoiy muvaffaqiyatlarida muhim rol o'ynagan va uni dunyo bo'ylab namuna sifatida ko'rsatishadi.

Dual ta'lim tizimining boshlanishi Germaniyaning sanoat inqilobi davriga borib taqaladi. XIX-asrning oxirlarida Germaniya sanoatlashayotgan davrda, ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan birga, malakali ishchi kuchiga bo'lgan talab ortib bordi. Shu davrda Germaniyada ta'lim tizimi, ayniqsa kasb-hunar ta'limi, amaliyot va nazariy bilimlarni birlashtirishga intila boshladi. Germaniyada sanoatning rivojlanishi uchun yangi mutaxassislar tayyorlash zarurati tug'ildi. Shuning uchun bir qator kasb-hunar maktablari tashkil etildi, bu esa o'quvchilarga nafaqat nazariy bilim, balki amaliy ko'nikmalarni ham o'rgatishga imkon berdi. Bu o'zgarishlar jamiyatda ham, iqtisodiyotda ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Dual ta'lim tizimi rasmiylashishi va tizimga kiritilishining muhim bosqichi XIX-asr oxirida ro'y berdi. 1870-yillarda Germaniyada birinchi marta kasb-hunar ta'limiga oid qonunlar qabul qilindi. 1). 1870-yilgi Ta'lim Reformasi: Germaniyada kasb-hunar ta'limini tartibga solish bo'yicha qonunlar joriy etildi, bu esa ish beruvchilarning o'quvchilarga amaliy ta'lim berishga majbur bo'lishini ta'minladi. 2) 1910-yilda Kasb-hunar ta'limi bo'yicha federal qonun: 1910-yilda Germaniyada kasb-hunar ta'limiga oid federal qonun qabul qilindi. Ushbu qonun kasb-hunar maktablarining rivojlanishiga imkon yaratdi va kasb-hunar ta'limining asoslarini belgilab berdi.

XX-asrning boshlarida Germaniyada dual ta'lim tizimining to'liq shakllanishi boshlandi. 1920-yillarda, Germaniya iqtisodiyoti va sanoatining qayta tiklanishi davomida, kasb-hunar ta'limi yanada takomillashdi. 1930-yillarda Germaniyada dual ta'lim modeli rasmiylashtirildi va amaliyot bilan o'qishni birlashtirish prinsiplariga asoslangan tizim yaratildi. Talabalar bir tomondan kasb-hunar maktabida nazariy bilim olishgan bo'lsa, boshqa tomondan ishlab chiqarish korxonalarida amaliyot o'tashgan. Dual ta'lim tizimining muvaffaqiyatli bo'lishi uchun ish beruvchilarning faolligi juda muhim ahamiyat kasb etdi. Kompaniyalar va sanoat korxonalari talabalarni tayyorlashda ishtirok etishni o'zlariga foyda deb hisoblaydilar, chunki ular o'z ehtiyojlariga mos malakali ishchilarni tayyorlab olishgan.

Ikkinchi Jahon Urushi Germaniya iqtisodiyotiga katta zarba berdi. Ammo urushdan keyingi qayta tiklanish davrida dual ta'lim tizimi yana muhim rol o'ynadi. Germaniya iqtisodiyoti tez sur'atlar bilan tiklana boshladi va bu jarayonda malakali ishchi kuchiga bo'lgan talab ham oshdi. Germaniyaga yordam sifatida AQSh tomonidan taqdim etilgan Marshall Yordami (1948–1952) sanoatni qayta tiklashda yordam berdi va dual ta'lim tizimi orqali malakali ishchilarni tayyorlashga imkon berdi.

Dual ta'lim tizimi Germaniyaning "iqtisodiy mo'jizasi" (Wirtschaftswunder) vaqtida kengayib, butun jamiyatda keng qo'llanila boshladi. Germaniya sanoatining tez rivojlanishi va global raqobatning kuchayishi talab va ta'lim tizimi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yanada kuchaytirdi. Germaniyada dual ta'lim tizimi mukammallashtirildi va bu tizimning samaradorligi nafaqat Germaniyaning iqtisodiyoti, balki uning jamiyatining ijtimoiy strukturasi ham shakllantirdi.

Germaniyada dual ta'lim tizimi nafaqat milliy, balki xalqaro darajada muvaffaqiyatli model sifatida tan olindi. Shu bilan birga, Germaniya ushbu tizimni boshqa mamlakatlarga eksport qilishni ham boshladi. Shuningdek, dual ta'lim tizimi Yevropa Ittifoqi, xususan, Avstriya va Shveytsariya ham muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. Yangi texnologiyalar va kasblarning rivojlanishi dual ta'limni yanada zamonaviylashtirishni talab qiladi. Germaniyada bu tizimni yangilash va optimallashtirish uchun doimiy islohotlar olib borilmoqda.

Germaniyada dual ta'lim tizimi o'zining tarixiy rivojlanishi davomida sanoat ehtiyojlariga, ta'lim va mehnat bozori o'rtasidagi uyg'unlikka javob bera oladigan tarzda shakllandi. Bugungi kunda bu tizim nafaqat Germaniya, balki dunyoning bir qator mamlakatlari uchun samarali ta'lim modeli sifatida xizmat qilmoqda.

Dual ta'lim tizimi faqat Germaniyada emas, balki bir qator boshqa davlatlarda ham yuqori samara bilan rivojlangan. Ushbu tizimning asosiy afzalligi shundaki, u oliy ta'limni va kasb-hunar ta'limini birlashtirib, talabalarga ishlash va o'rganishni bir vaqtda olish imkonini beradi. Dual ta'lim rivojlangan davlatlar qatoriga quyidagi mamlakatlarni kiritish mumkin.

Avstriyada dual ta'lim tizimi Germaniyadagiga o'xshash tarzda ishlaydi. Avstriyada ishchi kuchini tayyorlash va kasb-hunar ta'limini shakllantirish uchun davlat va ish beruvchilar orasida hamkorlik davom etadi. Dual ta'lim tizimi sanoat va xizmat ko'rsatish sohaslarida keng qo'llaniladi. Maxsus maktablar va ishlab chiqarish korxonalari o'rtasida ishlash va amaliy tajriba o'rgatishga alohida e'tibor beriladi. Kasb-hunar oliy maktablari va ishlab chiqarish korxonalari o'rtasidagi hamkorlik orqali ta'lim olish juda samarali hisoblanadi.

Shveysariya dual ta'lim sohasida juda muvaffaqiyatli davlatlardan biri. Bu mamlakatda ta'lim tizimi aniq tartibga solingan va ish beruvchilar va ta'lim muassasalari o'rtasida amaliy ta'limning integratsiyasi yuqori darajada. Shveysariyada dual ta'lim dasturi mamlakatning mehnat bozoriga moslashgan va ayniqsa texnik va tibbiy sohalarda muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda. Dual ta'lim talabalari, 16 yoshdan boshlab, 3–4 yillik ta'limni olishadi, bu davrda talabalar ishlash bilan birga nazariy bilimlarni ham o'zlashtiradilar. Shveysariyada 2022-yilga kelib, o'sish muhiti va ishlab chiqarish salohiyatiga muvofiq, talabalarning 70% ga yaqini dual ta'lim modeli asosida o'qitilmoqda. Dual ta'lim olgan talabalarning ishga joylashish darajasi 96% ga yetgan. Bu, shveysariya ishlab chiqarish salohiyatining yuqori darajasini ko'rsatadi.

Niderlandiya(Gollandiya)da dual ta'lim tizimi 1990-yillardan boshlab tizimli ravishda rivojlanmoqda. Bu mamlakatda amaliy tajriba bilan birgalikda, umumiy ta'lim va ishlayotgan jamoalarda kasbiy bilimlar olishga katta ahamiyat beriladi. Niderlandiyada ishga qabul qilish va talabalarni ishlab chiqarish sohasidagi tashkilotlar bilan hamkorlik qilish uchun qonunlar va normativ hujjatlar ham ishlab chiqilgan. Amaliy ta'lim talabalarga ishlash va mehnat bozoriga moslashish imkonini beradi.

Daniyada dual ta'lim tizimi 1960-yillardan boshlab rivojlanib, sanoat va xizmat ko'rsatish sohaslariga amaliy ta'lim berishda ijobiy natijalarga erishilgan. Daniyadagi dual ta'lim tizimi "karting" tizimiga asoslangan bo'lib, u talabalarga amaliy tajriba va kasbning nazariy negizlarini o'rganish imkonini beradi. Daniyada ham davlat va ish beruvchilar o'rtasida yaqin hamkorlik mavjud va ish beruvchilar oliy maktablarda o'qish va ishlashni birlashtirishga ko'maklashadilar.

Shvetsiyada dual ta'lim tizimi xususidagi jarayonlar asosan iqtisodiy va ijtimoiy ehtiyojlarga mos ravishda tashkil etilgan. Shvetsiyada dual ta'limning muhim sohaslaridan biri – texnik va kasb-hunar ta'limi. Shvetsiyadagi dual ta'lim maktablari va ishlab chiqarish korxonalari o'rtasida yaqin hamkorlik mavjud. Bu hamkorlik ta'lim tizimining samarali ishlashini ta'minlaydi.

Finlyandiya dual ta'limni oliy ta'lim va kasb-hunar ta'limi bilan birlashtirishda muvaffaqiyatli natijalarga erishgan. Bu mamlakatda dual ta'lim tizimi juda sifatli va samarali yo'lga qo'yilgan. Finlyandiyada talabalar amaliy ta'limni ish bilan birga olishadi va ish beruvchilar talabalarning ko'nikmalarini ishlab chiqarish jarayonida va real sharoitlarda aniqlashda ishtirok etadilar.

Avstraliyada dual ta'lim tizimi asosan texnik va kasb-hunar sohaslarida rivojlangan. Ushbu tizim avstraliyalik yoshlar uchun ishga o'rganish va amaliy tajriba olish imkonini beradi. Avstraliyada dual ta'limda ish beruvchilarning asosiy vazifasi – talabalarga amaliy ko'nikmalarni berishdir, shuningdek, davlat o'qish va ishlashni birlashtirish uchun moliyaviy stimullar beradi.

Buyuk Britaniyada dual ta'lim tizimi «o'qish va ishlash» modelini shakllantirishda asosiy ahamiyatga ega. 2010-yillarda Britaniyada dual ta'lim dasturlari takomillashtirilishi va ishga tatbiq etilishiga katta e'tibor berildi. Bu tizimda talabalar ish beruvchilar tomonidan yo'llanmalar, tajriba va mentorlik bilan ta'minlanadilar.

Kanadada dual ta'lim tizimi ayniqsa texnik kasb-hunar ta'limida muvaffaqiyatli joriy etilgan. Kanadalik talabalar nazariy bilimlar va amaliy tajriba olishga erishishadi. Bu tizim Kanadada iqtisodiy rivojlanish va ishsizlikni kamaytirishga yordam beradi.

Yaponiyada dual ta'lim tizimi asosan texnik ta'lim va sanoat sohasida juda rivojlangan. Yaponlar ishda har bir kishi amaliy ta'lim va o'qishni birlashtirishga katta e'tibor beradilar. Yaponiyada dual ta'lim tizimi yuqori samara beradi, chunki davlat va ishlab chiqarish korxonalari o'rtasida o'zaro javobgarlik mavjud.

Dual ta'lim tizimi jahon bo'ylab ko'plab mamlakatlarda ishlab chiqarish, sanoat, texnik va xizmat ko'rsatish sohalarida yuqori samara bilan rivojlangan. Germaniya, Avstriya, Shveysariya, Niderlandiya, Daniya, Shvetsiya, Finlyandiya va boshqa davlatlarda dual ta'lim tizimi yuqori natijalarga erishgan va mehnat bozoriga moslashishda muhim rol o'ynaydi. Bu tizim talabalarga ishlab chiqarish jarayoniga jadal kirishish va ularning kasbiy ko'nikmalarini mukammallashtirish imkonini beradi.

Ismailov Murodulla Kaxramonovich,

Termiz davlat universiteti pedagogika va ijtimoiy ish kafedrası dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ORCID: 0009-0003-8309-1488

**BO'LAJAK IJTIMOYIY ISH XODIMLARIDA SANOGEN REFLEKSIYANI
RIVOJLANTIRISHNING KOGNITIV XUSUSIYATLARI**

Maqolada sanogen tafakkur muammosiga doir tadqiqot ishlari mazmuni yoritilgan hamda bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarida sanogen refleksiyaning rivojlantirish muammosining dolzarbligi asoslangan. Shuningdek, sanogen refleksiyaning metakognitiv funksiyalari ajratib ko'rsatilgan.

Tayanch so'z va iboralar: sanogen tafakkur, patogen tafakkur, sog'lom fikrlash, sanogen va patogen refleksiya, kognitiv yondashuv, metakognitiv funktsiya.

**КОГНИТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РАЗВИТИЯ САНОГЕННОЙ РЕФЛЕКСИИ
У БУДУЩИХ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ**

В статье освещено содержание исследования проблемы саногенного мышления и обоснована актуальность проблемы развития саногенной рефлексии у будущих социальных работников. Также выделены метакогнитивные функции саногенной рефлексии.

Ключевые слова и фразы: саногенное мышление, патогенное мышление, здоровое мышление, саногенно-патогенная рефлексия, когнитивный подход, метакогнитивная функция.

**COGNITIVE CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF SANOGENIC
REFLECTION IN FUTURE SOCIAL WORKERS**

The content of research on the problem of sanogenic thinking is highlighted in the article and the relevance of the problem of developing sanogenic reflection in future social workers is based on. Metacognitive functions of sanogenic reflection are also highlighted.

Key words and phrases: sanogenic thinking, pathogenic thinking, healthy thinking, sanogenic and pathogenic reflection, cognitive approach, metacognitive function.

KIRISH.

Dunyoda oliy ta'lim tizimidagi muhim strategik o'zgarishlar qatorida talaba yoshlarda sanogen tafakkurni rivojlantirishning pedagogik-psixologik mexanizmlarini takomillashtirish, uning kreativ, modulli, refleksiv texnologiyalarini ishlab chiqish bilan bog'liq qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa, bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarida sanogen refleksiyaning tarkib toptirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish, sanogen fikrlashini faollashtirish orqali kasbiy faoliyatga tayyorgarlik darajasini oshirish, SMSC (Spritual – ma'naviy, Moral – axloqiy, Social – ijtimoiy, Cultural – madaniy) strategiyasi [3] asosida akmeshaxsni shakllantirishning samarali texnologiyalarini ishlab chiqishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Shu nuqtai nazardan, bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarida sanogen tafakkurni rivojlantirishning tarkibiy komponentlari va uning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashtirish, bunda fanlararo integrativ va kognitiv-emotiv yondashuvlar uyg'unligini ta'minlash, ijtimoiy fanlarni o'qitish jarayonida sanogen tafakkurni rivojlantirishning diagnostik tizimi va uning pedagogik modelini ishlab chiqish muhim dolzarblilik kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

An'anaga ko'ra, psixologiya va pedagogikada tafakkur jarayoni mazmuni ma'lum bir muammoni hal qilishga qaratilgan aqliy harakatlar majmui sifatida izohlanadi. Shuningdek,

42 fikrlash jarayonining tashqi voqea-hodisalar bilan bog'liqligi qoida sifatida belgilangan. Biroq, ichki muammolar, masalan, kasbiy faoliyatdagi muvaffaqiyatsizlik, shaxslararo munosabatlar, shaxsiy va ijtimoiy-psixologik to'siqlar bilan bog'liq turli xil holatlar inson uchun ko'proq ahamiyatga ega. Shuning uchun ham shaxsda bu kabi salbiy holatlarni oldini olish va bartaraf etishga doir fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish muhim hisoblanadi. Ammo muammo shundaki, ta'lim jarayonida bunday fikrlash ko'nikmalari o'rgatilmaydi. Bundan tashqari, ko'pincha o'qituvchilarning o'zi ichki nizolarni yengishga qodir bo'lmagan insonlar sifatida namoyon bo'lishadi. Shu sababli ta'lim muassasalarida qulay shart-sharoitlar yaratish zarur bo'lib, unda ta'lim oluvchilarning fikrlash faoliyatini jonlantiradigan, ichki ziddiyatni bartaraf etadigan, ijobiy munosabatni shakllantirishga xizmat qiladigan yangicha fikrlash tarzini o'zlashtirishi lozim. Ilmiy adabiyotlarda bunday fikrlash shakli "sanogen fikrlash" yoki "sanogen refleksiya", deb nomlanadi.

So'ngi yillarda inson tafakkurini shakllantirish va rivojlantirish masalasi psixologiya va pedagogika fanlarida ilmiy jihatdan keng o'rganiladigan, tadqiqotlar va tortishuvlarga sabab bo'ladigan muammoga aylandi. Quyida tadqiqotchi olimlarning sanogen tafakkur muammosini o'rganish doirasida olib borgan ilmiy ishlari natijalarini keltirib o'tamiz.

Sanogen fikrlash mazmunini tizimli va keng mashtabda o'rgangan olim Yu.M.Orlovning fikriga ko'ra, " ... sanogen (sog'lom) tafakkurning asosiy vazifasi shaxsning o'z-o'zini takomillashtirish maqsadlariga erishishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishdan iborat bo'lib, u insonda shaxsiy xususiyat va sifatlar uyg'unligi, o'zi va atrof-muhit bilan uyg'unlik, yomon odatlarni yo'q qilish, hissiyotlarni boshqarish va nazorat qilish ko'nikmasi sifatida namoyon bo'ladi". Shaxsda ichki nizolarni, hissiy zo'riqishni kamaytiradigan, kognitiv to'siqlarni bartaraf etishga xizmat qiluvchi, salomatlikni ta'minlovchi tafakkur shakli sifatida Yu.M.Orlov "sanogen", ya'ni "sog'lom fikrlash"ni taklif qiladi. Aksincha, madaniyat talablari bilan dasturlashtirilgan, reproduktiv, avtomatizm bilan boshqariladigan, xato tasavvurlar ta'sirida bo'lgan oddiy stereotip fikrlashni patogen (nosog'lom, zararli), ya'ni kasallikni keltirib chiqaradigan fikrlash [6, 14-15 b.], deb ataydi.

Sanogen tafakkur (lotincha: "*sanus*" – sog'lom va yunon tilida – "*genezis*" - rivojlanish) his-hayajon, ichki kechinmalar, fikrlarni va emotsiyalarni boshqaruvchi, sog'lomlashtiruvchi tafakkur.

Patogen tafakkur bu insonning salomatligiga zarar yetkazuvchi salbiy qarashlar yig'indisi bo'lib, u shaxsning o'z-o'zi va shaxslararo munosabatlar jarayonida vujudga keladigan emotsional beqarorlik va ichki nizolarning mavjudligi bilan izohlanadi.

Inson nafaqat o'z xatti-harakatlarini, his-tuyg'ularini nazorat qilishi, balki muayyan qoidalarga muvofiq fikrlash tarzini ham nazorat qila olishi lozim. Mazkur yondashuvdan kelib chiqqan holda fikrlashning ikki turi ajratib ko'rsatilmoqda: sanogen va patogen fikrlash.

Psixologiya, tibbiyot va pedagogika sohasidagi mutaxassislar insonda sanogen tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish bilan bog'liq ko'plab savollarga javob topishga harakat qilishmoqda. Yu.M.Orlov, S.N.Morozyuk [4], A.Hilman [2] kabi hamdo'stlik va rivojlangan mamlakatlar olimlari o'z tadqiqot ishlarida fikrlash jarayonining psixologik xususiyatlari, sanogen fikrlashning ijtimoiy mazmuni va mustaqil ravishda fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning pedagogik va psixologik asoslarini tadqiq qilish bilan bog'liq o'z ilmiy tadqiqot ishlarida alohida e'tibor qaratishgan.

Tadqiqot muammosiga doir ilmiy manbaalarda sanogen va patogen tafakkur mazmuni quyidagicha izohlangan:

- sanogen fikrlash ichki nizo, zo'riqish va xavotirni kamaytirib, fikrlarni, his-tuyg'ularni, ehtiyoj va istaklarni boshqarishga imkon beradi;

- patogen fikrlash bu muayyan faoliyat davomida yuzaga keladigan muammolarni noto'g'ri aks ettirishdir. Shuningdek, faoliyat jarayonida asossiz refleksiv stereotiplardan foydalanish (O.S.Grebenyuk va T.B.Grebenyuk);

- sanogen fikrlash aqliy faoliyatning xilma-xilligi va mustaqilligini ta'minlash vositasi bo'lib, sanogen tafakkur shaxs xavotirlanish ko'rsatkichlarining barqaror normallashtirishida,

shaxsiy xususiyatlarni sezilarli darajada korrektsiyalashda hamda subyektiv nazorat darajasining kuchli o'sishida namoyon bo'ladi (A.B.Rossoxin);

- o'zaro ijtimoiy munosabatlar jarayonida insonlarning ma'lum bir tarzda to'g'ri harakat qila olmasliklari, subyektlarning kutilgan va haqiqiy xatti-harakatlari o'rtasida hamda bir-birini tushinishdagi nomuvofiqliklar jiddiy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. ushbu muammolarni sanogen refleksiya orqali bartaraf etish mumkin (L.A.Kananchuk).

Sanogen fikrlash ko'nikmasining rivojlanganligi asosan quyidagi holatlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Bular: 1) salbiy fikrlar va hissiy kechinmalarning mustaqil nazorat qilinishi; 2) o'z-o'zini tahlil qilish va imkoniyatlarini to'g'ri baholash, ya'ni shaxsiy refleksiyaning ustuvorligi; 3) hissiy-emotsional jihatdan barqarorlik; 4) muammolarni konstruktiv hal etish, shuningdek fikrlashdagi stereotiplik va patogenlik (nosog'lom) xususiyatlarini kamaytirish; 5) fikrlashdagi refleksivlik va o'z-o'zini rivojlantirishga nisbatan ehtiyojning yuqoriligi.

Sanogen tafakkurni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik muammolarini tadqiq etgan Z.A.Abduraxmonovanning fikricha, sanogen tafakkurni rivojlantirish fikrlashdagi refleksivlik va o'z-o'zini rivojlantirishga nisbatan ehtiyojning yuqoriligi bilan belgilanib, o'smir yoshdagi o'quvchilarda sog'lom tafakkurni rivojlantirish shaxs xususiyatlari va xulq-atvoriga ta'sir etuvchi ko'rsatkichlar – ta'lim jarayoni, shaxslararo munosabatlar, kasbiy kamolot kabi ijtimoiy omillar bilan bog'liq [1, 34-b.].

Shunday qilib, sanogen refleksiya insonning ichki dunyosida o'zini o'zgartirish, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini rivojlantirish, bunda fikriy jarayonlarni boshqarish va nazorat qilishda ratsional hamda emotsional yondashuv uyg'unligini ta'minlashdan iborat. Shuningdek, "sanogen refleksiya" mavjud bilimlar asosida mushohada yuritish, yangiliklarni, g'oyalarni, yangi bilimlarni anglash va muammolarni hal etishda eng to'g'ri va samarali yo'lni topishga yordam beradi.

Insonning atrof-muhitni idrok etish jarayonini kuzatish asosida uning sanogen yoki patogen (nosog'lom) refleksiv ko'nikmalarini tadqiq etish mumkin. Fikrlashning patogenligi shundaki, insonning salomatligiga zarar yetkazuvchi salbiy qarashlar yig'indisi bo'lib, u shaxsning o'z-o'zi va shaxslararo munosabatlar jarayonida vujudga keladigan emotsional beqarorlik va nizolar bilan izohlanadi. Shu jihatdan bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarida sanogen refleksiyani rivojlantirishning kognitiv yondashuv xususiyatlarini o'rganish lozim.

ASOSIY QISM.

Bugungi kunga kelib bilish jarayonlari, tafakkur xususiyatlari, borliqni idrok qilish muammolari yuzasidan kognitiv psixologiya yangi fan sohasi sifatida o'zida katta tajribalarni to'pladi. "Kognitiv" termini lotincha so'zdan olingan bo'lib, "bilim", "bilish" degan ma'nolarni anglatadi va kognitiv yondashuv vakillari tomonidan eng ko'p tilga olinadigan tushuncha hisoblanadi. Kognitiv yondashuvning asosiy xususiyati - bu inson ruhiyati va tafakkurini dunyoni bilish jarayonida shakllanadigan muayyan tizimlar to'plami sifatida tahlil qilishdan iborat. Shundan kelib chiqib, kognitiv yondashuv vakillari bilish jarayonlari va usullariga alohida e'tibor qaratishadi.

Kognitiv tizim yoki kognitiv tuzilma (lotincha: cognition – idrok, tasavvur qilish, tahlil qilish) – xarakter, tarbiya, umummadaniyat ta'siri, ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish hamda atrofdagi dunyoni aks ettirish natijasida inson ongida rivojlangan bilimlar tizimi [7, 183-b.]. Kognitiv tizimga asoslanib inson maqsadlarni belgilaydi hamda muayyan bir vaziyatda qanday harakat qilish usullarini tanlaydi va qarorlar qabul qiladi, mavjud bilim va tajribalarga qarama-qarshi bo'lgan holatlardan uzoqlashishga (kognitiv dissonans) harakat qiladi. Bularning barchasi inson miyasida sodir bo'ladi. Birinchi (ong, bilish jarayonlari, fikrlash) va ikkinchi signallar (til, nutq) tizimi kognitiv tuzilmaning asosi sifatida belgilanadi.

Kognitivizm - bu psixologiya fanining alohida tarmog'i bo'lib, aqliy (fikriy) jarayonlarni o'rganishga doir yondashuv hisoblanadi. Ta'kidlash mumkinki, o'rganishning mohiyati ma'lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash va undan foydalanish jarayoni bilan belgilanadi. Bularning majmui esa inson tafakkurini hosil qiladi. Shundan kelib chiqib, kognitivist olimlar

44 tafakkurni ichki jarayon, jumladan xotira, fikrlash, mulohaza yuritish, abstraksiya, motivatsiya hamda tashqi (meta-bilish) jarayon sifatida izohlashadi.

ILMIY MULOHAZA

Ilmiy manbalarda kognitiv tizimga xos quyidagi xususiyatlar ajratib ko'rsatiladi: - ekspressivlik - til va nutq vositasida fikriy jarayonlarning amalga oshirilishi va so'zlashuv qobiliyatiga egalik; - samaradorlik - amaliy muammolarni tez va samarali hal etishga yo'naltirish; - algoritmik - bilish jarayonlarining muayyan tizim asosida kechishi, o'zaro aloqadorlik va ketma-ketlikka asoslanganlik; - analiz qilish qobiliyati - tizimning xususiy va umumiy darajalarda o'rganib chiqishi; - moslashuvchanlik [5, 75-b.].

Kognitiv yondashuvdan kelib chiqib aytish mumkinki, talabalar tomonidan sanogen refleksiya o'ld ko'nikmalarini o'zlashtirish faoliyatiga quyidagilar ta'sir qiladi:

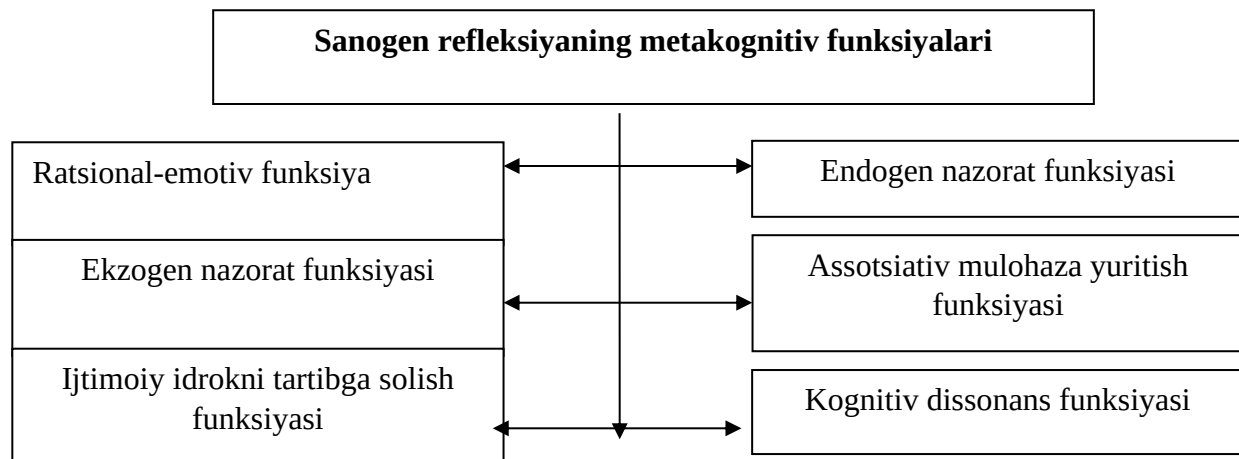
- fikrlash jarayonlari - ma'lumotlarni qabul qilish, tartibga solish, kodlash, tahlil qilish, saqlash;

- talabalarning avvalgi bilimlari va e'tiqodlari, munosabat va qadriyatlar tizimining barqarorligi;

- avtomatizm - yangi axborot va aqliy faoliyat strategiyalarini qayta ishlash ko'nikmalarining rivojlanganlik darajasi.

Ushbu ta'sir etuvchi omillar metakognitiv jarayonning tarkibiy elementlari sifatida belgilanadi. Metakognitivizm bu keng ma'noda insonning o'z fikrlari va qarashlari haqida o'ylaydigan, nazorat qiladigan oliy bilish jarayoni bo'lib, har bir shaxsning o'z aqliy imkoniyatlarini to'g'ri baholashi va bilishi, kognitiv strategiyalardan xabardorligi bilan izohlanadi.

Kognitiv yondashuv va tafakkurning triarxik modeliga tayangan holda sanogen refleksiyaning quyidagi metakognitiv funksiyalari ajratib ko'rsatiladi (Rasmga qarang).

Rasm. Sanogen refleksiyaning metakognitiv funksiyalari¹

Sanogen refleksiyaning metakognitiv funksiyalari mazmuni quyidagilardan iborat:

1) *ratsional-emotiv funksiya* - aqliy jarayon va hissiy holatlarning uyg'unligini ta'minlash, ularning bir-biri bilan uzviy bog'liqligini va "teskari aloqa"ga ega ekanligini tushunishdan iborat;

2) *ekzogen (ichki) nazorat funksiyasi* - ichki hissiy kechinma va aqliy jarayonlarni nazorat qilish vazifasi bo'lib, "pastdan yuqoriga" qarab ishlaydi. Sanogen tafakkurning ushbu funksiyasi yo'naltiruvchi refleksiya hamda "pop-out effekti"ni beradi. ichki kechinmalar, xohish-istaklar, motivlar yig'indisi yo'naltiruvchi refleksiya sifatida namoyon bo'lsa, pop-out effekti esa muayyan faoliyat turini bajarish va fikrlar xilma-xilligini ta'minlovchi shaxsning ichki imkoniyatlari va kuch-quvvatini o'zida aks ettiradi;

3) *endogen nazorat funksiyasi* - yuqoridan pastga qarab ishlaydi va insonning o'zini-o'zi nazorat qilishning yuqori darajasi bo'lib, fikrlash jarayonlarining ratsionallashuvini ta'minlashdan

iborat bo'lib, bu esa insonga sodir bo'layotgan voqea-hodisalarni va o'zini tashqi tomondan adekvat baholashni amalga oshirish imkoniyatini taqdim etadi;

4) *assotsiativ mulohaza yuritish funksiyasi* - ushbu vazifaning mazmuni o'zlashtirilgan tajribalarga asosanib mulohaza yuritish, xulosalarni ishlab chiqish, yangi o'zlashtirilayotgan faoliyat ko'nikmalarining avvalgilari bilan bog'liqligini ta'minlashdan iborat. Bunda fikrlash ongli mulohazalar va xulosalarga asosanib, ratsional yoki irratsional ko'rinish kasb etishi mumkin.

5) *ijtimoiy idrokni tartibga solish funksiyasi* – ijtimoiy hayotda sodir bo'layotgan voqea-hodisalar mohiyatini tushunish, kelib chiqish sabablarini aniqlash imkonini beradi. Chunki, yangi ijtimoiy ma'lumot va tajribalarni o'zlashtirish hamda qayta ishlash qobiliyatiga ega bo'lgan talabalar ijtimoiy jihatdan maqbul xulq-atvor va faoliyat namunalarini tez-tez namoyon etishi mumkin;

6) *kognitiv dissonans funksiyasi* – qarama-qarshi va salbiy xarakterga ega bo'lgan holat va voqea-hodisalardan uzoqlashish.

Xullas, inson hissiyotlari va fikriy mulohazalarini birlashtiruvchi "kognitiv halqa" mavjud bo'lib, unga ko'ra, salbiy hissiyotlar negativ fikrlarga olib keladi va o'z navbatida hissiy kechinmalarning tezligini kuchaytiradi. Shu bilan birga, ijobiy hissiy kechinmalar pozitiv fikrlarni faollashtiradi.

XULOSA.

Demak, sanogen refleksiya ham fikrlash jarayonlarini, ham hissiy holatlarni aks ettirish, nazorat qilish, boshqarish, ularning o'zaro bog'liqligi va adekvatligini ta'minlashga xizmat qiluvchi, shuningdek, aniq faktlarga tayanib xulosa chiqarish hamda ratsional-emotiv, ekzogen, endogen, to'g'ri mulohaza yuritish, ijtimoiy idrokni tartibga solish, kognitiv dissonansni amalga oshirish imkonini beruvchi unitar (birlashgan) tafakkur turi sifatida belgilanib, metakognitiv xususiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduraxmonova Z.A. O'smir yoshdagi o'quvchilarda sanogen tafakkurni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Psix.fan.bo'y.falsafa dok. (PhD) diss. ...avtoref. – Toshkent, 2020. – 48 b. - 34 b.
2. Hilman A. Yu. (2017) *Psychological conditions for the formation of the sanogenic thinking of student youth: author's abstract. dis. ...* Candidate psychological Sciences: 19.00.07, National University of Ostroh Academy, Ostroh, 20 p.
3. John Viner. Providing for Pupils' SMSC Development: Identify opportunities and implement a whole school strategy. – UK, Optimus education. - 2013
4. Морозюк С.Н. Акцентуаци характера и саногенная рефлексия. Монография. – М., 2013 – 243 с.
5. Демьянков В. З. Когнитивная система. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей редакцией Е.С. Кубряковой. - Москва: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. - С.74-76
6. Орлов Ю.М. Оздоровливающее (саногенное) мышление / составитель А. В. Ребёнок. Серия: Управление поведением, кн.1. — Издание 2-е изд., исправленное. - М.: Слайдинг, 2006. - 14-15 b.
7. Хомякова Е.Г. Информационная-когнитивная система и её актуализация в языке // Коммуникация и образование. Сборник статей. - Под ред. С.И.Дудника. - СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2004. - С.180-197. – с.183

**XIX ASR OXIRI XX ASRNING 30-YILLARIDA BUXORODA TA'LIM – TARBIYA
MUAMMOLARI: YUTUQLAR, FOYDALANILMAGAN IMKONIYATLAR VA
MAFKURAVIY TA'SIR MASALALARI**

Annotasiya: ushbu maqolada Buxoro Xalq Sovet Respublikasi yillarida maorif ta'lim tarbiyaning jonkuyar fidoiylari bo'lgan F.Xo'jaev, A.Fitrat, Q.Y.Po'latov, Atoulla Xo'ja, Said Ahroriy kabilar boy moddiy, ma'naviy madaniyatimizni rivojlantirish, utmishdan qolgan ma'naviy boyliklarimizni asrash, kelajay avlodlarga yetkazishga o'z kuch-qudratlarini bilim va salohiyatlarini sarfladilar. Markaziy Osiyo jadidchilik harakati vakillarining Ijtimoiy-siyosiy, madaniy- maishiy mavqeini yanada yuksaltish uchun Turkiston o'lkasida savodsizlikni tugatish uchun say harakatlaridan ularning yangi darslik adabiyotlarning yaratilishi ekanligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: jadid, yangi, Ikozu-n-noimin va elomu-l-johilin, Uyg'ongan tushlar va bilimdon johillar, F.Xo'jaev, A.Fitrat, Q.Y.Po'latov, Atoulla Xo'ja, Said Ahroriylarning inqilobiy o'zgarishlar davridagi o'ziga xos dasturi, "eski" (qadimchi) ziddiyatiga bag'ishlangan. va "yangi" (Jadid), Hind sayyohi (Buxoro, shunday) qissalari.

**ОБРАЗОВАТЕЛЬНО – ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В БУХАРЕ В КОНЦЕ
XIX-30-Х ГОДАХ XX ВЕКА: ВОПРОСЫ ДОСТИЖЕНИЙ, НЕИСПОЛЬЗОВАННЫХ
ВОЗМОЖНОСТЕЙ И ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ**

Аннотация: в этой статье Ф. Ходжаев, А. Фитрат, К.Я. Полатов, Атулла Ходжа, Саид Ахрори, которые были страстными приверженцами педагогического образования в годы Бухарской Народной Советской Республики, развивали нашу богатую материальную и духовную культуру, из прошлого они потратили свою энергию, знания и потенциал, чтобы сохранить оставшееся у нас духовное богатство и передать его будущим поколениям. В целях дальнейшего повышения общественно-политического, культурного и бытового статуса представителей среднеазиатского джадидистского движения выявлено, что их усилия по ликвидации неграмотности в Туркестане заключаются в создании новой хрестоматийной литературы.

Ключевые слова: новое, Икодзу-н-ноймин и элону-л-джохилин, Мечты наяву и учёные невежественные люди, Ф.Ходжаев, А.Фитрат, К.Ю.Полатов, Атулла Ходжа, Революционные изменения Саида Ахрари, уникальная программа того периода, посвящённая "старый" (античный) конфликт. И "новые" (джадид), индийские туристические (бухарские, т. е.) рассказы.

**EDUCATIONAL PROBLEMS IN BUKHARA IN THE LATE 19TH-30S OF THE
20TH CENTURY: ISSUES OF ACHIEVEMENTS, UNTAPPED OPPORTUNITIES, AND
IDEOLOGICAL INFLUENCE**

Abstract: in this article, F. Khodjaev, A. Fitrat, K.Ya. Polatov, Atullah Khodja, Said Akhrori, who were passionate supporters of pedagogical education during the years of the Bukhara People's Soviet Republic, developed our rich material and spiritual culture, from the past they spent their energy, knowledge and potential to preserve the spiritual wealth that remains with us and pass it on to future generations. In order to further enhance the socio-political, cultural and everyday status of representatives of the Central Asian Jadidist movement, it was revealed that their efforts to eliminate illiteracy in Turkestan consist of creating new textbook literature.

Key words: *new, Ikozu-n-noimin and elomu-l-johilin, Waking dreams and learned ignorant people, F.Khojaev, A.Fitrat, Q.Y.Polatov, Atoulla Khoja, Said Ahrari's revolutionary changes a unique program of the period, dedicated to the "old" ("antiquity") conflict. and "new" ("Jadid"), Indian tourist (Bukhara, so) stories.*

Moddiy ma'naviy madaniyatimizni rivojlantirish, zamon talablari darajasida ilmiy-texnik mutaxassislar va ziyolilarga ega bo'lish yo'lida ibratomuz amaliy qadamlar qo'yilgan edi. Buxoro Respublikasi hukumati dastlabki kunlaridan boshlab, asrlar osha avlodlardan avlodga meros bo'lib o'tib kelayotgan nodir qo'lyozma kitoblarni to'plash, osori-atiqalarni asrash, ularni mamlakat hududidan olib chiqib ketilishiga yo'l qo'ymaslik kabilarga qaratilgan chora-tadbirlarni ko'rdi. 1920-yil 17-sentyabrdagi Buxoro Nozirlar Sho'rosining buyrug'ida "Butun Buxoro mamlakatidagi eski hukumat ma'murlaridan qolg'on (amir davridan) eski va yangi kitoblar maorif nazoratiga topshiriladur. Shu kitoblarni ko'rmak yoki sotib olmoqchi bo'lg'onlar maorif nazoratidan ijozat olmoqlari kerakdur. Xususi kishilarda eski kitoblari bo'lib, sotmoqchi bo'lsalar, chetga chiqarmasdan maorif nazoratiga keltirib, o'z oqchasini olsunlar va shul yuqoridagi yozuvlarga qarshi kelganlarga jazolar ila hukmga beriladur" - deb yozilgandi.

Hukumat utmishdan meros bo'lib qolgan madrasalarga, kitob va o'quv-yozuv jihozlariga, osori-atiqalarga egalik qilish, ularni bir joyga to'plash vazifasini maorif nazorati zimmasiga yuklab qo'ygan edi. Hatto, o'lka maorifi va madaniyatiga oid osori-atika hamda san'at asarlarini to'plash, ro'yxatga olish maqsadida maorif nozirligi qoshida maxsus "Tarixiy-osori-atika sho'basi" tashkil qilingan edi.

Maorif nazoratining shaxsan nozir boshchiligidagi ushbu sho'basi g'ayrat bilan ikki yil davomida ishladi. Buxoroning boy va qadimiy madaniyatini dunyoga tanitish, Sharq va G'arbning o'nlab mamlakatlari bilan madaniy hamkorlik aloqalarini o'rnatib, muzey va san'at asarlarini dunyo ko'rgazmalarida namoyish qilish hukumatning isiqbolli rejasida bor edi.

Buxoro Xalq Respublikasi maorif nozirligi shuning bu masalaga juda jiddiy munosabatda bo'ldi. Mazkur nozirlikning 1920-yil 20-dekabrdagi bo'yrug'idan: "Agar Buxoroning o'lka madaniyatiga oid osori-atika va san'ati nafisa asboblari bo'lsa, maorif nazoratidagi tarixiy osori — atika sho'basiga keltirib topshursinlar, maorif nazorati har asbobning qimmatiga qarab pulini beradur. Bundoq asbobning qo'ldan-qo'lg'a o'tib sotilib yurilishi qat'iy mumkin emas! Chetga chiqarmoq ham qat'iy mumkin emas!" mazmundagi fikrlarni o'qiymiz.

1922-yil 8-noyabrda Buxoro Xalq Respublikasi hukumatining sobiq binosida birinchi muzey ochilib, bu respublika madaniy hayotida juda katta tarixiy voqea bo'lgan edi.

Umuman Buxoro Respublikasi hukumati maorif va madaniyat masalasiga: "Maorif kerak, chunki hech bir mamlakat, hech bir millat, hech bir inqilob maorifsiz yashamas, o'qimoq uchun maktab kerak, maorif kerak, kitob kerak-bu haqiqat" tarzida qaradi.

Buxoro Xalq Respublikasi hukumati Buxoroda maktab ochish ularni o'qituvchilar bilan ta'min etish, maktab anjomlari, qalam, qog'oz va boshqa narsalarni keltirish, o'qituvchilar tayyorlash chora-tadbirlarini ko'rdi. Maorif tizimida: "Har bir kuch bilim uchun!", "Barcha narsa bilim uchun!" kabi shiorlar o'rta tashlandi.

Buxoro shahrida muallimlar tayyorlov kurslari tashkil qilinib, amirlik zamonida mudarrislik bilan shug'ullangan shaxslarni bilim va tajribasidan foydalanish usul-choralari ham ko'rildi.

Buxoro Respublikasi hukumati ommaviy savodsizlikni tugatish, erkaklar bilan birga mahalliy xotin-qizlarni ham savodli qilish, ular orasidan muallimlar yetishtirish tadbirlarini ko'rdi. "Eski Buxoroda yerli xotin-qizlardan muallimlar yetishtirmak uchun 6 oylik ta'lim-tarbiya kurslari ochildi. Yerli (mahalliy) xotin - qizlarning bu kursga rag'bat e'tiborlari zo'rdur" - deb xabar bosilgandi, "Buxoro axbori"da.

Jamiyatdagi qoloqlikni tugatish, xotin-qizlarni ma'rifatlilik qilish, ularni o'qitish, harf tanitish uchungina emas, ayni paytda ma'rifatlilik onalar vositasi bilan aqliy va jismoniy barkamol farzandlarni tarbiyalash oila ma'naviyati va asosini mustahkamlash kabilar ko'zda tutilgan. "Xotin-qizlarimizni ilm va maorif nurlari bilan nurlantirmak va ularni haqiqiy murabbiya etmak uchun tirishmak eng muhim vazifadur".

Muallimlar tayyorlov kurslarida tahsil olayotgan shaxslar 6 oydan keyin maxsus imtihondan o'tib, Buxoro Respublikasi viloyatlari bo'ylab tarqalib ketardilar. 1922-yilda Buxoro shahrida

muallimlar tayyorlash 52 nafar talaba imtihondan o'tib, shulardan 3 nafari Sherobodga, 4 nafari Qarshiga, 2 nafari Qorakulga, 3 nafari esa (2 nafari musiqa muallimi) Karkiga ma'rifat tarqatish uchun yuborilgan. Ular joylardagi 3 oylik savodsizlikni tugatish kurslarida muallimlik qilishgan. Muallimlar tayyorlov kurslari Chorjo'y, Shahrisabz shaharlarida tashkil qilingan.

Respublikaning to'rtinchi yilida 1924-yil 60 dan ortiq boshlang'ich, ixtisoslashgan va o'rta maktablar mavjud bo'lib, ularning 2 tasi xotin-qizlar maktabi, shu bilan birgalikda xotin-qizlar uchun savodsizlikni tugatish kursi (3 oylik), 6 oylik muallimlar kursi ham mavjud bo'lgan. Ma'lumotlardan birida: "1923-1924-o'quv yilida Buxoroda hammasi bo'lib 90 ga yaqin o'quv yurti bor, ularning 31 tasi davlat byudjetidan, qolganlari mahalliy byudjetlardan ta'min etiladur".

Buxoro Respublikasi zamonaviy mutaxassislariga ega bo'lish maqsadida dunyoning rivojlangan mamlakatlariga o'quvchi va talabalar yuborish to'g'risida ham qayg'ypa boshladi. Boshlang'ich ta'lim yoshlarga singdirilgan, ularga dunyoviy ilmlardan dastlabki bilimlar berilgan, endigi vazifa esa 1922-yildan boshlab Buxoro farzandlarini Turkiya, Germaniya, Yaponiya, Ozarbayjon, Boshqirdiston, Rossiya, Turkiston ASSR o'quv dargohlarida o'qitish orqali xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida yuqori malakali mutaxassislar bazasini shakllantirish edi.

Buxorolik o'quvchi va yoshlar Germaniyaga yetib kelganidan keyin, ularni bu mamlakatda yaxshi kutib olishgan. Buxorolik talabalar 6 oy davomida nemis tilini o'rgandilar. 10-14 yashar bolalar nemis oilalariga joylashtirildilar. Bu haqda Berlin Dorilfununining talabasi Sattor Jabbor: «Har qanday nemis bizni o'z oilasiga qo'shib olish uchun eshiklarini ochib qo'ydi. Oddiy muallimdan boshlab, duxhuri, professori til o'rganishimiz uchun qo'lidan kelgan yordamini ayamadi.

Germanlar dunyoni sevganlari kabi Turkistonga ham juda qiziqqanlardan ekanlar. Ko'zimiz bilan ko'rganimiz uchun bu yerda ochiq aytishimiz kerakki, ular mamlakatimizni, tariximizni, istiqbolimizni bir turkistonlikdan ortiq biladurlar, taniydurlar. Yurtimiz tugrisida biz uchun eng muhim bo'lg'on kitoblar yozib, boshqa tillarda ham tarjima qilg'onlar" - deb iliq fikrlarni bildirgan.

Xullas, BXSrd boshlang'ich, o'rta, oliy ta'lim sohalarini rivojlantirish uchun imkon qadar amaliy harakatlar qilindi. Xorijda o'quvchi va talabalar o'qitish orqali xalq xo'jaligini zamonaviy mutaxassislar bilan ta'minlash choralari ko'rildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shodmonovich A. O. Education in the emirate of bukhara (based on the life and work of the rulers) //Academicia: an international multidisciplinary research journal. – 2020. – T. 10. – №. 12. – S. 1224-1227.
2. Elova, Dilnoza, and Olimjon Ahmadov. "Bukhara from the history of the events of the organization of the air fleet of modern new technology and the introduction of aircraft." E3S Web of Conferences. Vol. 515. EDP Sciences, 2024.
3. Ahmadov O. Buxoro amirligida yangi usul maktablari faoliyati. yutuqlari va muammolar //sentr nauchnykh publikatsiy (buxdu. uz). – 2020. – T. 1. – №. 1.
4. Axmedov O. Sh. Obrazovanie v buxarskom emirate (na osnove jizni i tvorchestva praviteley) //Voprosy nauki i obrazovaniya. – 2021. – №. 6 (131). – S. 10-13.
5. Ahmadov O. Buxoro bosmaxona va nashriyotlariga texnika sohasidagi yangiliklarning kirib kelish tarixidan (1920-1924-yillar) //sentr nauchnykh publikatsiy (buxdu. uz). – 2020. – T. 1. – №. 1.
6. Ahmadov O. XIX asr oxiri-XX asr birinchi choragida Buxoroda ta'lim-tarbiya tizimining manbaviy asoslari va adabiyotlar tasnifi //Sentr nauchnykh publikatsiy (buxdu. uz). – 2020. – T. 4. – №. 4.
7. Ahmadov O. Sh. Molodej, vlast, obshchestvo: problemy i perspektivy vzaimodeystviya.
8. Olimjon A. Buxoroda yangi usul ta'lim-tarbiya muassasalarining tashkil topishidagi jadid ma'rifatparvarlarining o'rni //sentr nauchnykh publikatsiy (buxdu. uz). – 2023. – T. 30. – №. 30.
9. Khasanov, Ahmadov O. Sh. "Mahmudxo'ja Behbudiy-turkiston jadidchilik harakati yo 'lboshchisi." models and methods for increasing the efficiency of innovative research 2.21 (2023): 143-150.

Azimov Sanjar Samadovich

Buxoro davlat universiteti professori,
pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)**BO'LAJAK TASVIRIY SAN'AT O'QITUVCHISINING KASBIY KOMPETENSIYASI
TUZILISHI**

Annotatsiya. Maqola mavzusining dolzarbligi uning amaliy ahamiyati bilan belgilanadi. Maqolada tasviriy san'at o'qituvchisi kasbiy kompetentsiyasining tarkibiy qismlari va ularning mazmuni aniqlangan.

Kalit so'zlar: kompetentsiya, kasbiy kompetentsiya, vizual, kompozitsiya, kompyuter grafikasi, haykaltaroshlik, kulolchilik, tasviriy san'at o'qituvchisi.

**СТРУКТУРА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩЕГО
УЧИТЕЛЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА**

Аннотация. Актуальность темы статьи определяется ее практической значимостью. В статье определены компоненты профессиональной компетенции учителя изобразительного искусства и их содержание.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная компетентность, изобразительное искусство, композиция, компьютерная графика, скульптура, керамика, учитель изобразительного искусства.

**THE STRUCTURE OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE
FUTURE TEACHER OF FINE ARTS**

Annotation. The relevance of the topic of the article is determined by its practical significance. The article defines the components of the professional competence of the teacher of fine arts and their content.

Keywords: competence, professional competence, fine arts, composition, computer graphics, sculpture, ceramics, teacher of fine arts.

Fan-texnika sohasida o'sib borayotgan ijtimoiy va ilmiy-texnikaviy rivojlanish oliy ta'lim muassasalarida talabalarni tayyorlashning barcha tarmoqlarida ta'lim tizimining va tarkibining o'zgarishlarini belgilab beradi. Buning natijasida yangi davlat ta'lim standartlari kiritiladi, bo'lajak mutaxassisga bo'lgan talab ortadi. Shuning uchun bugungi jamiyat bo'lajak mutaxassisning nafaqat ta'lim oluvchilarga kerakli darajada bilim bera olishini, balki ijodiy faoliyatini namoyon qilishga tayyorligini ko'rishni istaydi.

Tanlangan tadqiqot mavzusi, uning maqsad va vazifalari, predmeti asosida «kompetentlik» va «kompetensiya», «kasbiy kompetentlik», «mutaxassisning kasbiy kompetentligi», «bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentligi», «bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarining kasbiy kompetentligi» kabi tushunchalarning mazmuni tahlilini ko'rib chiqamiz. Pedagogika, mutaxassislik fanlarini o'qitish metodikasiga oid adabiyotlarda «kompetentlik» tushunchasiga berilgan ta'riflarga qisqacha to'xtalib o'tamiz. Pedagogikaga oid lug'atda «kompetentlik» tushunchasiga quyidagicha izoh beriladi, ya'ni bu «ma'lum bir faoliyat sohasida tayyor bo'lishlik, to'g'ri va natijaviy qarorlarga erishish uchun bilim, malaka va ko'nikmaga ega bo'lish» darajasi.

Kompetentlik – «shaxsning zaruriy bilim va xislatlari bo'lib, bu jihat bilimlar, ilmiy yoki amaliy faoliyatning tegishli sohasidagi muammolarga professional yondashuvni hamda ularni samarali hal qilish imkonini beradi».

Kasbiy kompetentlik (lot. rrofession – rasmiy belgilangan faoliyat – profiteor so'zidan – o'z ishi deb e'lon qilmoq; lot. sompete – erishmoq, mos kelmoq, muvofiq tushmoq) xodimning kasbiy

va shaxsiy xislatlari majmuasi bo'lib, ushbu turdagi faoliyatni amalga oshirish uchun yetarli darajada bo'lgan bilim, qobiliyat, malakasi.

Kasbiy kompetentlik – bu “shunchaki pedagogik bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lish emas, balki didaktik metodlar va ish usullarini, pedagogik munosabat ko'nikmasini mohirona qo'llay olishdir”.

D.A.Ivanov «kompetentlik tushunchasi ostida shaxsning muhim topshiriqlarni, shuningdek, ushbu jamiyat uchun muammolarni hal etishda, uning samarali harakatlarini baholash natijasida unga berilgan tavsifni anglatadi. Bilim, ko'nikma va qobiliyat, motivlar, qadriyat va e'tiqodlar kompetentlikning bo'lishi mumkin bo'lgan tarkibiy qismlari sifatida qaraydi, biroq ular o'z-o'zidan insonni kompetentli qilib qo'ymaydi», – deb izohlaydi.

M.D.Ilyazova esa kompetentlikni oliy ta'lim muassasasi bitiruvchisining kasbiy-shaxsiy xislatlarini xarakterlovchi va amaliyotda qo'llanilgan qobiliyat sifatida kasbiy faoliyat sifatini aniqlab beruvchi jihat sifatida qaraydi.

G.K.Selevko “kompetensiya” so'zi asosida – bitiruvchining belgilangan maqsadlarga yetisha olish qobiliyatini tushunadi.

V.I.Baydenko fikricha, “kompetensiya” – bu “mehnat bozori talablariga muvofiq holda istalgan faoliyatni yuqori kasbiy professionallik darajasida samarali amalga oshirishdir” O'qituvchining kasbiy malakasi - bu uning o'qituvchilik faoliyatini amalga oshirishga nazariy va amaliy tayyorgarligining birligi va uning kasbiy mahoratini, shu jumladan o'qituvchilik faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va ko'nikmalarni tavsiflaydi. Tasviriy san'at o'qituvchisining badiiy-pedagogik faoliyati yuqori saviyada olib boriladigan ishini kasbiy jihatdan barkamol deb hisoblash mumkin.

badiiy-pedagogik muloqot, rassom-pedagog shaxsiyati ro'yobga chiqadi, o'quvchilarni tayyorlash va tarbiyalashda, ularning ijodiy qobiliyatlari va estetik didini rivojlantirishda yuksak natijalarga erishiladi.

Umumiy madaniy kompetensiyalar o'quvchining asosiy bilimini ta'minlaydi, kasbiy kompetensiyalar esa ixtisoslashtirilgan ta'lim mazmuni, o'quvchilarga tasviriy san'atni o'rgatish texnikasi va vositalarini bilish va o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Badiiy-pedagogik ta'lim sohasi mutaxassislari tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasi tarkibini aniqlashda turlicha yondashuvlarga ega.

Tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy ahamiyatli fazilatlarini va malakalarini baholashda turli xil talqinlar bizni tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasining 5 tuzilishini aniqlash va tekshirishga qaratilgan tadqiqot o'tkazishga undadi.

Tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasini shakllantirishning asosi shaxsiy kompetensiya bo'lib, u orqali boshqa barcha kompetensiyalar sinadi.

Kasbiy kompetensiya kompetensiyalardan iborat bo'lib, shaxsiy fazilatlarining shakllanish darajasiga bog'liq: motivlar, qiymat va semantik yo'nalishlar, tajriba, qobiliyatlar va boshqalar.

Axborot kompetensiyasi - bu tasviriy san'at o'qituvchisining turli xil ma'lumotlarni to'plash, yaratish, qayta ishlash va saqlash usullari, vositalari va texnologiyalarini egallashi: matn, og'zaki, eshitish, raqamli, grafik va boshqalar, shu jumladan texnik va kompyuter.

Ijtimoiy-kommunikativ kompetensiya - bu nutq faoliyatini maqsad, vazifalar, kommunikativ vaziyatlarga muvofiq amalga oshirish va jamiyat ehtiyojlariga moslashish qobiliyati.

Bu kompetensiyaga ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish asoslari haqidagi bilimlar kiradi; tasviriy san'atni ijtimoiy ahamiyatga ega hodisa sifatida o'qitishdan xabardorlik; ijtimoiy sharoitda individuallikni ijodiy ifodalash qobiliyati;

ta'lim muassasasi sharoitlariga moslashish qobiliyati; har xil yosh, jins, ijtimoiy guruhlar (talabalar, norasmiy guruhlar, hamkasblar, ota-onalar va boshqalar) xususiyatlarini hisobga olgan holda yaqinlashib kelayotgan muloqotni loyihalash qobiliyati; suhbatdoshlarni "tinglash" va "eshitish", o'zaro munosabatda bo'lish, muloqot qilish, his-tuyg'ularni uyg'otish qobiliyati ishonch, hamdardlik, mehr, ishtirok; muloqotda individual uslubni yaratish va namoyish etish qobiliyati; muloqotda tashabbus ko'rsatish va belgilangan maqsadga muvofiq muloqot jarayonini boshqarish qobiliyati; boshqa odamlarning fikriga bag'rikenglik namoyon bo'lishi; o'quv materialini mantiqiy, izchil, majoziy, hissiy, ekspressiv, talabalar uchun qulay darajada taqdim

etish qobiliyati. Loyihaviy kompetensiya - bu tasviriy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, o'qitish, ta'lim va rivojlanish maqsadlarini aniqlash, pedagogik faoliyatni amalga oshirish, jamoa va individual talabalar uchun ta'lim vazifalarini belgilash qobiliyati;

joriy va istiqboldagi maqsad va vazifalarni belgilash usullarini bilish. Bashoratli kompetensiya - o'quv jarayonining istiqbollari va imkoniyatlarini, qo'shma ingl.

o'qituvchi va o'quvchilarning ijodiy faoliyati, o'qitish va tarbiyalash usullari, usullari va vositalaridan foydalanish; zarur natijalarga erishishni hisobga olgan holda joriy va istiqbolli rejalashtirishni (taqvim, yarim yillik, yil) amalga oshirish usullarini bilish. Tashkiliy kompetensiya - ta'lim va tarbiya maqsadlariga muvofiq ta'lim jarayonini, ko'rgazmali va mustaqil faoliyat jarayonini, o'z-o'zini tashkil etish va o'z-o'zini tarbiyalash qobiliyatidir.

Kognitiv kompetensiya - kognitiv qiziqish, bilimlarning tegishli sohalari orqali o'z ufqlarini kengaytirish zarurati; turli manbalardan (professional adabiyotlarni o'qish, pedagogik muloqot, Internet resurslari va boshqalar) mustaqil ravishda kerakli bilimlarni olish qobiliyati.

va ularni badiiy-pedagogik faoliyat jarayonida qo'llash; o'quvchilarning intellektual, ijodiy, ma'naviy va badiiy rivojlanishiga yordam beradigan o'quv jarayonida vaziyatlarni yaratish usullarini bilish.

Uslubiy kompetensiya – tasviriy san'at o'qituvchisining o'quvchilarga tasviriy san'atni o'rgatish metodikasi (maqsadlari, tamoyillari, mazmuni, usullari, shakllari va boshqalar) sohasidagi bilimi, malakasi, malakasi va ularni o'quv jarayonida qo'llay olishi;

O'quvchilar shaxsini shakllantirish va rivojlantirish qonuniyatlarini bilish. Analitik kompetensiya - o'quv jarayonida ham umumiy pedagogik, ham fan nuqtai nazaridan tahlil va sintezning aqliy operatsiyalarini qo'llash qobiliyati; talabalar jamoasining faoliyati kontekstida o'quvchilarning shaxsiyatini o'rganish qobiliyati; murakkab pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyati;

Tasvirlangan narsalarni, vizual tasvirlarni va ijodiy faoliyat mahsulotlarini tahlil qilish; real fazoda ob'ektlar modeli va guruhini aqliy tahlil qilish (konstruktiv, tonal, mutanosib, qiyosiy) jismoniy tekislikda ularning xayoliy ko'rinishini yaratish qobiliyati.

Vizual kompetensiya - tasviriy badiiy tasvirlarni tekislikda (qog'oz varag'i, yog'och taxta, monitor ekrani va boshqalar), real va virtual makonda (sinf interyeri, ko'rgazma zali va boshqalar) amaliy amalga oshirish qonuniyatlarini bilish. turli xil vizual faoliyat turlarida (chizish, rasm chizish, kompozitsiya, dizayn, kompyuter grafikasi, haykaltaroshlik, kulolchilik, arxitektura va boshqalar); tasviriy san'at uslubi, turlari va janrlari talabalarini hisobga olgan holda turli xil vizual vositalar (cho'tkalar, bo'yoqlar, yog'och, loy, qog'oz, virtual dasturiy vositalar va boshqalar) yordamida o'zingizning estetik ahamiyatga ega mahsulotlarni yaratish.

Kasbiy kompetentlikni shakllantirish jarayonida talabaning mustaqil ijodiy ishi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu har kimning imkoniyat va qobiliyatlarini maksimal darajada ochib bera oladi. Shuning uchun ham tasviriy san'at ta'limotida yangi texnologiyalardan foydalanishning yangicha yondashuvlari, zamonimizga mos keladigan yangi metodlar, yondashuvlar, ta'lim shakllari zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azimov S.S. Kasbiy faplarpi o'qitish jarayonida bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarining mahoratlarini shakllantirish uslublagi // XALQ TA'LIMI O'zbekiston respublikasi xalq ta'limi vazirligining ilmiy-metodik jurnali. – Toshkent.
2. Azimov S.S. Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisini tayyorlashda kasbiy fanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish // Pedagogik mahorat. Ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2020.
3. Дольгих Н.А. Влияние образовательной технологии на становление специальной компетентности художника-педагога: автореф. дисс. ... канд. пед. наук.: Томск, 2006 – С.11

Mirzayeva Dilfuza Shavkatovna
Buxoro davlat pedagogika instituti
dotsenti
d.sh.mirzayeva@buxdpi.uz

ART PEDAGOGIKASI ASOSIDA MAKTABGACHA TAYYORLOV GURUH BOLALARI KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada art pedagogikasi asosida ta'lim va tarbiya berish jarayonida tarbiyalanuvchilar ham ijodiy jihatdan ham intellektual jihatdan rivojlantirib, rivojlanish sohasi bo'yicha kompetensiyalarini boyitib bolaning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: ART pedagogikasi, tasviriy san'at, ijodkorlik, san'at, mahorat, chizma, shakl, rang, tasvir, tafakkur, mezon, ijodkorlik omili, ijodkorlik parametrlari, innovatsiya, intellekt, kompetensiya.

РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ ДЕТЕЙ ГРУППЫ ДОШКОЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ НА ОСНОВЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПЕДАГОГИКИ

Аннотация. В данной статье в процессе воспитания и обучения на основе художественной педагогики происходит развитие учащихся как творчески, так и интеллектуально, обеспечивается всестороннее развитие ребенка путем обогащения его компетенций в области развития.

Ключевые слова: арт-педагогика, изобразительное искусство, творчество, искусство, умение, рисунок, форма, цвет, образ, мышление, критерии, фактор креативности, параметры креативности, новаторство, интеллект, компетентность.

DEVELOPING THE COMPETENCE OF PRESCHOOL CHILDREN BASED ON ARTISTIC PEDAGOGY

Annotation. In this article, in the process of education and training based on artistic pedagogy, students develop both creatively and intellectually, and the child's comprehensive development is ensured by enriching his or her developmental competencies.

Keywords: art pedagogy, fine art, creativity, art, skill, drawing, form, color, image, thinking, criteria, creativity factor, creativity parameters, innovation, intelligence, competence.

Art pedagogikasi natijasida bolalar ijodiy rivojlanadi va bilish faoliyati shakllana boshlaydi. Natijasida bolalik davrida bilish jarayonlari yosh davriga mos ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarga qo'yilgan davlat talablari asosida quyidagicha rivojlanadi:

1. Ilk yosh davrida bola psixikasi to'liq rivojlanmaganligi uchun ham vaqt va fazo kabi tushunchalarni to'g'ri idrok eta olmaydilar. Bola atrof muhitni isloh qilishi, asta – sekin kundalik hayot davomida bu kabi murakkab tushunchalarni idrok eta boshlaydi. Dunyoni tadqiq qilayotgan bir yoshli bola narsa va hodisalarga nisbatan diqqati beqaror va ixtiyorsiz bo'ladi. Lekin ilk yoshdagi bolaning atrofdan turli axborotlarni qabul qilishi, o'ynashi, narsa va buyumlarni isloh qilishi natijasida sodda tafakkur qila boshlaydi. Diqqati barqarorlashadi. Diqqati barqarorlashgani ma'lum bir predmetni uzoq muddat o'ynashida namoyon bo'ladi. Ikki yoshga yetgach narsa va hodisalarni tadqiq qilish jarayonida predmetlarni paypaslab o'ynaydi, ta'mini ko'radi, lekin muayyan predmet xususiyatlarini to'liq eta olmaydi.

2. Bola uch yoshga yetgach narsa va hodisalarning xususiyatlarini idrok eta boshlaydilar. Ularning mustaqil o'ganishga bo'lgan qiziqishi tobora kuchayadi. Yangi narsalarni o'rganishga bo'lgan qiziqishi uning harakatlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Bola o'zini qiziqitirgan savollarga javob topishi uchun ma'lum bir predmetni buzishi, sindirishi, qismlarga ajratishi mumkin. Bu

xatti - harakatlar bola tafakkuri rivojlanishining keyingi bosqichiga o'tadi. Dastlabki go'zalikka bo'lgan intilish shu davrda vujudga keladi. Bola anglamagan holda estetik jihatdan o'zini-o'zi tarbiyalay boshlaydi.

3. 5-6 yoshda bolalarda tadqiqotchilik faollashadi. Ular endi narsa va hodisalarni idrok etgan holda tadqiq qilish uchun tanlab olishadi. Ushbu davrda bolalar tadqiq qilish uchun ma'lum bir muammolarni mustaqil tarzda shakllantirish, o'zi javob topishga harakat qiladi. Predmetning kichik qismlariga ham alohida yondashib, keng ma'noda uning xususiyatlarini tadqiq qiladi [95].

Maktabga tayyorov guruhida, ya'ni 6-7 yoshda bola o'zini nafaqat uning o'zi hosil qilgan amaliy harakatlar chegaralarida anglay boshlaydi, balki u o'zining atrof-muhitga va boshqa kishilar orasidagi o'z o'rniga nisbatan munosabatlarini tushuna olish hamda tahlil qila olishga (bu yosh uchun xos bo'lgan shaklda) qobil bo'ladi. Bu davrda maktabgacha yoshdagi bolada mustaqil tafakkur qilgan holda dizayn yarata olish ko'nikmasi vujudga kelgan bo'ladi. [90].

Mualliflik yondashuvi asosida ART pedagogikasi vositasida maktabgacha yoshdagi tayyorlov guruhi bolalari ijodkorligini rivojlantirish tushunchasining pedagogik mazmunini quyidagicha tasnif etishni lozim topdik:

ART pedagogika → tarbiyachi → tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilari → o'z-o'zini anglash → ijodiy faoliyat → ijodkorlik va ijodiy fikrlash, yasash, yaratish, bo'yash, chizish, qurish → faol ijodiy harakat ko'nikmalarini rivojlantirish → ijodiy tasavvur va fikrlash → badiiy ijodiy faoliyat → ijodkorlik va badiiy mahorat darajasini rivojlantirish → tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchisida ijodkorlikni rivojlantirishdagi uzviylik va uzluksizlikni ta'minlashni, ular davomiyligi va ustuvorligini talab etadi.

Bizning fikrimizcha, ART pedagogikasi vositasida maktabgacha yoshdagi tayyorlov guruhi bolalari ijodkorligini rivojlantirish samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan konsepsiyada quyidagi beshta asosiy negiz ustuvor o'rin egallaydi:

- maktabgacha yoshdagi bolalar ijodkorligini rivojlantirishda xalqimizning milliy urf-odatlarini, an'analarini, ma'naviy merosiga tayanish;
- bolalarni ijodkorlikka undashda ularning qiziqishi, ehtiyoji, qobiliyatlarini e'tiborga olish;
- ularda san'atni sevisish, undan ilhomlanish, zavq olishga yo'naltirilgan ijodiy mashq va topshiriqlar bankini yaratish;
- maktabga tayyorlov guruhi bolalarining badiiy faoliyatini mediata'lim vositasi asosida rivojlantirish uchun sharoit yaratish;
- ART pedagogikasi vositasi asosida tayyorlov guruhi bolalarining ijodiy imkoniyatlarini oshirishga yo'naltirilgan tabiatga sayohat va turli ekskursiyalarni tashkil etish;

Tadqiqotlarimiz davomida biz, ART pedagogikasi vositasida maktabgacha yoshdagi tayyorlov guruhi bolalarida ijodkorlikni rivojlantirishning tarkibiy komponentlarini tahlil qilib chiqdik. Bu murakkab pedagogik jarayon bo'lib, uni amalga oshirishda didaktika, tarbiya nazariyasi, ta'lim menejmentida olg'a surilgan ilg'or innovatsion g'oyalarga tayangan holda ish ko'rish talab etiladi. Ushbu jarayonda oila, ta'lim muassasalari ham faol ishtirok etishlari talab etiladi. Bu, albatta, birinchi navbatda, ta'lim jarayonidagi obektlarning individualligini hisobga olgan holda, tarbiyaviy ish mazmuni, shakl va metodlari, vositalarini tanlab olinishini taqozo etadi.

Maktabgacha ta'lim tizimi o'quv tarbiya jarayonida bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash darajasini tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini tatbiq etish, bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish maqsadida:

- axborot-kommunikatsiya texnologiyalari
- tanqidiy fikrlash texnologiyasi
- dizayn texnologiyasi
- muammoli ta'lim texnologiyasi
- o'yin texnologiyasi
- ijodiy ish texnologiyasi
- ijodiy ustaxonalar texnologiyasi;
- badiiy pedagogika vositalaridan foydalanish texnologiyasi;
- ART pedagogikasi vositalaridan foydalanish texnologiyasi kabilardan samarali foydalanish intensiv ravishda yo'lga qo'yilmoqda.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolaning eshitish xotirasidan ko'ra ko'z, tasavvur xotirasi kuchli bo'ladi. Shuni inobatga olib mashg'ulotlar o'yin, ko'rgazmali qurollar, multimedia-didaktika o'yinlaridan foydalanilgan holda tashkil etilsa, har bir bolada o'rganishdagi rag'batning amaliy natijasi his etilib, axloqiy fazilatlar rivojlanadi, halollik, adolatlilik, qat'iyatlilik, erkin fikrlash, nutqining o'sishi va eng asosiysi, zamonaviy texnologiyalar bilan hamnafas bo'lib voyaga yetishiga zamin yaratiladi.

Didaktik o'yinlarga izoh beradigan bo'lsak, bolalar bilan maxsus ta'limiy o'yinlar shaklida mashq qilish usulida bolaning bilim doirasini rivojlantirishdir. Didaktik o'yinlar ham o'yin, ham ta'lim vositasi. Bunday o'yin jarayonida bola barcha aqliy jarayonlarni rivojlantiradi va individual xususiyatlarini shakllantiradi.

Multimedia-didaktika o'yinlaridan foydalangan holda maktabgacha yoshdagi bolalarning bilish jarayonini rivojlantirish bugun jahonda e'tirof etilayotgan eng samarali yo'llardan biri. Multimedia-zamonaviy texnik va dasturiy vositalardan foydalanish. U interaktiv dasturiy ta'minot boshqaruvi ostida o'zaro vizual va audio samara ta'siridan iborat bo'lib, u matn, tovush, grafika, foto, videoni raqamli taqdim etish usulida birlashtiradi.

Multimedia-didaktika o'yinlaridan foydalangan holda mashg'ulotlarni olib borishning yana bir afzalligi, bu kabi tashkil etilgan mashg'ulotda majburiy bilim berish bo'lmaydi. Bola bilimni ixtiyoriy qabul qiladi va bu orqali tarbiyachi ijobiy natijaga erishadi.

Multimedia-didaktika o'yinlaridan foydalanish bolaning maktabga ishonch va kelajakka oshiqish bilan qadam tashlashiga yordam beradi. Yillar elagidan o'tib kelayotgan oltin naql bugun ham qiymatini oshirsa oshirganki, zarracha kamaytirmagan. Chindan ham yoshlikda olingan bilim toshga o'yilgan naqsh kabi bebahodir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, tadqiqotlarimiz davomida biz, ART pedagogikasi vositasida maktabgacha yoshdagi tayyorlov guruhi bolalarida ijodkorlikni rivojlantirishning tarkibiy komponentlarini tahlil qilib chiqdik. Bu murakkab pedagogik jarayon bo'lib, uni amalga oshirishda didaktika, tarbiya nazariyasi, ta'lim menejmentida olg'a surilgan ilg'or innovatsion g'oyalarga tayangan holda ish ko'rish talab etiladi. Ushbu jarayonda oila, ta'lim muassasalari ham faol ishtirok etishlari talab etiladi. Bu, albatta, birinchi navbatda, ta'lim jarayonidagi obektlarning individualligini hisobga olgan holda, tarbiyaviy ish mazmuni, shakl va metodlari, vositalarini tanlab olinishini taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-son Qonuni.
2. "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi qonuni, O'RQ-595
3. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-son Farmoni. - O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y, 6-son, 70-modda. 38bet.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni
5. Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 09.09.2017 y. PQ-3261-son
6. Abduraimova G.O. boshlang'ich sinflarda STEAM texnologiyasidan foydalanish metodiksi
7. Aldemir J., Kermani H. Integrated STEM curriculum: improving educational outcomes for Head Start children //Early Child Development and Care. – 2017. – T. 187. – №. 11. – C. 1694-1706;
8. An D. A meta-analysis of the effectiveness of STEM-programs in the United States. – Cleveland State University, 2013.
9. Anisimova T., Sabirova F., Shatunova O. Formation of design and research competencies in future teachers in the framework of STEAM education //International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET). – 2020. – T. 15. – №. 2. – C. 204-217.

Abdullayeva Feruza NurillayevnaBuxoro davlat pedagogika instituti
dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)Orcid: <https://orcid.org/0009-0001-2629-9077>**KREATIV YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QISH SAVODXONLIGI
DARSLARIDA LUG'ATNI O'RGATISH STRATEGIYALARI**

Annotatsiya. Bugungi kunda ta'lim-tarbiya masalalariga keng ko'lamda e'tibor berilmoqda. Shunday ekan, lug'atni rivojlantirish, nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash, grammatik jihatdan to'g'rilikni shakllantirish ravon nutqni tuzish usullarini o'zlashtirish bilan uzviy bog'liqdir. axloqiy xususiyatlarni tarbiyalashi lozim. Mazkur maqolada shu haqda so'z yuritamiz.

Kalit so'zlar. hikoya, matn, tinglash, so'zlash, tahlil qilish, qiyoslash, didaktik vosita, ta'lim samaradorligi, kreativlik, obrazli harakat, interfaol metod, kreativ topshirig'i.

**СТРАТЕГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ СЛОВА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ НА УРОКАХ
ЧТЕНИЯ, ОСНОВАННЫХ НА ТВОРЧЕСКОМ ПОДХОДЕ**

Аннотация. Сегодня вопросам образования уделяется широкое внимание. Поэтому развитие словарного запаса, воспитание звуковой культуры речи, формирование грамматической правильности неразрывно связаны с овладением приемами создания беглой речи. должен воспитывать нравственные качества. Об этом мы поговорим в этой статье.

Ключевые слова. рассказ, текст, аудирование, говорение, анализ, сравнение, дидактический инструмент, образовательная эффективность, творчество, образное движение, интерактивный метод, творческое задание.

**VOCABULARY TEACHING STRATEGIES IN PRIMARY CLASS READING
LITERACY LESSONS BASED ON A CREATIVE APPROACH**

Annotation. Today, educational issues are being widely paid attention to. Therefore, the development of the vocabulary, the education of the sound culture of speech, the formation of grammatical correctness are inextricably linked with the mastering of the methods of creating a fluent speech. should educate moral characteristics. We will talk about this in this article.

Keywords. story, text, listening, speaking, analysis, comparison, didactic tool, educational efficiency, creativity, figurative movement, interactive method, creative assignment.

Kirish. Har qanday jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy barqarorligi o'sha jamiyat fuqarolarining ma'naviy-axloqiy, intellektual va kasbiy salohiyati darajasiga bog'liq. O'zbekiston taraqqiyotining ma'naviy-axloqiy va kasbiy asoslari to'g'risida fikr yuritib, istiqlol sharoitida yoshlarning bilim asoslarini puxta egallashlari bilan birga mustaqil fikrga ega bo'lgan, g'oyaviy, mafkuraviy jihatdan chiniqqan, kasbiy mahoratini mustaqil vatanimizning ravnaqi yo'lida fidokorona safarbar eta oladigan ruhda tarbiyalash lozimligi dolzarb vazifalardan biridir. Shunday ekan, ma'naviy-axloqiy va kasbiy jihatdan to'laqonli shakllangan shaxsda o'z vatani, millati, egallagan kasb-kori bilan faxrlanish tuyg'usi bo'ladi.

Kreativlik shaxsni rivojlantiruvchi kategoriya sifatida inson tafakkuri, ma'naviyatining ajralmas qismi hisoblanadi. U shaxs ega bo'lgan bilimlarning ko'pqirrali ekanligida emas, balki yangi g'oyalarga intilish, o'rnatilgan stereotiplarni isloh qilish va o'zgartirishda, hayotiy muammolarni yechish jarayonida kutilmagan va noodatiy qarorlar chiqarishda namoyon bo'ladi. Ya'ni berilgan bilimlarni takrorlash orqali kreativlikka erishib bo'lmaydi, ijodiy fikrlash

56 jarayonida yangi fikr, yangi g'oyaning paydo bo'lishi asosiy shartdir. Shuning uchun kreativ fikrlash jarayonida tasavvur muhim rol o'ynaydi. Albert Enshteyn "Tasavvur-bilimdan muhim" deganida aynan mana shu jihatni nazarda tutgan.

Metodlar. Buyuk allomamiz ta'kidlaganlaridek, kishining fe'l-atvori hammadan ko'ra hayotning dastlabki yillarida tarkib topadi va unda shu davrda paydo bo'lgan sifatlar, mustahkam o'rnatib kishining ikkinchi tabiatiga aylanadi. Lug'atni boyitish va faollashtirishda uni sifat jihatdan takomillashtirish dastlabki o'ringa chiqadi. Bu antonim (o'tkir-o'tmas, achchiq-chuchuk), sinonim (o'tkir - uchi o'tkirlangan, o'tkir), ko'p ma'nolilik (o'tkir pichoq, achchiq qalampir, achchiq til) kabi hodisalarni tushunish va ularni nutqda faol qo'llashga taalluqlidir. Bolalar narsalar, tabiat hodisalari, insonlar qilmishlarini ko'rib, ulardagi har xillik va umumiylikni aniqlashni hamda ularning ma'nosi qarama-qarshi yoki bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlar, taqqoslashlar, aniq fe'llar, tashbehlar yordamida nutqda aks ettirishni o'rganadilar. So'z birikmasiga sinonim yoki antonimni tanlab olish usullari bolalarga so'zlarning ko'p ma'noga egaligini tushuntiradi. Narsalarning funksiyalarini taqqoslash asosida umumlashtiruvchi nomlar (hayvonlar, idish-tovoqlar, transport) shakllanadi.

Lug'at ishlari atrof-olamdagi doimo kengayib borayotgan narsalar va hodisalar doirasi bilan tanishtirish jarayonida amalga oshiriladigan mashg'ulotlar (ekskursiya, narsalarni namoyish qilish);

Lug'at ishlari bolalarning atrof-dagi narsalar va hodisalar haqidagi bilimlarini chuqurlashtirishga tayanadigan mashg'ulotlar (sifatlar, xususiyatlar, o'ziga xos jihatlari bilan tanishtirish);

Umumlashtirishlar jarayonida lug'at ishining hal qiluvchi vazifasi tushunchalarni shakllantirishdan iborat bo'lgan mashg'ulotlar. Nutqiy va lug'atni rivojlantirishning bilish jarayonlarini rivojlantirish bilan yagonaligi (qabul qilish, tasavvur qilish, fikrlash). Nutqiy va bilish faoliyatining aniq maqsadni ko'zlagan holda tashkil etilishi, bilish faoliyatini tashkil etish uchun asos sifatida ko'rgazmalilikning mavjudligi.

Bolalarning ona tilida avlod-dan-avlodga o'tib kelayotgan xalq ma'naviy boyliklarini qanchalik meros qilib olishlari, tarbiyalanuvchilarning kelgusida o'z davrining ilmiy yutuqlarini o'zlashtira olishlari, ularning insoniyatning ilg'or she'riy va estetik ideallariga sodiqligi, ya'ni mustaqil O'zbekistonda demokratik jamiyatning to'laqonli quruvchilari bo'la olishlari tarbiyachiga bog'liqdir.

Lug'atni rivojlantirish, nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash, grammatik jihatdan to'g'rilikni shakllantirish ravon nutqni tuzish usullarini (gaplarni bog'lovchilar, leksik takrorlashlar, sinonimlar yordamida bog'lash vositalari; tavsiflash, bayon qilish, mulohaza yuritish tuzilmasi) o'zlashtirish bilan uzviy bog'liqdir. Turli funksiyalarni bajarish bilan bog'liq dialogli muloqot negizida rivojlangan nutqning barcha tomonlari til ongining shakllanishiga bevosita bog'liq bo'ladi va ular buning uchun bolaning kattalar bilan muayyan shakldagi muloqotiga, to'g'rirog'i, nafaqat tashqi olam va boshqa odamni bilishga qaratilgan muloqotga, balki tilning o'zini, uning tuzilishi va faoliyatini anglab yetishga qaratilgan muloqotga muhtoj bo'ladilar. Lug'at ishlariga oid dasturlarni amalga oshirish mashg'ulotlar tizimi orqali amalga oshiriladi.

Natijalar. Nutq o'stirish – shaxs tomonidan og'zaki va yozma badiiy til me'yorlari: to'g'ri talaffuz, urg'u, grammatika, so'zlarni to'g'ri qo'llash qoidalarini o'zlashtirish orqali unda tilning badiiy ifoda vositalaridan samarali foydalangan holda ravon so'zlash malakalarini rivojlantirishni ifodalovchi pedagogik jarayon. O'z mohiyatiga ko'ra nutq o'stirish shaxs, jumladan, o'quvchi tomonidan og'zaki va yozma badiiy til me'yorlari: to'g'ri talaffuz, urg'u, grammatika, so'zlarni to'g'ri qo'llash qoidalarini amaliy o'zlashtirish, tilning badiiy ifoda vositalaridan samarali foydalanish, ravon so'zlash malakalariga ega bo'lishini ta'minlovshi metod, usul, vositalar yordamida pedagogik qo'llab-quvvatlash, to'g'ri yo'naltirish, zarur o'rinlarda kerakli choralarni ko'rish hamda jarayonga rahbarlik qilishni anglatadi.

O'z mohiyatiga ko'ra "nutq o'stirish" tushunshasi ko'p holatlarda "nutqni rivojlantirish" tushunshasiga muqobil ("o'rnini almashtiruvchi", "javob bo'luvchi") sifatida qo'llaniladi. Ayniqsa, rus tilida olib borilgan tadqiqotlar, mazkur tilda yaratilgan adabiyotlarda maktabgacha tarbiyalanuvchilar va boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'y-fikrlari, kechinmalari (ichki nutq)ni tashqi nutqqa aylantirish xususida so'z yuritilganda tayanch tushuncha sifatida "nutqni

rivojlantirish" qabul qilingan. Ayni o'rinda "ichki nutq" tushunshasining mohiyatini ham yoritib o'tish maqsadga muvofiqdir: ishki nutq – til yordamida ifoda etilmagan va yozilmagan fikriy nutq bo'lib, u shaxsning o'z-o'ziga bo'lgan murojaatini ifodalaydi. Har qanday nutqda bo'lgani kabi ichki nutq ham o'ziga xos xususiyatlarni namoyon qiladi. Xususan, ichki nutq "aniq grammatik shaklga ega bo'lmay, u tushunsha – alohida ma'noli so'zlar hamda yaxlit iboralar yordamida shakllanadi". Nutqni rivojlantirishning didaktik talablari, unga nisbatan metodik yondashuvlar xususida so'z yuritishdan avval "rivojlantirish" atamasi aynan qanday holatni yoritishga xizmat qilishini anglab olish navbatdagi amaliy harakat uchun yo'nalishni to'g'ri belgilashga imkon beradi.

Munozara. Boshlang'ich sinf o'qish kitoblarining yangi nashrlaridagi o'ziga xos xususiyatlaridan biri ularda badiiy asarlarning ko'plab berilishidir. Jumladan, mustaqillik, yurt qahramonlari ulug', allomalar, hamda ma'naviyatimizning o'zanlarini belgilovchi dolzarb mavzudagi ijtimoiy ahamiyatga ega maqolalar yosh avlod dunyoqarashida o'ziga xos burilish yasaydi.

Ma'lumki, badiiy adabiyot janrlaridan: ertak, hikoya, masal va shu kabilarni boshlang'ich sinflarda o'qitish keng tadqiq qilingan. Ammo badiiy asarning tadqiq qilish masalalari – ayrim metodik maqolalarni hisobga olmaganda – haligacha o'rganilgan emas.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida borliq haqida tushuncha va tasavvur hosil qilishda, ularni konkret faktlar, ayrim voqea-hodisalar bilan tanishtirishda badiiy asarlar juda ahamiyatlidir. Badiiy asarlar orqali o'quvchilarda vatanimiz tabiati, tarixiy sanalar, ijtimoiy hayot, fan va texnika yutuqlari haqidagi bilimlari kengaytiriladi. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini o'stiradi, so'z boyligini oshiradi.

Badiiy asarlarni o'qitishdan maqsad - boshlang'ich sinf o'quvchilarini tabiatdagi o'zgarishlar, voqea hodisalar, kishilar mehnati haqidagi ilmiy asoslangan bilimlar bilan tanishtirish, ijtimoiy siyosiy hayotda ro'y berayotgan voqealar haqidagi tushunchalarini shakllantirishdir.

Yuqoridagi qiyinchiliklarni bartaraf qilish uchun darslarda o'rganilayotgan badiiy asardagi turli terminlarni izohlash, uning ma'nosini tushuntirishga e'tibor berish lozim. Badiiy maqolalar til jihatdan o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Ularda maxsus atamalar ko'plab uchraydi, so'zlar aniq ishlatiladi, gaplar puxta tuziladi. Bundan tashqari badiiy asarlar vositasida o'quvchilar uchun butunlay yangi bilimlar beriladi, ba'zi voqea-hodisalar konkretlashtiriladi.

4-sinf "O'qish savodxonligi" darsligida Hidoyat Olimovning "Kitob va boyluk" matni berilgan. Ushbu matn tuzilish jihatdan badiiy asar sanaladi. Bu xiladagi matnlar o'quvchilarga nafaqat kitobni tanishtiradi, balki ularda kitobga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi. Bunday darslarda ko'rgazma sifatida o'quv kinofilmlaridan ham foydalanish mumkin. Kitob mavzudagi badiiy asarlarni unga mos rasmlar bilan bo'glab o'qitish kishilarning baxtli hayot uchun intilishlari, ota-bobolarimizning kitobni saqlash uchun qanday kurashganliklarini tushunib yetishga yordam beradi.

Xulosa. Shuningdek, kreativ fikrlash muayyan masala yuzasidan har tomonlama fikrlash, bir nuqtaga turli rakursdan yondashishni anglatadi. Eng ajablanarli jihati, ta'lim-tarbiya jarayoni ham bolalarni bir xil fikrlashga o'rgatib qo'yarkan. Mashhur ixtirochi va kashfiyotchilarning aynan maktabdagi ta'lim jarayonidagi bir xillikka ko'nikolmagani, qoliplarga sig'maganini ko'rish mumkin. Masalan, Albert Enshteynning maktabdan haydalishi yoki Dmitriy Mendeleyevning kimyo fanidan "uch" olgani bunga misol bo'ladi.

Demak, lug'at o'rgatish jarayonining har bir nuqtasida har bir bolaning individual xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ularning har birining yuragiga ijodkorlik bilan mohirona yo'l topa olishi vaholanki bola shaxsiga ta'limiy va tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishning samarali yo'llarini axtarish, qidirib topish va bu borada ilmiy tatqiqot ishlarini olib borish pedagogika fanining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

O'qish savodxonligi ta'limida matn ustida ishlashda o'qib va tinglab tushunish malakalarini rivojlantirish avval tayyor matnlar bilan tanishtirish va kichik matnlar tuzdirish orqali o'quvchilarda matn yaratish ko'nikmalarini takomillashtiradi. Matn ustida ishlashda o'qib va tinglab tushunish o'quvchilarni matn turlari va uning ifoda vositalari bilan tanishtirish, matnning tuzilmaviy-tarkibiy qismlari haqida nazariy ma'lumotlar berish, matn mazmunini to'ldirish, kengaytirish, matnni qayta ishlash, matnning shakli, uslubini o'zgartirish, matnda mavjud

mantiqiy va uslubiy nuqsonlarni aniqlash jarayonlarida "Reyder", "Esse", "Fikrlar savati", "SMS-xabarnoma" kabi interfaol metodlardan foydalanib ko'rildi.

Ma'lumki, ta'limda ilg'or pedagogik va yangi axborotlar texnologiyalarni tatbiq etish o'quv mashg'ulotlarining samaradorligini oshiribgina qolmay, ilm-fan yutuqlarini amaliyotda qo'llash orqali mustaqil va mantiqiy fikrlaydigan, har tomonlama barkamol yuksak ma'naviyatli shaxsni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik-milliy g'oyamizning poydevoridir. -Toshkent-2021.
2. Hakimov J.O. "Ta'limda axborot texnologiyalari" 2016 yil.
3. Daminov.O.O. Kasbiy pedagogika 2018 yil.
4. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. -T.: Bayoz, 2022. - 304 b.
5. Abdullayeva F. Ta'lim tizimi sifatini oshirishda pisa va timss kabi xalqaro tadqiqotlarning roli //центр научных публикаций (buxdu. uz). - 2021. - Т. 3. - №. 3.
6. Nurillayevna A. F. Teaching Scientific Popular Articles in Mother Nili and Reading Literacy Courses //European journal of innovation in nonformal education. - 2022. - Т. 2. - №. 3. - С. 47-50.
7. Abdullayeva F. Methodological possibilities of organization of primary school technology lessons with pedagogical technologies //центр научных публикаций (buxdu. uz). - 2021. - Т. 8. - №. 8.
8. Nurullayevna, A. F. (2022). Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida ilmiy ommabop maqolalarni o'rgatish. *barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali*, 2(4), 406-409.
9. Курбанова, Ш. Н., Абдуллаева, Ф., & Очилова, Г. О. (2021). Педагогическая технология—целостная система образовательного процесса. *новые педагогические исследования: сборник статей IV*, 20.
10. Qurbonova S. N., Abdullayeva F. Tarbiya darslarida interfaol metodlardan foydalanish //Scientific progress. - 2021. - Т. 2. - №. 6. - С. 1030-1035.
11. Абдуллаева, Ф. Н. (2022). Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida ilmiy-ommabop maqolalarni o'rgatishning metodik imkoniyatlari: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.9.09.034> Abdullayeva Feruza Nurilloevna Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал, (9), 243-246.
12. Abdullayeva Feruza, N. (2022). Start Methodological Options for Teaching Scientific and Popular Articles in First Grade Mother Tongue and Reading Literacy Classes. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development*, 6(6), 1433-1436.
13. Nurilloevna, A. F. (2022). General Structure of Teaching Courses of Popular Scientific and Artistic Articles on the Theme of the Seasons of the Year. *Web of Scholars: Multidimensional Research Journal*, 1(6), 1-5
14. Nurillayevna, A. F. (2023). Use of new pedagogical technologies in mother language and reading literacy lessons. *Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence*, 2(5), 5-9.
15. Nurillayevna, A. F., & Muhammadjonovna, S. E. (2023). Ona Tili Va
16. O'qish Savodxonligi Darslarida Matn Ustida Ishlashda Pirls Topshiriqlaridan Foydalanish. *Academic Integrity and Lifelong Learning (France)*, 215-219.
17. Nurillayevna, A. F., & G'anijonovna, Q. M. (2023). Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish. *Innovative Society: Problems, Analysis and Development Prospects (Spain)*, 181-184.
18. Abdullayeva, F. (2023). Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida ilmiy ommabop maqolalarni o'rgatish. *центр научных публикаций (buxdu. uz)*, 28(28).
19. Nurillayevna, A. F. (2023). Methodological Basis of Development of Science-Related Competences In Teaching Works of Art in Primary Classes Based On Synergic Approach. *International Journal of Formal Education*, 2(10), 61-66.

Maxmudova Manzura Jurayevna

Namangan davlat universiteti

geografiya kafedrası professori,

geografiya fanlari nomzodi

kuldasheva80@bk.ru

59

GEOGRAFIYA FANINI O'QITISHDA TADQIQOT METODLARIDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada geografiya fanini o'qitishning dolzarb masalalari, geografiyani o'qitishda pedagogik-metodik ta'minotni ta'minlash, fanni o'qitishda tadqiqot metodlaridan foydalanish mexanizmlari, ilmiy-metodik tadqiqotlarning asosiy tendensiyalari, geografik ta'limning samarali bo'lishi uchun ko'nikmalarni shakllantirish bo'yicha tavsiyalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: geografiya, metodika, tadqiqot metodi, ko'nikma, usul, mexanizm, pedagogik va psixologik ta'limot, assimilyatsiya.

ТЕХНОЛОГИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДОВ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ГЕОГРАФИИ

Аннотация. В данной статье освещены актуальные вопросы преподавания географии, обеспечение педагогико-методического обеспечения преподавания неогеографии, механизмы использования исследовательских методов в преподавании естествознания, основные тенденции научно-методических исследований, рекомендации по формированию навыков эффективного географического образования.

Ключевые слова: география, методика, метод исследования, умение, метод, механизм, педагогическое и психологическое учение, усвоение.

TECHNOLOGIES FOR USING RESEARCH METHODS IN TEACHING GEOGRAPHY

Annotation. This article covers topical issues of teaching geography, ensuring pedagogical and methodological support in teaching neogeography, mechanisms for using research methods in teaching science, the main trends in scientific and methodological research, recommendations for the formation of skills for the effectiveness of geographical education.

Key words: geography, methodology, research method, skills, method, mechanism, pedagogical and psychological teaching, assimilation.

Kirish (Introduction). O'zbekistonda so'nggi yillarda Harakatlar strategiyasi va uning mantiqiy davomi sanalmish Taraqqiyot strategiyasi doirasida, rivojlangan davlatlar kabi uzluksiz ta'lim tizimini muntazam takomillashtirib borish, sifatli ta'lim-tarbiya berish, malakali kadrlarni tayyorlash bo'yicha sezilarli islohotlar amalga oshirildi [1]. Yuqoridagi islohotlarni amalga oshirishda oliy ta'limda talabalarga ta'lim berish sifatiga e'tibor berish va ushbu sohada ishlashning jozibadorligini doimiy ravishda oshirishib borish zarur. Zero, millat va xalqning rivoji, uning intellektual salohiyatini oshirish o'qituvchilar faoliyatiga bog'liq.

O'qituvchi ilm-fan sirlari, ma'naviy va madaniy merosni yoshlarga yetkazishda muhim bo'g'in hisoblanadi. Demak, pedagoglarga o'zlarining salohiyatini to'liq namoyon etishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, ularni ijtimoiy, huquqiy, moddiy qo'llab-quvvatlash dolzarb vazifaga aylandi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Jahon miqyosida bo'lajak kadrlarni tayyorlash, shuningdek, geografiya ta'limini zamonaviy innovatsion texnologiyalar asosida joriy etish orqali bo'lajak mutaxassislar tayyorgarligini takomillashtirish mexanizmlarini qo'llash masalalari C.Lanyi, N.Clifford, Sh.French, G.Valentine kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ta'lim-bu talabalarning o'quv va kognitiv faoliyati hisoblanib, bu jarayon ular uchun tushunchalar qonunlar, nazariyalar, dunyoqarash g'oyalari, o'rganilayotgan hodisalarning mohiyatini bilish, ularni tushunishni, umumlashtirishni va tizimlashtirishni o'rganishi, bilimlarni amalda qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lish, o'qitish va mehnat usullari faoliyatini baholash, o'zlashtirish qobiliyatini o'rganishni, bilimlarning yangilarini mustaqil o'zlashtirish usullarini o'zlashtiradilar.

Oliy ta'lim tizimida ham pedagogik va psixologik ta'limotning asosini tashkil etishda assimilyatsiya ishtirok etadi. Geografiya yo'nalishi talabalariga taqdim etilgan ma'ruza ma'lumotlari o'quv dasturiga muvofiq bo'lishi va barcha muhim narsalarni ochib berishi hamda bu jarayonda talabalarni o'qitish, tarbiyalash hamda rivojlantirish masalalari geografiya bo'yicha o'quv va darsdan tashqari ishlarni tashkil etish muhim[2]. Beriladigan ma'ruzaning asosiy yo'nalishi o'quvchilarda tizimni shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslariga qaratilgan ilmiy geografik tushunchalar, ko'nikmalar, shuningdek zamonaviy talabalarning psixologik va yosh xususiyatlari va ularning geografiyani o'qitish daiqisodiy ko'rsatkichlar bo'lishi talab etiladi.

Geografiyani o'qitishda pedagogik-metodik ta'minotni ta'minlashga qaratilgan talablar asosida talabalarini tayyorlashdan iborat bo'ladi. Maxsus metodik tayyorgarlik doimiy ravishda o'sib boradi. Bu birinchi navbatda quyidagilar bilan bog'liq:

- geografiya mazmunining ilmiy darajasini oshirish;
- ta'lim, tarbiya va boshqalar doirasini zamonaviy sharoitlarda kengaytirish bilan ushbu o'quv predmeti tomonidan hal qilinadigan rivojlanish vazifalari belgilash;
- psixologik va pedagogik fanlar tizimlari jadal rivojlanishi bilan talabalarning umumiy va intellektual rivojlanishining yangi qonunlarini o'rganish.

Geografiyani o'qitishda quyidagilar hisobga olinadi:

- o'rta ta'limda talabalarni geografik maqsad va mazmun bilan tanishtiradi;
- o'qitish usullari, shakllari va vositalari tizimidan foydalangan holda geografik ma'lumotlar ilmiy asoslangan va amalda sinovdan o'tganligini ochib beradi;
- metodik fanning eng muhim xususiyatlarini ko'rib chiqadi, unga xos bo'lgan tadqiqot usullari va mantiq'ini belgilab beradi.

Barchamizga ma'lumki, har qanday metodik tadqiqotlar ma'lum bir mazmunni o'z ichiga oladi uni amalga oshirish mexanizmini belgilab beradi. Metodik tadqiqotlar mazmuni uning bir-biri bilan bog'liq bosqichlarini integratsiyalashga asoslanadi [4]. Va har bir tadqiqot turlicha bo'lsa-da, lekin baribir ba'zi umumiy tushunchalarni o'rganish mumkin bo'ladi. Bu o'z navbatida dars jarayoniga muvaffaqiyatli yordam beradigan mantiqiy sxema har qanday uslubiy ishlarni rejalashtirish va tashkil etish muammosini hal etadi.

Quyida geografiyani o'qitishda metodik tadqiqotlar mazmuni berilgan (1-jadval).

№	Bosqichlar	Musollar
1	O'rganilayotgan asosiy muammo bo'yicha tadqiqotlar (o'rganish asoslari adabiyotlar va maktab tajribasi) va uning tasniflash	Maktab darsliklar hamda asosiy adabiyotlar bilan ishlash usullari
2	Gipotezalar	Talabalarning bilim va ko'nikmalarining sifati agar u yuqori bo'lsa:

		- ular tuzilma bilan tanishdailar va darslikni metodik dizayni; - foydalanish usullarini o'zlashtirish orqali uning individual elementlari asosida ishlab chiqilgan darslikning uslubiy dizayni; - darslikni yangi o'rganish jarayonida darsda materialni tekshirish paytida va bilimlarni umumlashtirish asosida keng qo'llaniladi; -darslarda matn, raqamli bilan ishlash materiallar, xaritalar, chizmalar, darslikning savollari va topshiriqlarini muntazam ravishda olib boriladi.
3	Gipoteza testlari orqali tadqiqotlarning asosiy muammo va qaror yo'llari asosida vazifalarni shakllantirish	Tadqiqot davomida ratsional usullarni aniqlash: - matn bilan; -raqamli material bilan; - xaritalar va chizmalar bilan; - rasmning savollari va vazifalari bilan.
4	Tadqiqotlar usullarini tanlash	Tarixiylik va tahlil qilish uchun tizimli yondashuv asosida modellashtirish orqali darslikning uslubiy dizaynini o'rganish hamda darslardagi tajriba kuzatuvlar olib borish.
5	Eksperimental materiallarning har biri uchun zarur yechimlari va vazifalari	Rejalar, topshiriqlar va didaktik tarqatma materiallar uchun talabalarning mustaqil ishini tematik va ish vaqtini ishlab chiqish orqali metodikaning turli elementlarini darslikni turli bosqichlarda darsni loyihalash, aqliy tartib bo'yicha ko'rsatmalar yoki talabalarning amaliy harakatlari va va boshqalar.
6	Tajriba o'tkazish	-eksperimental sinflarda darslik bilan tizimli ishlash; -an'anaviy ravishda nazorat darslari ichida darslik bilan mashg'ulotb olib boriladi.
7	So'zlash xulosalar tadqiqotlar	Dars jarayonida talabalarning bilim va ko'nikmalar darajasi, darslik bilan ishlash usullarining eng samarali metodlaridan foydalanish qanday ta'sir qilishini ta'kidlaydi.
8	Amaliy namoyish ahamiyati olingan natijalar	Ko'rsatmalar asosida xulosalar ishlab chiqish uchun o'qituvchilar va talabalar darslik bilan ishlashda tadqiqot natijalari qo'llaniladi.
9	Haqiqiy amaliyot asosida targ'ibot va amalga oshirish tadqiqot natijalari	Uslubiy ta'lim amaliyotiga tavsiyalarni kuchaytirish tizimi orqali pedagog kadrlarning malakalari va bir qator maqolalar, kitoblarni nashr etish o'qituvchilar va talabalarga olingan ma'lumotlarni targ'ib qilish va amalga oshirish natijalar va

Hozirgi bosqichda geografiya fani ilmiy-metodik tadqiqotlarning asosiy tendensiyalari quyidagicha:

1. Tadqiqotlarning ilmiy-nazariy darajasini oshirish.
2. Ishonchli natijalar orqali ishlab chiqarishni ta'minlaydigan usullardan keng foydalanish (shakllantirish tajribasi, tizimli tarixshunoslik printsipi va modellashtirish va boshqalar).
3. O'quv amaliyotida tadqiqotlar orqali maktab tajribasini umumlashtirish asosida ilmiy va uslubiy tadqiqotlarning o'rganish hamda xulosalar va natijalarni tekshirish.
4. Talabalarni o'qitish jarayoniga e'tiborni kuchaytirish.

Avvaliga agar geografiyani o'qitish metodikasi bo'yicha ma'lumotlarni yetkazish asosan o'qituvchi diqqat markazida talaba bo'lgani holda qanday o'qitishi haqida (uning usullari

62 tasvirlangan faoliyat), keyinchalik metodik tavsiyalarning sifati avval baholanadi umuman olganda, ulardan foydalanishda qanday samaradorlikka erishish mumkinligi, talabalarning bilim va ko'nikmalari, ularda ilmiy bilimlarni shakllantirishda dunyoqarash, kognitiv mustaqillikning rivojlanishi, geografiyaga qiziqish va boshqalar e'tiborga olinadi.

5. Uslubiy tadqiqotlarni rejalashtirish va o'tkazishda tajribali o'qituvchilarni jalb qilgan holda birgalikdagi sa'y-harakatlar bilan katta kompleks muammolarni yechimini ishlab chiqish, hamda bir qator ilmiy jamoalarni shakllantirish.

6. Talabalarning psixologik va individual xususiyatlarini metodik tadqiqotlarda hisobga olish va amalga oshirish, shaxsiy va guruh shakllariga e'tiborni kuchaytirish o'quvchilarning turli darslardagi va darsdan tashqari faoliyatdagi ishlarini hisobga olish.

Empirik fikrlash empirik bilimlarning asosini tashkil etadi. Shu bilan birga mavhum-mantiqiy fikrlash va nazariy bilimlar nazariy fikrlash bo'lish bilan birga dialektik tushuncha hamdir [5].

Geografik fikrlash mohiyatan nazariy fikrlash hisoblanib, tizimli, mavhum-mantiqiy, unda ilmiy bilan bir qatorda tushunchalar, juda muhim ahamiyat kasb etuvchi hissiyotlarga tegishli fazoviy tasvirlar tashkil etadi [6]. Umuman olganda, ulardan biri geografik tarkibni loyihalashning yetakchi tendentsiyalari hamda ta'limning o'ziga xos massani tashkil etuvchi empirik bilimlarga nisbatan nazariy bilim belgilari hisoblanadi.

Geografiyaning asosiy muhim bilimlari geografik ta'limning mazmunini quyidagilar tashkil etadi:

- geografik qobiq, uning vertikal va gorizontal farqlash;
- suv aylanishi va tabiatdagi eng muhim moddalar to'g'risida bilim;
- harakatning asosiy manbalari va qonuniyatlari to'g'risida bilim geografik qobiqdagi energiya;
- global, mintaqaviy va mahalliy tabiiy bilimlar komplekslar;
- tabiiy muvozanatning mohiyati to'g'risida bilim;
- atrofda xatti-harakatlar va faoliyat qoidalari to'g'risida bilim atrof-muhit va tabiatga bo'lgan munosabatlarning axloqiy me'yorlari va boshqalar.

Geografiyani o'qitishda g'oyalarni yanada rivojlantirish yuqorida aytib o'tilgan quyidagi usullarni ajratib ko'rsatishga imkon beradi:

- 1) tushuntirish va tasvirlash usuli;
- 2) reproduktiv usul;
- 3) interaktiv usul;
- 4) hissiy ta'sir qilish usullari;
- 5) muammoli taqdimot usuli;
- 6) qisman qidirish usuli;
- 7) tadqiqot usuli;
- 8) loyiha usuli;
- 9) qiymatlarni uzatish usuli.

Geografiyani o'qitish jarayonida ushbu usullarning har birining mazmuni va xususiyatlarini ko'rib chiqish quyidagi afzallikka ega:

1. Tushuntirish va tasvirlash usuli quyidagilarni ta'minlashga qaratilgan talabalar tomonidan turli xil ma'lumotlarni "tayyor" shaklda o'zlashtirish. Ushbu usul talabalarga berishga qaratilgan ilmiy geografik tushunchalarning aniq ta'riflari, ochib berish yetakchi dunyoqarash g'oyalari, yangi faktlarni taqdim etish va boshqalar. Ilmiy tushunchalar tizimlari, har qanday tasnifni tushuntirish, fundamental nazariy va bilimlarni shakllantirish tuzilgan xarakter ushbu usulni aniqlash uchun eng mos keladi. O'quv jarayonida o'qituvchi talabalarning yangi bilim, ko'nikmalarni o'zlashtirish faoliyati kognitiv faoliyatni tashkil qiladi. Xususan, kognitiv faoliyatning asosini talabalar psixologik mexanizmi bo'lgan ta'limotd - assimilyatsiyadir. Shu munosabat bilan o'qituvchi tomonidan usul faoliyatni amalga oshiruvchi bo'lgani kabi o'qitish va talabalar tomonidan ta'lim faoliyatini ko'rib chiqish juda muhimdir.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Fanni o'qitishda geografik ta'limning mazmuni quyidagi o'ziga xos ko'nikmalarni shakllantirishni ta'minlashi kerak:

- tabiiy muhitni iqtisodiy, axloqiy jihatdan idrok etish, estetik va boshqa jihatlar;
- tabiiy va ijtimoiy muhitdagi obyektlar va hodisalarni aniqlash;
- tabiiy obyektlar, xarita va reja bo'yicha harakat qilish;
- geografik xarita va hudud rejasi bilan ishlash;
- antropogen omil ta'siri ostida atrof-muhit holatining o'zgarishini baholash;
- u yoki buni amalga oshirish natijasida atrof-dagi mumkin bo'lgan tabiiy muhit harakatlari va o'zgarishlarni bashorat qilish;
- tuproq va o'simliklar jamoalarining degradatsiyasi va kamayishi, atrof-muhitning ifloslanish darajasini aniqlash;
- mahalliy ekologik muammolarni hal etish yo'llarni belgilash va ularning yechimlarini aniqlash.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). [Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki](#), zamonaviy o'qituvchilar va psixologlar yetarli rivojlanish jarayoni qanday sodir bo'lishini yaxshi bilish va dunyoqarash g'oyalari, tushunchalari, faktlari, ko'nikmalari va lekin bu komponentlar qanday ekanligi haqida juda kam gapiriladi ular bir-biri bilan birlashib, ong va tafakkurda shakllanadi. Shaxslar muhim psixologik tuzilma hisoblanadi. Geografik ta'limning samarali bo'lishi uchun ko'nikmalarni shakllantirish juda muhim. Geografik bilimlarni berishda psixologik va empiric tadqiqot usullaridan foydalanish samarali natija beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 28-iyuldagi «Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida»gi PQ-3160 sonli qarori
2. D.Muminova, M.Qo'ldasheva, N.To'rayeva, Z.Yulchiyeva. Tabiatshunoslik va uni o'qitish metodikasi. Darslik. 2023-yil. – B.118
3. Жўраев Р, Зуннунов А. Таълим жараёнида ўқув фанларини интеграциялаш. Шарқ нашриёти. – Т.: 2005. – Б. 52
4. Брызгалина Е.В. Наука и образование: современные тренды в глобальном мире // Философия образования. – №6 (45). – 2012. С. 11-19.
5. Григорьева Т.П. Дао и логос. – М.: Наука, 1992. – 432 с.
6. Эрштейн Л.Б. Чрезмерная нагрузка на преподавателей вузов как фактор разрушения высшего образования в России // Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. – 2021. – №2. – С. 20-34.

Husenova Aziza Sharipovna

Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti,
pedagogika fanlari boyicha falsafa doktori
(PhD)

Xudjayeva Ra'no Ruzimuradovna

Osiyo xalqaro universiteti
magistranti

BIRINCHI SINIF O'QUVCHILARINI YOZUVGA O'RGATISHNING SAMARALI YO'LLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada birinchi sinf o'quvchilarini yozuvga o'rgatishning samarali yo'llari haqida so'z boradi. Yozuv ta'limi boshlang'ich sinfda o'quvchilarning intellektual va ijodiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Maqolada yozuv ko'nikmalarini shakllantirish uchun qo'llaniladigan metodlar, texnikalar va dars jarayonida qo'llaniladigan interaktiv usullar haqida ma'lumot berilgan. O'quvchilarning yozuvga bo'lgan qiziqishini oshirish, ularning yozma fikr bildirish qobiliyatini rivojlantirish va nutq madaniyatini yuksaltirishda samarali usullarni amalda qo'llash zarurligi ko'rsatilgan. Shuningdek, individual va guruhli ishlash, kreativ yozish faoliyatlari, o'yinlar va vizual materiallar yordamida o'quvchilarning yozuv faoliyatini yanada samarali va qiziqarli qilish imkoniyatlari tahlil qilingan. Maqola boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun foydali tavsiyalarni o'z ichiga olgan bo'lib, ularning pedagogik faoliyatida yordamchi qo'llanma sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: birinchi sinf, yozuv mashqlari, yozuv jarayoni, pedagogik yondashuv, husnixat, o'yinlar.

ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ ПИСЬМУ ПЕРВОКЛАССНИКОВ

Аннотация. В данной статье речь пойдет об эффективных способах обучения письму первоклассников. Письменное образование играет важную роль в интеллектуальном и творческом развитии учащихся в начальной школе. В статье представлена информация о методах, приемах, применяемых для формирования навыков письма, и интерактивных методах, применяемых в процессе урока. Показана необходимость применения на практике эффективных методов повышения интереса учащихся к письму, развития у них умения выражать письменную обратную связь, повышения культуры речи. Также были проанализированы возможности сделать письменную деятельность учащихся более продуктивной и увлекательной с помощью индивидуальной и групповой работы, творческих письменных занятий, игр и наглядных материалов. В статье содержатся полезные рекомендации для учителей начальных классов, которые служат вспомогательным пособием в их педагогической деятельности.

Ключевые слова: первый класс, письменные упражнения, процесс письма, педагогический подход, гусеница, игры.

EFFECTIVE WAYS TO TEACH FIRST GRADERS TO WRITE

Annotation. This article will talk about effective ways to teach first graders to write. Writing education is important in the intellectual and creative development of students in the primary school. The article provides information about the techniques, techniques used to form writing skills, and the interactive techniques used in the course of the lesson. It has been shown that it is necessary to increase students' interest in writing, to develop their ability to express written opinions, and to practice effective methods in elevating the culture of speech. There has also been an analysis of individual and group work, creative writing activities, games, and opportunities to make students' writing activities more productive and interesting using visual materials. The article included useful recommendations for primary school teachers, serving as an auxiliary guide in their pedagogical activities.

Keywords: *first class, writing exercises, writing process, pedagogical approach, correspondence, games.*

Birinchi sinf o'quvchilarini yozuvga o'rgatish jarayoni ularning o'qish va yozish ko'nikmalarini rivojlantirishda juda muhim ahamiyatga ega. Yozuv darslarida pedagogik texnologiyalar asosida o'tkazilgan mashg'ulotlar o'quvchiga chiroyli yozuv mashqlariga amaliy yordam berishi bilan birga mustaqil fikrlaydigan, ma'nan yetuk, barkamol shaxslarga aylantiradi. Chiroyli yozuvga ega bo'lish uchun o'quvchilar tomonidan ham, o'qituvchi tomonidan ham har bir harf aniq yozilishiga erishish, buning uchun ko'p mashq qilish kerak.

O'quvchilarni yozuvga o'rgatish masalasi M.G'ulomovning "Boshlang'ich sinf o'quvchilarini husnixatga o'rgatish", "Husnixat metodikasi", "Chiroyli yozuv malakasini shakllantirish", "To'g'ri va chiroyli yozing", "Chiroyli yozuvga o'rgatish" kabi kitoblari hamda X.G'ulomovning adabiyotlari, Y.Y.Azimovning "Husnixatga o'rgatishning amaliy asoslari" kitobi va R.A.Qo'ldoshev, Sh.Y.Yusufzodalarning tadqiqot ishlari o'z aksini topgan.

Birinchi sinf o'quvchilarining savodini chiqarishda ularning yoshi va jismoniy tayyorgarligi muhim ahamiyatga ega. Yozish va o'qish malakalarining shakllantirishning birinchi zinalarida bola yozish va o'qish mashqlarini bajarish uchun o'zining bor kuchini – jismoniy va ruhiy imkoniyatlarini sarflaydi: yozuv jarayonida o'quvchining hamma muskullari, ayniqsa qo'l va yelka muskullari, bel va oyoq tomirlari hamda asab torlari ancha taranglashadi. Shuning uchun o'qituvchilar bu jarayonni sezgirlik bilan kuzatadilar, barmoq va qo'l muskullarining harakat tezligi, partada to'g'ri o'tirishi, umuman o'quvchilarning jismoniy va ruhiy holati hamda tayyorgarligini hisobga oladilar.

Tabiiyki, yozish va o'qish jarayonlari dastlabki bosqichlarda jismoniy va ruhiy siqilishlar ostida o'tadi. Bola birinchi mushkilot va muvaffaqiyatsizlikni qiyinchilik bilan hazm qiladi. Shuning uchun jismoniy va ruhiy zo'riqishlar ham kutilgan samarani bermaydi. O'quvchi o'z xatosini sezadi va tushunadi, lekin o'quvchisining yo'l – yo'riqlari bilan ham uni bartaraf etolmaydi. Bunday hollarda o'qituvchi o'quvchini ruhiyati – kayfiyatini ko'tarish uchun turli xil lahzalik sho'x o'yinlar tashkil etadi. Bunday lahzalik jismoniy va ruhiy tanaffuslar bolaning ruhiy zo'riqishini mo'tadillashtiradi va bolaning mavzuni o'zlashtirish, qabul qilish darajasini oshiradi. Aytganlarimiz o'sha vaqt o'z samarasi – mevasini beradiki, boshlang'ich sinf o'quvchisi, xususan birinchi sinf o'quvchisining ta'lim olishi uchun ham tashkiliy va metodik ishlar a'lo darajada tayyorlangan bo'lishi lozim.

Rivojlantiruvchi muhit yaratish birinchi sinf o'quvchilarining grafik malakalarini shakllantirishga katta ahamiyat kasb etadi. Rivojlantiruvchi muhit birinchi navbatda o'quvchilarning ish joyini metodik jihatdan to'g'ri, bexato va samarali tashkil etishga yordam beradi. Bu muhitda birinchi sinf o'quvchisi o'zini ancha yengil va ishonchli his etadi.

Inson qo'li erta rivojlana boshlaydi va turli harakatlar orqali asta-sekin yaxshilanadi. Qo'lning mushak tizimi o'zining turli xil sezuvchanligi va xilma-xil harakatlari bilan nafaqat harakat apparatining faol bo'g'ini, balki o'ziga xos sezgi organidir. Birinchidan, qo'lning mushak tolasining asosiy farqlanishi allaqachon tug'ilish paytida sodir bo'ladi; ikkinchidan, to'rt yildan so'ng mushak tolasini diametrining o'sishi biroz oshib, yetti yoshga kelib ancha sezilarli qiymatga yetadi; uchinchidan, qo'l mushaklaridagi motor nerv sonlarining asoratlari maktabgacha yoshda eng tezlashadi hamda 7 yoshida bolaning mushaklari murakkab qurilgan vosita apparatiga ega bo'ladi. Shu bilan birga, bolaning harakatlarining asabiy tartibga solinishi hali ham nomukammal, qo'lning mayda mushaklari yetarli darajada rivojlanmagan, bilak va barmoqlarning falanjlari ossifikatsiyasi tugamagan, bu esa maktabgacha yoshdagi bolalarga grafik harakatlarni o'rgatishda alohida qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Ma'lumotlariga ko'ra, 95% odamlarda o'ng qo'l faolroq, qolgan 5% orasida chap qo'lning funksiyasi ustunlik qiladigan odamlar va o'ng va chap qo'llarni deyarli teng ravishda ishlatadigan ambidexterslar ham bor. O'ng yoki chap qo'l bilan faol harakatlarga moyillik faqat odamlarda aniq namoyon bo'ladi.

Endigina maktab ostonasiga qadam qo'yib, yozishni o'rganish jarayonida turli xil qiyinchiliklarni (ruchka va yo qalamni to'g'ri tuta bilmaslik, daftar qatorida to'g'ri yoza olmaslik, qo'l mushaklarini tez-tez og'rishi, qo'lni tez charchashi, noto'g'ri pozitsiya, xunuk va chalkash yozuv, qalamni noto'g'ri ushlab turish, qog'ozni juda qattiq bosish, miyopi, disgrafiya (yuqori aqliy funksiyalarning shakllanmaganligi sababli doimiy, takroriy xatolarda namoyon bo'ladigan yozish jarayonining qisman buzilishi)) boshidan kechirayotgan o'quvchilarga zamonaviy yozishga ko'maklashuvchi vositalar bilan yordam berish mumkin. Yozish texnikasini tuzatish uchun nozul, yozish simulyatori, to'g'ri yozish uchun o'rgatuvchi nozul va boshqalar. Bu qurilmalar bolalarga qalam va ruchkalarni to'g'ri ushlab turishga yordam beradi: barmoqlar endi og'rimaydi, bolaning yozish paytida tutadigan holati tuzatiladi, ushlash zaiflashadi (bu osonroq, tezroq va chiroyli yozishni o'rganishga yordam beradi).

1-rasm. Nozul simulyatori

Birinchi sinf o'quvchilarini yozuvga o'rgatish – bu ular uchun muhim qadam bo'lib, nafaqat yozuv malakalarini rivojlantirish, balki o'z fikrlarini aniq va to'g'ri ifodalashni o'rganishning dastlabki bosqichidir. Ushbu jarayonni samarali tashkil etish uchun bir nechta usullarni qo'llash mumkin:

- o'qish va yozishning asoslarini o'rgatish;
- jismoniy mashqlar orqali yozuvni yaxshilash;
- o'yinlar va kreativ yondashuv;
- yozuvni tahlil qilish;
- tegishli vositalardan foydalanish va hokazo.

Alifbo va harflar bilan tanishtirish	Yozish mashqlari	Sodda so'zlar va jumlar yozish
Birinchi bosqichda harflar, ularning shakllari va tovushlari o'rgatiladi. Har bir harfni yozishning to'g'ri usulini o'rgatish juda muhim	Har bir harfni yozishga alohida e'tibor qaratish. O'quvchilarga harfni to'g'ri yozishni o'rgatish uchun naqshli yoki shablonli yozuv mashqlari yordamida shug'ullanish mumkin	Yozuvni boshlashda oddiy so'zlar va jumlar orqali mashq qilish zarur. Masalan, "non", "olma", "kitob" kabi so'zlar bilan boshlash, keyinchalik esa oddiy jumlar o'rgatish

1-jadval. O'qish va yozishning asoslarini o'rgatish.

Jismoniy mashqlar orqali yozuvni yaxshilashda qo'l mushaklarini juda muhim. Buning uchun tugmalarni bosish, rangli qalamlar yordamida shakllarni va chizmachilikni bajarish, shuningdek, turli xil qog'oz va vositalar bilan ishlash yordam beradi. Yozishda bo'shliq qoldirish, harflarni to'g'ri joylashtirish va ularni mos ravishda joylashtirishni o'rgatish lozim. O'quvchi to'g'ri yoki noto'g'ri yozilgan harflarni bir-biridan ajrata olishi, ulardagi asosiy kamchiliklar nimadan iborat ekanligini ko'rsata olishi lozim. Shuning uchun ham o'quvchilarda harfning shaklini analitik ko'rish malakasini o'stirish talab etiladi. Analitik ko'rish malakasi faqat to'g'ri va noto'g'ri yozilgan harflarni solishtirish orqali o'stirib boriladi. Bu uchun o'qituvchi elektron

doskani ikki qismga ajratib, bir qismida noto'g'ri yozilgan harfni, ikkinchi qismiga noto'g'ri yozilgan shaklini ko'rsatadi. Ularni bir ekranga birlashtirib, qiyoslaydi va noto'g'ri yozilgan harfni "kamchiliklari"ni kattalashtirib ko'rsatadi. Bu o'quvchilar xotirasida muhrlanib qoladi va ular bunday xatolarni bartaraf etish yo'llarini eslab qoladilar.

O'yinlar va kreativ yondashuv bilan yozishni o'rgatishda o'yinlarning roli katta. Masalan, harflar bilan puzzle o'ynash, o'quvchilarni yozuvga qiziqtirish va ularning diqqatini kuchaytirishga yordam beradi. Rasm chizish va unga mos yozuvlar yozish orqali o'quvchilarni kreativ ravishda o'rgatish mumkin. Masalan, o'quvchidan biror rasm chizishni so'rab, u rasimga tegishli so'z yoki jummalarni yozishni so'rash. O'quvchilarga o'z yozuvlarini va do'stlarining yozuvlarini tahlil qilishni o'rgatish, yozuvdagi xatoliklarni tuzatishga yordam beradi. Sodda grammatika va punktuatsiya bilan boshlang'ich bosqichda grammatika va punktuatsiyaning asosiy qoidalarini o'rgatish, yozuvni yanada oson va tushunarli qilishga yordam beradi. O'quvchilarga har kuni bir nechta oddiy yozuv mashqlari berish, yozuvni muntazam ravishda mashq qilishni odatga aylantiradi. O'quvchilarni muvaffaqiyatli yozuvlari uchun rag'batlantirish, ularni yanada faol va ishtioqli bo'lishga undaydi.

Yozuvni o'rgatishda maxsus yozuv daftarlari, alifbo kitoblari va interaktiv dasturlardan foydalanish samarali bo'ladi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, masalan, o'quvchilarga elektron qurilmalar orqali yozuvni o'rgatish, qiziqarli va samarali bo'lishi mumkin. Ushbu metodlarni sinfda qo'llash, o'quvchilarga yozuvni o'rganishda muvaffaqiyatli natijalar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azimov Y.Y., R.A.Qo'ldoshev. "Husnixatga o'rgatishning amaliy asoslari" (Metodik qo'llanma)-Toshkent. "Turon Zamin Ziya" nashriyoti, 2017.-132 b.
2. Қўлдошев Р. А. Бошланғич синф чапақай ўқувчиларни ёзувга ўргатишнинг илмий-назарий асослари //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 6. – С. 1120-1129.
3. G'afarovna, Jumayeva Habiba. "Savod o'rgatishga tayyorgarlik bosqichida o'qish va yozuvga o'rgatish". Boshqaruv va etika qoidalari onlayn ilmiy jurnali 2.3 (2022): 1-4.

**BO‘LAJAK BSHLANG‘ICH TA‘LIM O‘QITUVCHILARINING KASBIY
MAHORATINI RIVOJLANTIRISHDA SUN‘IY INTELLEKT TIZIMLARINING O‘RNI**

Annotatsiya: ushbu maqolada boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi talabalarida sun‘iy intellekt tizimlari orqali ularning kasbiy mahortini rivojlantirishga doir elementlar va xususiyatlari bilan bog‘liq asosiy tushunchalarni aniqlashga va raqamli savodxonlikga orqali ona tili o‘qitish metodikasining metodologik asosi borliqni bilish nazariyasidir. Bu fanning bosh vazifasi o‘quvchilarning o‘zbek tili lug‘at boyligini to‘liq o‘zlashtirib olishlarini ta‘minlashga doir ilmiy tahliliy ishlar amalga oshirilgan.

Kalit so‘zlar: sun‘iy intellekt, kasbiy mahorat, metodika, rivojlantirish, ta‘limni tashkil etish, ilmiy axborotlar, nazariy ma‘lumotlar, boslang‘ich ta‘lim.

Аннотация: В данной статье рассматривается методическая основа методики обучения родному языку посредством цифровой грамотности, направленная на выявление основных понятий, связанных с элементами и особенностями развития профессиональной компетентности учащихся направления начального образования с помощью систем искусственного интеллекта. Главной задачей данной дисциплины была научно-аналитическая работа по обеспечению полного усвоения учащимися словарного запаса узбекского языка.

Ключевые слова: искусственный интеллект, профессионализм, методика, развитие, организация обучения, научная информация, теоретическая информация, базовое образование.

Abstract: in this article, the methodological basis of the methodology of teaching the native language through the identification of basic concepts related to the elements and characteristics of the development of their professional mahort through artificial intelligence systems in students of the primary education area and digital literacy is the theory of knowledge of the existence. The main task of this discipline is to ensure that students fully master the vocabulary of the Uzbek language, scientific analytical work has been carried out.

Keywords: artificial intelligence, professional skills, methodology, development, organization of education, scientific information, theoretical information, elementary education.

Maqsad: boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi talabalarida sun‘iy intellekt orqali kasbiy mahoratini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish ta‘limni tashkil etishda uning rivojlanishidagi mavhum kelajagini hisobga olgan holda talabalarga mavjud aqliy texnologiyalar va ularning xususiyatini o‘rgatishga doir asosiy tushunchalarni (elementlar va xususiyatlar) aniqlashdan iborat.

Materiallar va metodlar: sun‘iy intellektning asosiy elementlarini aniqlashda xalqaro ilmiy axborotlar bazalaridagi ilmiy manbalar o‘rganildi va tahlil qilindi. Ushbu elementlarni aniqlashda tadqiqot maqsadidan kelib chiqqan holda bir-nechta asosiy savollar aniqlandi. Bular: sun‘iy intellektning qanday asosiy elementlari mavjud?, sun‘iy intellekt elementlari muhimlik darajasiga ko‘ra qanday tariblanadi?, umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida sun‘iy intellektning qaysi elementlarini o‘qitish samarali natija beradi? kabi savollardan iborat. Ushbu savollarga javob topish va tadqiqot ishi natijalari izchiligi va ishonchligini ta‘minlash maqsadida Metaanaliz va PICO metodologiyalari tanlab olindi. Tadqiqot ishining joriy qismida PICO metodologiyasi, keying qismida esa Metaanaliz metodologiyasi qo‘llanilgan holda ikki bosqichda amalga oshirilishi belgilab olindi.

Asosiy qism: Bugungi kunda sun‘iy intellekt va unga asoslangan texnologiyalar turli sohalarga faol integratsiya bo‘lmoqda. Buning natijasida sohalardagi samaradorlik

ko'rsatkichlarining yaxshilanishi, ko'plab global darajadagi muammolarga yangi yechim va takliflar paydo bo'lishi kuzatilmoqda. Ushbu texnologik sohadaga keskin burilish yangi aqliy tizim va vositalarga asos bo'lgan sun'iy intellekt va uning asosiy elementlarini ta'limda qo'llash, uni ta'lim tizimining turli bosqichlarida o'qitishni taqozo etmoqda. Sun'iy intellekt va uning rivojlanishi bugungi zamonaviy dunyoda insonlarning kommunikativ va kasbiy faoliyatini yangi bosqichga ko'tardi. Insonlar o'rtasida kommunikativ aloqalarning sifatini oshirishda Facebook, Twiter, Instagram, elektron pochta (Gmail, Mail) sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanmoqda, kasbiy faoliyatda esa moliya, sog'liqni saqlash, marketing, qishloq xo'jaligi, davlat boshqaruvi va boshqa sohalarda ishlovchi insonlarga katta hajmdagi ma'lumotlarni avtomatik tahlil qilish, to'g'ri tashxis qo'yish, aniq qaror qabul qilish, tizimni avtomatika boshqarish, savollarga inson aralashuvisiz javob berish, qishloq xo'jaligida hosildorlikni minimal resurslar orqali oshirish va boshqa shu kabi jarayonlarda intellektual raqamli yordamchi vazifasini bajarmoqda. Shuningdek, Siri, aqlli maishiy texnikalar, smartfonlar, Alexa va sun'iy intellektga asoslangan kompyuter va mobil o'yinlar kabi vosita va dasturlar insonlarning kundalik hayotining bir qismiga aylandi [1]. Shu bilan birga haydovchisiz mashinalar va maishiy yordamchi robotlar ham bizning hayotimizga kirib keldi. Rivojlanayotgan texnologiyani yaxshiroq tushunish va undan ijtimoiy hayotda foydalanish uchun sun'iy intellekt va u bilan bog'liq jarayonlarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Texnologiyalar sohasida biror rivojlanuvchi atamani ta'riflashda uning kelajakdagi imkoniyatlari qanchalik darajada o'zgarishini bilish unga nisbatan vaqt nisbiyligi doirasidan tashqarida bo'lgan aniqroq tasnifni yaratishga imkon berishi mumkin. Shuningdek, sun'iy intellektning rivojlanishi unga bo'lgan ko'plab ta'riflarning paydo bo'lishiga olib kelmoqda. Ammo ular orasidagi umumiy bog'liqlikni S.Russellning "sun'iy intellekt bu aqlni insonning o'ziga xos xususiyati sifatida emas, balki tizimlarning umumiy xususiyati sifatida yaratish va tushunishdir" [2] kabi ta'rifida ko'rish mumkin. Bu ta'rif texnologiyaning bugungi imkoniyati bilan birga kelgusidagi taraqqiyotini ham izohlamokda. Ushbu tadqiqot ishida umumiy o'rta ta'lim maktabarida sun'iy intellektni o'qitishga doir asosiy tushunchalarni, jumladan sun'iy intellekt elementlarini aniqlashga va ularni muhimlik darajasiga ko'ra saralashga yordam beruvchi, tadqiqot siftini va ishonchliligini ta'minlashda muhim bo'lgan Metaanaliz va PICO metodologiyalari qo'llanildi. Metaanaliz metodi orqali sun'iy intellektning asosiy elementlari aniqlansa, PICO modeli orqali muhimlik darajasiga ko'ra ularni saralash ishlari amalga oshirildi. Shuningdek, qo'lga kiritilgan natijalar asosida sun'iy intellekt elementlarining bog'liqlik sxemasi shakllantirildi. Tadqiqot ishini izchilligini ta'minlash maqsadida quyidagi savollar belgilandi: a) Sun'iy intellektning qanday asosiy elementlari mavjud? b) Sun'iy intellekt elementlari muhimlik darajasiga ko'ra qanday tariblanadi? c) Umumiy o'rta ta'lim maktablarida sun'iy intellektning qaysi elementlarini o'qitish samarali natija beradi? Sun'iy intellektni to'liqroq tushinish uning imkoniyatlari va istiqboliga to'g'ri baho berish uchun uning asosiy xususiyatlarini o'rganish talab etiladi. Shuningdek, sun'iy intellekt xususiyatlarini uning rivojlanishi asosida o'zgarib borishiga e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Umumiy sun'iy intellekt ya'ni inson darajasidagi intellektual texnologiyaning xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- Mulohaza yuritish • O'rganish • Muammoni hal qilish • Idrok • Lingvistik intellekt [17]
- Axloq Mulohaza yuritish – bu bizga hukm qilish, qaror qabul qilish va bashorat qilish uchun asos yaratishga imkon beradigan jarayonlar to'plami. O'rganish – bu o'rganish, mashq qilish, o'rgatish yoki biror narsani boshdan kechirish orqali bilim yoki ko'nikmalarga ega bo'lish faoliyati. O'rganish o'rganilayotgan mavzular haqida xabardorlikni oshiradi. Muammoni hal qilish – bu ma'lum yoki noma'lum to'siqlar bilan to'sib qo'yilgan biron bir yo'lni bosib, mavjud vaziyatdan kerakli yechimni idrok etish va unga erishishga harakat qilish jarayoni. Idrok – bu hissiy ma'lumotlarni olish, sharhlash, tanlash va tartibga solish jarayoni. Idrok sezishni nazarda tutadi. Odamlarda idrok jarayoniga sezgi organlari yordam beradi. Sun'iy intellekt sohasida idrok mexanizmi sensorlar tomonidan olingan ma'lumotlarni mazmunli tarzda birlashtiradi. Lingvistik intellekt – bu og'zaki va yozma tildan foydalanish, tushunish, gapirish va yozish qobiliyati bo'lib inson-sun'iy intellekt va sun'iy intellekt-sun'iy intellekt muloqotida muhim ahamiyatga ega.

Axloq – bu sun'iy intellektning insonlar, boshqa sun'iy intellekt vositalari bilan o'zaro munosabatida xulq-atvorni hisobga olish, odob qoidalar va qonunlarga rioya etishni nazarda tutadi. Russell va Norvigning “barcha SI tadqiqotchilari o'z ishlarining axloqiy oqibatlari bilan shug'ullanishlari kerak” [3] kabi chaqiriqlari ayni texnologiyada axloqning muhimligini ko'rsatadi. Sun'iy intellektning yuqoridagi xususiyatlari umumiy sun'iy intellektni yaratish va u bilan faoliyat yuritishda ma'lum imkoniyat va chaklovlarni taqdim etadi. Bu imkoniyat va cheklovlar texnologiyaning keyingi rivojlanish bosqichida insoniy qadriyatlarni ardoqlovchi, axloqiy normalarga javob beruvchi aqlliyl tizimlarning yaratilishi va ular bilan ishlash jarayonida samarali natijalarni taqdim etishi mumkin. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida sun'iy intellekt ta'limini amalga oshirishda axloqiy tamoyillarni sun'iy intellektning asosiy xususiyatlari bilan bog'lash o'quvchilarda texnologiyadan foydalanish va uni yaratishda ma'suliyatli bo'lishga, shaxs huquq va erkinliklarini hurmat qilishga, shaxsiy ma'lumotlarning daxlsizligini taminlashga o'rgatishi mumkin. Sun'iy intellekt elementlari. Sun'iy intellektni o'qitishda o'quvchilarning informatik va dasturlashga doir bilim va ko'nikmalarining yetarli bo'lishi muhim bo'lib bu o'quvchilarga raqamlashgan dunyoda yashash va ijtimoiy munosabatlarni amalga oshirishni osonlashtiradi [4]. Informatika va AT fani doirasida sun'iy intellektning ma'lum elementi asosida ishlovchi dastur yoki qurilmani yaratishda o'quvchilarning dasturlash bo'yicha boshlang'ich bilimga ega bo'lishi talab etadi. Shuningdek, ma'lumotlar bilan to'g'ri va samarali ishlash uchun ma'lumotlar bazasi va kompyuter grafikasi kabi yo'nalishlarda ham muayyan ko'nikmaga ega bo'lishi lozim. Bu o'quvchilarda sun'iy intellekt va uning ishlash faoliyatini yanada yaxshiroq tushunish, undan to'g'ri foydalanish va yaratishda muhim ahamiyatga egadir. Shu bilan birga o'quvchilar zaruriy bilimlarni amaliy faoliyat bilan shug'illangan holda o'rganishlari mumkin bo'ladi. Sun'iy intellekt elementlariga doir qarashlar Keresztesining tadqiqotida sun'iy intellektni rivojlantirishda muhim omil sifatida qaraladi [5]. Sun'iy intellekt elementlarini aniqlashda joriy texnologiyani umumiy yaxlit tizim deb qarash kerakligini hisobga olish talab etiladi. Ushbu tizimni tashkil etuvchi asosiy elementlar esa bugungi kungacha yaratilgan sun'iy intellekt dasturlari va vositalarining texnologik tashkil etuvchilarini o'rganish orqali aniqlanadi.

Tadqiqot ishida ChatGPT, Google Bard, Microsoft Copilot, GEMINI, IBM Watson, Sofia, yuzni aniqlash, aqlliyl kuzatuv, mashinani avtonom boshqarish kabi dasturiy vositalar tahlil qilindi. Ushbu dasturiy vositalar ishlashida Mashinani o'qitish, Chuqur o'rganish, Tabiiy tilni qayta ishlash, Kompyuter ko'rishi, Noaniq mantiq kabi asosiy elementlardan tashkil topganligini ilmiy manbalarga asoslanib aniqlandi Shuningdek, sun'iy intellekt tushunchasiga berilgan ta'riflarida insonga xos xususiyatlar ushbu texnologiyada borligi haqida qarashlarni uchratish mumkin. Masalan, “sun'iy intellekt inson xatti-harakati sifatida mustaqil ravishda fikr yuritish, o'rganish va harakat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan modeli” sifatida tavsiflanadi [12]. Yoki “sun'iy intellekt madaniy va demografik vaziyatlarni hisobga olgan holda o'ziga yuklangan vazifaning talablariga javob berish yoki undan oshib ketish qobiliyatiga ega bo'lgan g'ayritabiiy ob'ekt hisoblanadi” [13] kabi ta'riflarni ko'rish mumkin. Ushbu ta'riflardan kelib chiqqan holda sun'iy intellekt bu insonning fikrlashi, uning his-tuyg'ulari va harakatlariga taqlid qiluvchi uning kasbiy imkoniyatlarini o'zida mujassam etgan vosita sifatida ko'rish mumkin. Shundan kelib chiqqan holda sun'iy intellektning fizik harakatini ta'minlovchi robototexnika va uning biror sohadaga yo'naltirilgan kasbiy faoliyatini izohlovchi ekspert tizimlari kabi elementlarini ham asosiy elementlar qatoriga qo'shish mumkin. Keyingi tadqiqot ishlarimizda uning ilmiy, nazariy ahamiyatini adabiyotlar tahlili orqali aniqlashga alohida to'xtalib o'tamiz. Sun'iy intellekt elementlarining muhimlilik darajasiga ko'ra tartiblashda Google Scholar va Scopus kabi ilmiy axborotlar bazalarida mavjud ilmiy manbalarning nomida “sun'iy intellekt” va “element nomi” birgalikda kelgan manbalar sonini o'zaro taqqoslashdan foydalanildi. Mavjud manbalarning ko'pligi va ularning ma'lum shaklini tanlash bog'liqlik ahamiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishini hisobga olgan holda faqat 2023-yilda chop etilgan ilmiy manbalarni tanlash belgilab olindi. Sciencedirect va Google Scholar tizimlaridan maxsus qidiruv kalit so'zlari orqali qidiruv jarayonini bir-biriga o'xshash natijalarni taqdim etdi. Unga ko'ra sun'iy intellektning mashinani o'qitish elementiga doir ilmiy manbalar soni eng ko'p ekanligi keyingi o'rinda chuqur o'rganish

elementi turishi aniqlandi. Ohirgi o'rinlarda mos ravishda noaniq mantiq va ekspert tizimlari elementlari egalladi. Qidiruv natijalariga ko'ra scincedirect ilmiy bazasidan topilgan ilmiy manbalar teskari tartibda (yuqoridan pastga) saralangan holda jadvalga joylashtirildi. Qidiruv natijalarini quyidagi 1-jadvalda ko'rish mumkin. 1-jadval. Maxsus qidiruv kalit so'zlari orqali olingan natijalar. Qidiruv kalit so'zlari Element nomi Ilmiy axborot bazasi Scincedirect Google Scholar "Artificial Intelligence" and "Machine Learning" Mashinani o'qitish 22176 181000 "Artificial Intelligence" and "Deep Learning" Chuqur o'rganish 15749 142000 "Artificial Intelligence" and "Robotics" Robototexnika 7073 71700 "Artificial Intelligence" and "Computer Vision" Kompyuter ko'rishi 5207 133000 "Artificial Intelligence" and "Natural Language Processing" Tabiiy tilni qayta ishlash 4186 81500 "Artificial Intelligence" and "Fuzzy Logic" Noaniq mantiq 2160 21300 "Artificial intelligence" and "Expert system" Ekspert tizimlari 1769 21300 Scincedirect ilmiy axborotlar bazasidan maxsus qidiruv kalit so'zlari orqali olingan ilmiy manbalar soni 58320 tani (8.2%) tashkil etgan bo'lsa, Google Schoolarda bu ko'rsatkicha 651800 (91.8%) tani tashkil etdi. Topilmalardagi farqning kattaligiga asosiy sabab Scopus ilmiy bazasida ilmiy manbalar yoki nashriyotlarni indekslash murakkabligidir. Ushbu murakkab indekslash tizimi ilmiy manbaning sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi bilan birga ilmiy natijalarning ishonchliligini oshirishga hizmat qiladi.

Xulosa: bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarida sun'iy intellekt asoslarini o'qitishda mashinani o'qitish, chuqur o'rganish, tabiiy tilni qayta ishlash, kompyuter ko'rishi, noaniq mantiq, ekspert tizimlari, robototexnika kabi elementlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu elementlar sun'iy intellekt tizimini tashkil etuvchilar hisoblanib texnologiyaning bugungi tendensiyasida umumiy sun'iy intellektga doir dastur va vositalarini yaratishda foydalanilmoqda. Kelajakda esa super sun'iy intellektni yaratishda muhim o'rin tutadi. Ushbu elementlarga asoslangan dasturlarni o'rganish va yaratish bugungi turli sohalardagi tendensiyalar va ehtiyojlarga to'la mos keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.D. Touretzky, C. Gardner-McCune, F. Martin, D. Seehorn. Envisioning AI for K-12: What should every child know about AI? The thirty-third AAAI conference on artificial intelligence (AAAI-19). (2019). Honolulu, HI, USA, p-9795.
2. Stuart J. Russell, Rationality and intelligence. Artificial Intelligence, Volume 94, Issues 1-2, 1997, Pages 57-77, ISSN 0004-3702.
3. RUSSELL & NORVIG Artificial Intelligence: A Modern Approach, 3rd ed. pages 1020. Pearson Education, Inc., Upper Saddle River, New Jersey 07458. 2010.
4. European Parliament. Artificial intelligence: How does it work, why does it matter, and what can we do about it?. Brussels © European Union, 2020. p-50.
5. Keresztesi, A. A. (2022). Elements of Artificial Intelligence in Integrated Information Systems. Studia Universitatis Petru Maior. Series Oeconomica, 81-90
6. Brown, T. B. (2020). Language models are few-shot learners. arXiv preprint arXiv:2005.14165.
7. Reid, M., Savinov, N., Teplyashin, D., Lepikhin, D., Lillicrap, T., Alayrac, J. B., ... & Mustafa, B. (2024). Gemini 1.5: Unlocking multimodal understanding across millions of tokens of context. arXiv preprint arXiv:2403.05530.
8. Strickland, E. (2019). IBM Watson, heal thyself: How IBM overpromised and underdelivered on AI health care. IEEE Spectrum, 56(4), 24-31.
9. Mahdi, Q. S., Saleh, I. H., Hashim, G., & Loganathan, G. B. (2021). Evaluation of robot professor technology in teaching and business. Information Technology in Industry, 9(1), 1182-1194.
10. Parkhi, O., Vedaldi, A., & Zisserman, A. (2015). Deep face recognition. In BMVC 2015- Proceedings of the British Machine Vision Conference 2015. British Machine Vision Association.

11. Ofosu-Ampong, K., Acheampong, B., & Kevor, M. O. (2023). Acceptance of artificial intelligence (ChatGPT) in education: Trust, innovativeness and psychological need of students. Ofosu-Ampong, K., Acheampong, B., Kevor, MO, & Amankwah-Sarfo, F.(2023). Acceptance of Artificial Intelligence (ChatGPT) in Education: Trust, Innovativeness and Psychological Need of Students. *Information and Knowledge Management*, 13(4), 37-47.
12. Kelly, S., Kaye, S. A., & Oviedo-Trespalacios, O. (2023). What factors contribute to the acceptance of artificial intelligence? A systematic review. *Telematics and Informatics*, 77, 101925.
13. Ron Kohavi; Foster Provost (1998). "Glossary of terms". *Machine Learning*. 30: 271–274. doi:10.1023/A:1007411609915.
14. Rani, A., Kumar, N., Kumar, J., & Sinha, N. K. (2022). Machine learning for soil moisture assessment. In *Deep learning for sustainable agriculture* (pp. 143-168). Academic Press.
15. Phan HT, Tran VC, Nguyen NT, Hwang D. Improving the performance of sentiment analysis of tweets containing fuzzy sentiment using the feature ensemble model. *IEEE Access*. 2020;8:14630–14641. doi: 10.1109/ACCESS.2019.2963702.
16. Panjiyevich X.I. Suniy intellektning o'zbekistonda rivojlanishi va professional ta'limda qo'llanilishi // Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. – 2024. – T. 4. – B.257-259
17. Xuramov I.P. Ta'lim muassasalari faoliyati samaradorligini oshirish vositalari // "Fan, amaliyot va ta'limdagi innovatsion trendsarlari" Xalqaro ilmiy konferentsiya. – T. 2022. 1. –B.217-219
18. Xuramov I. P. Ta'lim muassasalari faoliyati samaradorligini oshirish vositalari //International scientific conference" innovative trends in science, practice and education". – 2022. – T. 1. – №. 2. – C. 217-219.

Ro'ziqulov Mels Alijon o'g'li

Buxoro davlat pedagogika
instituti jismoniy tarbiya va sport
mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi
mutaxassisligi 1-kurs magistri**UZOQ MASOFALARGA YUGURUVCHILARNING FUNKSIONAL
TAYYORGARLIGINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI**

Anotatsiya. Ushbu maqolada uzoq masofalarga yuguruvchi sportchilarning funksional tayyorgarligi shakllanganligi darajasini fiziologik testlar yordamida aniqlash orqali sportchilarni individual holatidan kelib chiqib tayyorgarlik mashg'ulotlarini optimal rivojlantirishga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: uzoq masofalar, sportchilar, funksional tayyorgarligi, ish kobilyati, o'pkaning tiriklik sig'imi, arterial bosim, nafas olish chastotasi, maksimal kislorod iste'mol qilish, optimal rejalashtirish.

Аннотация. В данной статье направлена на оптимизацию тренировок отдельных спортсменов с помощью физиологических тестов, определения уровня функциональной подготовки спортсменов на длинные дистанции. Ключевые слова: длинные дистанции: функциональная тренировка спортсменов, работоспособность, жизненная сила легких, артериальное давление, частота дыхания, максимальное потребление кислорода, оптимальное планирование.

Ключевые слова: дальние дистанции, спортсмены, функциональная подготовка, работоспособность, живучесть легких, артериальное давление, частота дыхания, максимальное потребление кислорода, оптимальное планирование.

Annotation. In this article, it is aimed to optimize the training of individual athletes by means of physiological tests, to determine the level of functional training of athletes with long distance. Key words Long distances include functional training of athletes, work ability, lung vitality, arterial pressure, respiratory rate, maximal oxygen consumption, optimal planning.

Keywords: long-distance running, athletes, functional training, working capacity, lung vitality, blood pressure, respiratory rate, maximum oxygen consumption, optimal planning.

Sportchilar tayyorlash tizimining ko'p yillik tayyorgarlik sikllarida qo'llaniladigan barcha turdagi yuklamalarni o'zlashtirish, sportchilarni jismoniy, psixologik va texnik-taktik imkoniyatlarni shakllantirish samaradorligi hamda sport natijalarining o'sib borishi to'g'ridan-to'g'ri funksional tayyorgarlik darajasiga bog'liqdir (Olimov M.S., Kerimov F.A., Umarov M.N.).

Darhaqiqat, sportchi qanday harakat yoki harakatlarni ijro etmasin, shu xarakatlarning xajmi, shiddati va sifati (koordinatsiyasi, texnikasi va taktikasi) organizmning funksional zahirasi va bioenergetik imkoniyatlari bilan belgilanadi. Uzoq masofaga yugurishda o'ziga xos xususiyatlariga qarab muntazam o'tkaziladigan mashg'ulot yuklamalari sekin-asta sportchilar organizmning moslashuviga olib keladi. Uzoq masofaga yugurish turlarida tezkorlik-kuch chidamkorligi ustuvor sifatlar tarkibiga mansub bo'lgani sababli yuksak sport natijalarga erishish imkoniyati ularni chidamkorlik sifatini ta'minlovchi "markaziy" asab tizimi, nafas olish organiga, yurak qisqarish tezligiga va oyoq mushaklari komponentlarning funksional resurslariga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. Yengil atletikaning uzunlikka sakrash, o'rta va uzoq masofalarga yugurish mashqlarida tezkor-kuch chidamkorligining "markaziy" va "periferik" komponentlari funksional jihatdan o'ziga xos yo'nalishda shakllanib boradi (Pavlova O.I., Olimov M.S., Xalmuxamedov R.D.).

Uzoq masofaga yuguruvchi sportchilarda ish qobiliyati, hatto sport natijasi, ustuvor jihatdan

74 yurak qon-tomir va nafas olish organlarining funksional imkoniyati bilan belgilanadi.

Uzoq masofalarga yuguruvchilar jismoniy va funksional faolligini baholashda YuQS, SQB, DQB, Genche sinovi, NOS, MQIQ, O'TS, PWC₁₇₀ ishchanlik qobiliyatlariga, O₂ –pulsiga oid ko'rsatkichlardan diagnostik me'zon sifatida foydalanish orqali ularning funksional imkoniyatlarini o'rganish chiqishga aniqlanadi (Karpman V.L. va boshqalar).

Uzoq masofaga yuguruvchi sportchilar organizmning aerob imkoniyatlari va chidamkorlik darajasini baholashda ko'pchilik olimlar qayd etilgan fiziologik ko'rsatkichlar muhim ahamiyatga ega ekanligini e'tirof etadilar. Bu borada, ayniqsa maksimal kislorod iste'mol qilishning mutloq (l/daq) va nisbiy (ml/kgm/daq) hajmiga ahamiyat qaratiladi.

Biz tomonimizdan o'tkazilgan tajribada uzoq masofalarga yuguruvchi sportchilarning funksional tayyorgarlik ko'rsatkichlar o'ziga xos xususiyatlar bilan ifodalandi (1-jadval).

1-jadval

Uzoq masofalarga yuguruvchi sportchilarda funksional ko'rsatkichlar darajasi ($\bar{x} \pm \delta$)

№	Sportchilarning yoshi	14-15 yosh		15-16 yosh	
	Fiziologik ko'rsatkichlar	TO	TK	TO	TK
1	Yurak qisqarish soni (YuQS, zar/daq)	76,9±4,5	75,8±4,1	76,4±4,3	74,1±3,8
2	Sistolik qon bosimi (SQB, mm.sm.us.)	120,1±4,5	119,9±4,1	120,7±3,9	119,5±3,6
3	Diastolik qon bosimi (DQB, mm.sm.us.)	72,2±2,2	71,8±1,9	71,8±2,2	70,5±1,8
4	Nafasni siqib turish (Gerche snovi, son)	20,4±3,8	21,5±3,6	21,7±3,7	22,7±3,2
5	Nafas olish soni (NOS, mar/daq)	13,5±1,6	13,9±1,4	13,7±1,4	14,1±1,1
6	Maksimal kislorod iste'moli (MKIQ, ml/daq)	2894±196	3017±178	3045±181	3242±188
7	Maksimal kislorod iste'moli (MKIQ, ml/kgm/daq)	52,5±4,9	53,1±4,8	52,9±4,6	54,7±4,2
8	O'pkaning tiriklik sig'imi (O'TS, ml)	2924±511	3224±459	3279±491	3895±465
9	O'pkaning tiriklik sig'imi nisbiy ko'rsatkichi (O'TSN, ml/kg)	56,1±4,9	57,8±4,3	58,4±5,4	61,2±4,4
10	PWC ₁₇₀ (kgm/daq)	1425±185	1498±178	1478±191	1546±184
	PWC ₁₇₀ (kgm/daq/kg)	22,4±3,4	24,8±3,1	25,3±3,6	26,9±3,2
	O ₂ – puls, ml/zar	9,4±1,8	13,2±1,5	14,4±1,7	16,4±2,1

Uzoq masofalarga yuguruvchi 14-16 yoshli bolalarning funksional ko'rsatkichlari quyidagicha ifodalandi. Yurak qisqarish soni bo'yicha mashg'ulotdan oldin tinch holatda 14-15 yoshli bolalarda o'rtacha tadqiqot davomida 76,9±4,5 zar/daq.ga teng bo'lgan bo'lsa, 15-16 yoshli sportchilarda bu ko'rsatkich o'rtacha 76,4±4,3 zar/daq.ga teng bo'ldi.

Uzoq masofaga yuguruvchilarda sistolik qon bosimi 14-15 yoshli sinaluvchilarda 120,1±4,5 mm.sm.us.ga teng bo'lgan bo'lsa, 15-16 yoshli sinaluvchilarda bu ko'rsatkich 120,7±3,9 mm.sm.us.ga teng ekanligi aniqlandi. Diastolik bosim muvofiq ravishda 68,4±1,8 va 64,2±1,2 mm/s.u.ga teng ko'rsatkichlar bilan ifodalandi.

Ko'rinib turibdiki, yurak-tomir tizimining funksional faoliyatini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar uzoq masofaga yuguruvchilarda o'ziga xos ko'rsatkichlar bilan ifodalandi. 2 razryadli sportchilar bilan 1 razryadlilar o'rtasida farq borligi aniqlandi va ular organizmining 2 razryadli uzoq masofaga yuguruvchilarga nisbatan 1 razryadlilarda ushbu ko'rsatkichlar yaxshi shakllanganligidan dalolat beradi.

Maksimal kislorod iste'mol qilishning mutloq hajmi uzoq masofaga yuguruvchi 14-15 yoshli sportchilarda o'rtacha 2894±196 ml/daq va 15-16 yoshli sportchilarda 3045±181 ml/daq.ni tashkil etdi.

Chidamlilik sifatini talab qiluvchi sport turlari bilan MKIQ eng ko'p miqdorni tashkil etadi. Uzoq masofalarga yuguruvchilarda 5,0-6,0 l/daq (yoki 80-85 ml/kgm/daq), eshkak eshish bilan shug'ullanuvchilarda esa ushbu ko'rsatkichlar bir oz kamroq miqdorni tashkil etadi 4-4,5 l/daq

yoki 65 ml/kgm/daq.ga teng bo'lishi aniqlangan bo'lsa, tadqiqotda ishtirok etgan sinaluvchilarda 14-15 yoshli sportchilarda MKIQ 2924 ± 511 ml/daq yoki $52,5 \pm 4,9$ ml/kgm/daq.ni, 15-16 yoshli sportchilarda esa 3279 ± 491 ml/daq yoki $58,4 \pm 5,4$ ml/kgm/daq.ga teng ekanligi kuzatildi.

Ko'pchilik mutaxassislar tadqiqotchi-olimlarning ta'kidlashicha, MKIQ ko'rsatkichlari uzoq masofaga yuguruvchilarning funksional imkoniyati, sport natijalarini bashorat qilishda muhim integral me'zon sifatida xam xizmat qilishi mumkin ekanligini ko'rsatadi.

Berilgan ma'lumotlarga binoan yuqori malakali sportchilarda ayniqsa chidamkorlik sifatini talab qiluvchi sport turlari (suzush, eshkak eshish, velosport) shug'ullanuvchilarda nafas saqlab turish 40 s.dan 60-90 s.gacha davom etishi mumkinligi ko'rsatib o'tishgan.

Chuqur nafas chiqarib nafasni saqlab turish qobiliyati uzoq masofaga yuguruvchilar organizmda qolgan (o'pka, hujayra, mushak to'qimalari, funksional a'zolar) O_2 -pulsni "tejamli ishlatish" imkoniyatini aks ettiruvchi ko'rsatkich bo'lib, uzoq masofaga yuguruvchilarda shakllantirish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Shunday bo'lsada, ushbu funksional sinov bo'yicha o'tkazilgan ko'rsatkichlar uzoq masofalarga yuguruvchilarda nafas olib saqlab turish qobiliyati yetarli shakllanmaganligini ko'rsatadi. Boshqacha qilib aytganda, sportchilarda gipoksik imkoniyatlarini chegaralanganligini ko'rsatadi. Bu esa uzoq masofaga yuguruvchilarda chidamkorlik bilan bog'liq aerob va anaerob ish qobiliyatini rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatib yukori sport natijasiga erishish imkonini bermaydi.

Nafas olish chastotasi uzoq masofaga yuguruvchilarda ushbu ko'rsatkich o'rtacha $13,5 \pm 1,6$ zar/daq.ga 14-15 yoshlilarda kuzatilgan bo'lsa 15-16 yoshli bolalarda $13,7 \pm 1,4$ zar/daq.ga teng bo'ldi. Yetakchi olimlar bergan ma'lumotlarga binoan o'rta yoshli sog'lom erkaklar bir daqiqada 16-20 martagacha nafas olib- nafas chikarishi mumkinligini ko'rsatgan. Tadqiqotlardan shu narsa ma'lumki, bo'ldiki sport bilan muntazam shug'ullanuvchilarda, ayniqsa chidamkorlik sifatini talab qiluvchi o'rta, uzoq va o'ta uzoq masofalarga yuguruvchilarda yugurush turlari bilan shug'ullanish natijasida nafas olish chastotasi kamayib borishi atib o'tilgan.

Nafas olish tizimining funksional imkoniyatini baholash amaliyotida o'pkaning tiriklik sig'imini (O_2 TS) aks ettiruvchi ko'rsatkichlardan ham keng foydalaniladi. Kuzatishimizdan ayonlashdiki, 14-15 yoshli uzoq masofaga yuguruvchilarda 2924 ± 511 ml. miqdorda, 15-16 yoshli yuguruvchilarda esa 3279 ± 491 ifodalandi. Uzoq masofalarga yuguruvchilarda O_2 TS(O_2 pkaning tiriklik sig'imi)ning bunday farq bilan ifodalanganligi boshqa mualliflar tomonidan e'tirof etilgan ma'lumotlarga mos keladi. O'pkaning tiriklik sig'imini nisbiy ko'rsatkichi bo'yicha 14-15 yoshli uzoq masofalarga yuguruvchilarda $56,1 \pm 4,9$ ml/kg.ga 15-16 yoshli sinaluvchilarda esa $58,4 \pm 5,4$ ml/kg.ga teng bo'ldi.

Yuqorida qayd etilgan natijalar va ularning qiyosiy tahlilidan shuni ta'kidlash mumkinki, o'rta va uzoq masofalarga yuguruvchi sportchilarda kuzatilgan funksional ko'rsatkichlar farqi mantiqiy mohiyatga ega bo'lsada, ushbu ko'rsatkichlarning o'rtacha miqdorlari ularda yurak kon tomir va nafas olish tizimlari optimal shakllanmaganligi yoki boshqacha qilib aytganda, shu organlarda muvofiq "funksional zahiralari" yetarli emasligidan dalolat beradi.

Ma'lumki, sport amaliyotida, ayniqsa yuksak chidamkorlik sifatini talab qiluvchi sport turlari bilan shug'ullanuvchilarda sport natijalari ko'p jihatdan yurak-kon tomir va nafas olish organlarining funksional imkoniyatlari bilan belgilanadi. Binobarin, tadqiqotimizda ishtirok etgan yuguruvchilarda qayd etilgan "funksional zahira" yuksak natijalarga poydevor bo'lolmaydi.

Yillik tayyorgarlik sikli davomida funksional tayyorgarlikning shakllanish dinamikasini o'rganish mikro, mezo va makrosikllar bo'yicha rejalashtirilgan yuklamalar hajmi yoki shiddatiga zarur o'zgartirishlar kiritish imkonini beradi. Bu borada ayniqsa, tayyorgarlik siklining boshida va barcha tayyorgarlik sikllari davomida olinadigan ustuvor funksional ko'rsatkichlar, bir tomondan, o'tkazilgan mashg'ulotlar samaradorligini aniqlashga yordam beradi, ikkinchi tomondan, kelgusida qo'llaniladigan yuklamalar hajmi yoki shiddatini optimallashtirishga asos bo'lishi mumkin va uchinchi tomondan musobaqalar sport natijasini bashorat qilishda "hizmat ko'rsatishi" mumkin.

Ushbu yo'nalishda uzoq masofaga yuguruvchilar ustida o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, olingan dastlabki ko'rsatkichlar va ularni yil davomida o'zgarish dinamikasi yurak-

kon tomir va nafas olish tizimlari sust, ayrim hollarda notekis shakllanganligidan dalolat beradi

Biz yuqoridagi uzoq masofaga yuguruvchilar mashg'ulot jarayonlariga ularni funksional tayyorgarligini rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulot uslubiylatini ishlab chiqdik va amaliyotga tatbiq etdik.

Xulosalar. Uzoq masofalarga yuguruvchi sportchilarda funksional tayorgarlik darajasini shakllanish dinamikasi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalari quydagi xulosalarni qayd etish imkonini berdi.

-Uzoq masofaga yuguruvchi sportchilarni sport natijasini yuksalishi to'g'ridan-to'g'ri sportchilarning funksional tayorgarligiga bog'liqligi pedagogik tadqiqot jarayonida aniqlandi.

-Uzoq masofa yuguruvchilarni tayorgarlik bosqichlarida haftada bir marta 20-30 km masofalarga uzoq muddatli yugurish mashqni kiritish lozim.

-Uzoq masofaga yuguruvchilarni yillik tayorgarlik mashg'ulotlarini rejalashtirish dasturiga yangi texnologiyalarni kiritish bilan yangilash lozimligini ko'rsatadi.

-Uzoq masofaga yuguruvchilarda yurak-kon tomir tizimi, nafas olish chastotasi, nafas olish organlari, o'pkani tiriklik sig'imini rivojlantirish uchun mashg'ulotlar rejasiga suzish, uzoq muddatli yugurushlarni kiritish sportchilarni funksional holatini yaxshilashga va ularni sport natijasini rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жилкин А. И., Кузмин В. С., Сидорчук Е. В. Легкая атлетика (Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2009. - 464 с.
2. Озолин Н.Г. Настольная книга тренера: Наука побеждать. — М.: АСТ, «Астрел», 2004. — 864 с.
3. Попов В.Б. 555 Специальных упражнений в подготовке легкоатлетов. Мет.пособие – М.: 2002 г. -207 ст.
4. Олимов М.С., Тўхтабойев Н.Т., Солийев И.Р., Ортиқов Х.Т. /Ўрта ва узок масофаларга югуриш услубияти. Ўқув қўлланма. –Т.: “Фан ва технолигия”, 2017 й. 156 бет.
5. Нормуродов А.Н., /Йенгил атлетика ва уни ўқитиш методикаси, - Т.: 2011й.
6. Чесноков Н.Н., Никитушкин В.Г., /Легкая атлетика. Учебник – М.: 2010 г. 440 с.
7. Никитушкин В.Г., Учебник. Теория и методика юношеского спорта. – М.: 2010 г. – 206 с.
8. Рафийев Ҳ.Т., Енгил атлетика ва уни ўқитиш методикаси. Дарслик – Т.: 2012й

ONA TILI TA'LIMIDA UZVIYLIKNI TA'MINLASHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich va o'rta ta'lim ona tili ta'limini uzviylashtirish muammosi xususida fikr yuritiladi. Ona tili ta'limini uzviylashtirishda bilimlar izchilligiga e'tibor berish bosh parametr sifatida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, uzviylik, ona tili darsliklari, ijodiylik, bilim, topshiriq, uzluksizlik.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ В ОБРАЗОВАНИИ НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматривается проблема непрерывности образования на родном языке в начальном и среднем образовании. При непрерывном обучении родному языку внимание к согласованности знаний анализируется как главный параметр.

Ключевые слова: начальное образование, преемственность, учебники родного языка, креативность, знания, задание, преемственность.

THE CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR ENSURING CONTINUITY IN EDUCATION IN THE MOTHER TONGUE

Annotation. The article discusses the problem of continuity of education in the mother tongue in primary and secondary education. In continuous native language teaching, attention to the consistency of knowledge is analyzed as the main parameter.

Keywords: primary education, continuity, textbooks of the native language, creativity, knowledge, task, continuity.

Uzluksiz ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh maqsadi-o'qitishning sifati va samaradorligini oshirishga qaratilgan. "Samaradorlik" va "sifat" inson faoliyatining barcha sohalarida eng ko'p qo'llanadigan tushunchalardir. Ammo ularning pedagogik mohiyatini tahlil qilishga oid ishlar barmoq bilan sanarli darajada oz. Bu tushunchalarning mazmuni, hajmi va ularning pedagogik jihatlarini o'rganishga oid adabiyotlarning tanqisligi samaradorlik va sifat tushunchalarining o'ta murakkabligi, fanlararo hodisa ekanligi bilan izohlanadi. Samaradorlik va sifat o'zaro korrelyativ sabab va oqibat shaklida bog'langan hodisalar bo'lib, oldingisi-samaradorlik keyingisi-sifatning yaxshilanishiga olib keladi. Binobarin, o'quvchilar o'zlashtirishining sifati yaxshilash uchun ta'limning samarali, interaktiv usullari, vositalaridan foydalanish ehtiyoji tug'iladi. Samaradorlik ta'lim jarayonida qo'yilgan maqsad bilan erishilgan natija o'rtasidagi tafovutga ko'ra o'lchanadi. Agar erishilgan natija qo'yilgan maqsadga qancha yaqin bo'lsa, ta'lim jarayoni shuncha samarali amal qilgan hisoblanadi. Aks holda natija qo'yilgan maqsaddan qancha tafovut qilsa, ta'lim jarayonining samarasi shuncha past sanaladi. Bulardan ma'lum bo'ladiki, samaradorlik ta'lim jarayoni jihatidan o'rganiladigan, tahlil qilinadigan hodisadir.

Agar ta'limning samaradorligi ta'lim jarayoni jihatidan o'rganiladigan va baholanadigan hodisa bo'lsa, sifat o'quvchi o'zlashtirishi jihatidan tadqiq qilinadigan didaktik-metodik hodisa deb baholaymiz.

Ta'limning sifati deyilganda bilim, faoliyat usullarini atroflicha chuqur o'zlashtirishi, bilim va faoliyat usullaridagi tezkorlik-operativlik bilan foydalanish, muammo, topshiriq, test va mashqlarni bajarish tempi, o'rganilgan bilimlarni tatbiq qilish darajasi-sekin, o'rtacha, tez, matn mazmunini qisqartirib yoki kengaytirib so'zlay olish, bilimlarning to'liqligi kabilar tushuniladi. Misol tariqasida ta'lim sifatining eng so'nggi belgisi-bilimlarning to'liqligini olib ko'raylik. Bilimlarning to'liqligi Davlat ta'lim standart (DTS)larida belgilangan me'yoriy talablarga, o'quv dasturlarida belgilangan bilim, ko'nikma-malaka, ijodiy faoliyat tajribasi mazmuni va hajmiga ko'ra tahlil qilinadi.

Shunday ekan, bugungi kunda uzluksiz ta'lim tizimining istagan bo'g'iniga e'tibor beradigan bo'lsak, qaysidir tomondan yangicha yondashuvmi? yoki zamonaviy talablar doirasida o'qitishga oid sa'y-harakatlar olib borilmoqda. Jumladan, boshlang'ich ta'limni isloh qilish yoshlarni hayot, ishlab chiqarish, ijtimoiy munosabatlarga tayyorlashning samaradorligini oshirish va sifatini yaxshilashga yordam beradi. Prezidentimiz tadqiqotchilar diqqatiga havola qilgan didaktik va metodik muammolar:

- boshlang'ich sinflar mohiyati ("Zamonaviy boshlang'ich ta'limning o'zi nimadan iborat bo'lishi kerak");

- boshlang'ich sinf o'quvchilarining real o'quv imkoniyatlari ("Norasida bolaning miyasi, ongi nimani o'ziga singdira oladi...");

- shaxs kamolotida mustaqil fikrlashning o'rni ("Bolalar qaysi sinfdan boshlab mustaqil fikr yurita boshlaydi");

- ta'lim sub'ektlari-o'qitish va o'qish faoliyatining o'zaro munosabati ("O'qituvchi va o'quvchi munosabatida ongli intizom");

- bolalarni mustaqil fikrlashga maxsus o'rgatish lozimligi ("O'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat...");

- shaxsning umumiy taraqqiyotida gumanitar ta'limning ahamiyati ("... chet tillarni o'rganish, minba'd ona tilini esdan chiqarish hisobiga bo'lmasligi lozim");

- ona tili ta'limining maqsadi ("O'z fikrini mutlaqo mustaqil, ona tilida ravon, go'zal va lo'nda ifoda eta olish zarurligi")ga daxldor masalalar bo'lib, ular ta'limni zamonaviy talablar asosida tadqiq qilishni taqozo qiladi.

Qayd etilgan muammolarni tadqiq qilish qator shart-sharoitlarga bog'liq. Avvalo, ta'limda o'quvchilarning maqomini yangilash, ularni ta'lim jarayonining faol sub'ektiga aylantirishga ehtiyoj tug'iladi. Qolaversa, ta'limni bolalarning o'quv-biluv faoliyatiga, binobarin, tafakkuriga mo'ljallab tashkil etish tamoyillari, usullari, vositalarini asoslashga, o'quvchilarning o'quv-biluv imkoniyatlarini keng yoritish zaruriyati dolzarb bo'lib qoladi. Shuningdek, I.Karimov boshlang'ich ta'lim dasturi mazmunini yangilash, darsliklarning mazmunini boyitish, boshlang'ich va o'rta ta'limda uzviylikni ta'minlash kabi vazifalarni mutaxassislar oldiga ko'ndalang qilib qo'yadi. Shu nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, bugungi amaliyotdagi ona tili dastur va darsliklariga nazar tashlaydigan bo'lsak, boshlang'ich va o'rta ta'lim ona tili darsliklaridagi nomutanosiblik mavjudligining guvohi bo'lamiz. Shu o'rinda boshlang'ich va hozirgi amaldagi V sinf darsliklarida berilgan ayrim mavzular yuzasidan fikrlarimizni bayon etmoqchimiz.

Amaldagi boshlang'ich sinf "Ona tili" darsliklarining bezalishi, o'quv materiali va o'quv topshiriqlari shu yoshdagi o'quvchilarning bilish imkoniyatlariga mos tarzda berilgan. Ammo ushbu darsliklarda o'quvchini ijodiylikka, mustaqil fikrlashga undovchi topshiriqlar nihoyatda kam berilgan. Hozirgi davr talabi esa o'quvchini ko'proq mustaqil va ijodiy fikrlashga undovchi o'quv topshiriqlari miqdori ko'proq bo'lishni talab etadi. Ijodiy xarakterdagi topshiriqlar ko'paytirilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi.

V sinf uchun chop etilgan darslik (Mualliflar: N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, V.Qodirov, Z.Jo'raboeva) bir oz bo'lsada puxtarok tuzilgan bo'lib, unda o'quvchini mustaqil fikrlashga undovchi o'quv topshiriqlariga alohida e'tibor berilgan. Ammo mazkur darslikda nazariy bilimlarning berilishida qandaydir murakkablik bordek tuyuladi. Chunonchi, darsliklarimiz yosh avlodni bilimni qilishga mo'ljallangan ekan, avvalo, talab darajasida bo'lmog'i lozim. Nazarimizda, hozirgi kunda maktablarda qo'llanib kelayotgan ona tili darsliklaridagi o'quv materiallarining bog'lanmasligi kelajakda o'zining salbiy oqibatlari, o'quvchilarining leksik, sintaktik hamda nutq malakalariga ziyon yetkazishi mumkin. Birgina misol: 3-sinf ona tili darsligida (Mualliflar: S.Fuzailov, M.Xudoyberganova) "Gap va uning turlari" mavzusi keltirilgan. Mavzuda gapning darak, so'roq va undov kabi turi mavjudligini bola (3-sinfning 1-choragida) o'rganadi. Xuddi shunday ma'lumotni 4-sinfda mustahkamlaydi. Lekin 5-sinfning 1-choragida bola shu mavzuni quyidagi tushunchalar orqali o'zlashtiradi: "Darak gap", "So'roq gap", "Buyruq gap", "Istak gap", "His-hayajon gap". Ko'rinib turibdiki, kechagina boshlang'ich sinfdan o'rta ta'limga o'tgan bolada chalg'ish, ikkilanish holatlari kuzatiladi. Negaki, ular bundan oldin "Buyruq gap", "Istak gap",

“His-hayajon gap” degan tushunchalarni ishlatmagan bo‘ladi. Xuddi shunday holat 5-sinfda “So‘z birikmasi” mavzusida ham kuzatiladi.

Bizningcha, 5-sinf ona tili darsligida (Mualliflar: N.Mahmudov, A.Nurmonov va boshqalar) berilgan mavularning ketma-ketligini boshlang‘ich sinf ona tili darsligi hamda o‘quvchi o‘zlashtiradigan bilimlar tizimi asosida joylashtirilishi zarur. Masalan, 5-sinf darsligidagi 46-47-48-49-darslarda o‘zlashtirilishi lozim bo‘lgan bilimlar o‘quv yilining boshida o‘rgatilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi. Sababi mazkur mavzular yuzasidan beriladigan bilimlar bevosita 4-sinfda ham o‘rganilgan bo‘ladi. Bundan tashqari, darslikning 118-betidan 163-betigacha bo‘lgan “Fonetika” va “Grafika” bo‘limlari yuzasidan o‘rganiladigan mavzular o‘quv yilining boshida o‘qitilsa, ya’ni “Sintaksis va punktuatsiya” bo‘limining o‘rniga joylashtirilishi o‘quvchilarning o‘zlashtirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, darslikning “Leksikologiya” bo‘limida berilgan “Shakldosh so‘zlar”, “Uyadosh so‘zlar”, “Paronimlar”, “Tasviriy ifoda”, “Shevaga xos so‘zlar”, “Lug‘at va lug‘atshunoslik” kabi mavzularni o‘quvchilar o‘zlashtirish jarayonida qiyinchilik tug‘diradi. Negaki, boshlang‘ich sinflarda bu tushunchalar xususida hech qanday nazariy ma’lumotlar berilmaydi. Yuqoridagi tahlildan ko‘rinadiki, ikkala bosqich darsliklarida tilshunoslik nazariyasidan beriladigan bilimlar, o‘quv topshiriqlari o‘rtasida qandaydir bo‘shliq paydo bo‘layotganga o‘xshaydi. Holbuki, o‘quv darsliklari ketma-ketlik, izchillik kabi didaktik tamoyillarga bo‘ysunishi lozim.

Endi darsliklardagi mashqlarga nazar tashlasak: 2-sinf ona tili (K.Qosimova, S.Fuzailov, A.Ne‘matova) darsligidagi 65-66-67-68; 89-90-91; 101-102-103-mashqlarning sharti tayyor qoidani eslashga, ya’ni xotiraga mo‘ljallangan Bunday ko‘rinishdagi mashqlar o‘quvchini bir xillikka–tayyor qoliplar asosida ishlashga o‘rgatadi. Holbuki, darsliklarimiz ijodiy xarakterdagi topshiriqlarga boyitilishi zarur.

5-sinf darsligida ijodiy xarakterdagi topshiriqlar to‘ppadan-to‘g‘ri murakkab holatda beriladi. Jumladan, darslikda matn tuzish bilan bog‘liq mashqlar ko‘plab berilgan. Matn yaratishga doir mashqlarni me’yor asosida berilishi metodik jihatdan to‘g‘ri bo‘ladi. Masalan, 127-129-132-136-mashqlar matn tuzish bilan bog‘liq. Bolaga bunday mashqlarning ortiqcha berilishi uning aqliy zo‘riqishiga olib keladi hamda psixologik va fiziologik tomonlariga salbiy ko‘rsatadi.

Darsliklar o‘rtasidagi uzviylik ta’minlanmasa, yosh avlodning fonetik, leksik, orfografik, morfologik va sintaktik bilimlaridagi kemptiktik ochiq qolaveradi. Darsliklar xususida gapirayotib, u yoki bu darslikni maqtash yoki qoralash maqsadidan yiroqmiz. Har bir tuziladigan darslik yosh avlodni har tomonlama yetuk, dunyoqarashi rivojlangan, mustaqil va ijodiy fikrlash doirasi keng bo‘lgan barkamol insonni tarbiyalashga xizmat qilmog‘i shart.

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Abdusamadova Baxtigul Sa'dullo qizi

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Samarqand filiali magistranti

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINI MA'NAVY-AXLOQIY TARBIYALASHDA INNOVASION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchi-yoshlarni milliy ma'naviy meroslar asosida axloqiy tarbiyalashda Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ma'naviy merosidan foydalanish va ular orqali yosh avlodda ijobiy sifatlarni shakllantirish nazarda tutiladi. Shuningdek, qadriyat tushunchasi mazmuni, uning mohiyati borasidagi ilg'or xorijiy tadqiqotlar tahlil qilingan. Qadriyat tushunchasining o'ziga xos xususiyatlari falsafiy-psixologik tushunchalar sifatida belgilangan norma va munosabat kategoriyalaridan farqi keltirib o'tilgan.

Kalit so'z: ma'naviy meros, manaviy tafakkur, odob-axloq, norma, munosabat, mahalla, jamoatchilik hamkorligi, axloqiy kamolot, halollik, iymon, vijdon, ma'naviy xislatlar.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Абстрактный. В данной статье предусмотрено использование духовного наследия мыслителей Средней Азии в нравственном воспитании учащихся на основе национального духовного наследия и формирования через них положительных качеств у молодого поколения. Также были проанализированы передовые зарубежные исследования содержания понятия ценности и его сущности. Отличительные особенности понятия ценности отличаются от категорий норм и отношений, определяемых как философско-психологические понятия.

Ключевые слова: духовное наследие, духовное мышление, нравы, норма, отношение, сообщество, общественное сотрудничество, нравственное совершенство, честность, вера, совесть, духовные качества.

THE USE OF INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF ELEMENTARY STUDENTS

Abstract. This article envisages the use of the spiritual heritage of Central Asian thinkers in the moral education of students based on national spiritual heritage and the formation of positive qualities in the young generation through them. Also, advanced foreign research on the content of the concept of value and its essence was analyzed. The distinctive features of the concept of value are distinguished from the categories of norms and attitudes defined as philosophical-psychological concepts.

Key words: spiritual heritage, spiritual thinking, manners, norm, attitude, community, community cooperation, moral perfection, honesty, faith, conscience, spiritual qualities.

Kirish. Ma'naviy-axloqiy tarbiya vaunga qo'yiladigan talablar bu jamiyatda ma'lum ijtimoiy-axloqiy talablarga mos axloqiy xizmatlarni shakllantirish maqsadida o'quvchilar ongi, hissiyotlari hamdaxulqigamuvofiq vatizimli ta'sir etishdir. Ma'naviy-axloqiy tarbiyavazifalari quyidagilardan iborat:

1. O'quvchilar ma'naviy-axloqiy ongni shakllantirish.
2. Ulardama'naviy-axloqiy xis-tuyg'ularni tarbiyalash varivojlantirish.
3. O'quvchilarda ma'naviy-axloqiy xulq-atvor ko'nikmavaodatlarini tarkib toptirish.

Mamlakatimizdagi ta'lim-tarbiya tizimida ham zaruriy islohotlar amalga oshirilmoqdaki, bunda ma'naviy-axloqiy tarbiyaalohida o'ziga xos o'rin egallaydi va bu masala doimo dolzarbdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2021-yilning eng muhim ustuvor vazifalari haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida "Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim"[1,7] deya e'tirof etdi. Demak, bugungi yoshlar ajdodlariga munosib ravishda Markaziy Osiyo hududida Uchinchi Renessans davrini yuzaga keltirishi shart. Zero, xalqimizning uzoq o'tmishi, tengsiz madaniyati, mard-jasur bobolari, bebaho ajdodlar merosi doimo yangi kashfiyotlar, yangi marralarni zabt etishga undab turadi. Zero, «Ana shunday buyuk insoniy fazilatlar faqat tinch, barqaror, mustaqil yurtida shakllanishi mumkin. Buning uchun har bir yoshni vatanparvarlik hamdajdodlarimizdan qolgan milliy tarixiy meroslarga hurmat ruhida tarbiyalash hozirgi kunning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi...»[2,3]

Axloqiy tarbiya – yagona ijtimoiy tarbiya jarayonining tarkibiy qismi. Jamiyat tomonidan insonlar xulqining boshqarilishiga zarurat ikki o'zaro bog'liq vazifani shart qilib qo'yadi:

birinchidan, jamiyat ongida me'yorlar, tamoyillar, ideallar, adolat, ezgulik va yovuzlik kabi tushunchalar ko'rinishida aks etadigan va asoslanadigan axloqiy talablarni ishlab chiqish;

ikkinchidan, inson o'z xatti-harakatlarini yo'naltirishi va nazorat qila olishi, shuningdek, ijtimoiy xulqni boshqarishda ishtirok eta olishi, ya'ni boshqa kishilarga talab qo'ya bilishi va ularning xatti-harakatlarini baholay olishi uchun bu talablarni hamda ular bilan bog'liq tasavvurlarni har bir inson ongiga singdirish.

Butun dunyoda yoshlar ma'naviyatini oshirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar zamirida ularni milliy ma'naviy meroslar asosida axloqiy tarbiyalashga yo'naltirilgan tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Amalga oshirilayotgan tadqiqotlarda milliy-ma'naviy meros, milliy an'ana va urf-odatlar, Islom dini va hadisshunos allomalarimizning hadis g'oyalari asosida yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash masalalari yetakchi o'rinni egallaydi. IX XII va XIV-XV asrlardagi yuksak ilmiy tarakkiyot davrida yashab ijod qilgan, buyuk zotlar qoldirgan boy milliy ma'naviy meros nafaqat Sharq olamida, balki jahon ma'naviyati va ma'rifatiga tub burilish yasadi, desak mubolag'abo'lmaydi. Shu sababli butun dunyo yurtimizni ma'rifat ziyosini tarqatgan muqaddas makonlardan biri sifatida o'rganishga xarakat qilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bu esa yoshlarning dunyoviy, falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy hamda diniy tasavvurlari va tushunchalarini shakllantirish, jamiyatdagi voqea va hodisalarga ijtimoiy faol munosabatda bo'lish ko'nikmalarini oshirish bo'yicha istiqbolli ilmiy yo'nalishlarni amalga oshirishga bevosita bog'liq holda amalga oshmoqda. Bugungi kunda yurtimizda yoshlarning jismonan yetuk, intellektual va axloqiy jihatdan kamolotga yetishiga, ularni milliy ma'naviy merosimizga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash kabi ustuvor yo'nalishlarda keng qamrovli tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. «...Xalqimizning tarixiy merosi, urf-odatlari va milliy tarbiyaan'alarini asrab-avaylash, keng aholi qatlamlari, ayniqsa, yoshlarimiz o'rtasida dinlararo bag'rikenglik, millatlararo totuvlik va o'zaro mehr-oqibat muhitini mustahkamlash bo'yicha chora tadbirlar ishlab chiqish»[3,5] kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Shunday nuqtayi nazardan kelib chiqib, o'quvchilarni boshlang'ich sinfdanoq turli xil yod g'oyalardan uzoqlashtirish maqsadida milliy mentalitetimizga xos bo'lgan sharqona urf odat va an'alarimizni chuqur anglash va ularga hurmat ruhida tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etadi. Yoshlarni axloqiy va ma'naviy jihatdan tarbiyalash muammosi Vatanimiz va qator xorijlik olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xorijlik olimlardan atoqli pedagog A.S.Makarenkoning «o'nta yuqori malakali, o'z holicha ishlaydigan o'qituvchidan malakasi past, bir yoqadan bosh chiqaradigan beshta o'qituvchi afzal»[4,184] degan fikrini unutmaslik kerak. Shu boisdan boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitish jarayonida milliy ma'naviy merosga tayanish, xalqimizning ma'rifatparvarlik, bag'rikenglik, mehmondo'stlik kabi an'analari, andishalilik, insofililik, mehr-oqibat, or-nomus kabi fazilatlarini chuqur o'rganish va ularni o'quvchilar qalbiga

singdirish asosiy vazifa sifatidabelgilab berilgan. Zero, aynan shu fazilatlar orqali, avvalo, har bir insonning o'z qalbida, so'ng boshqalar qalbidajdodlar hayot va ijodiga nisbatan ehtirom tuyg'usini shakllantirish samarali bo'lishi ayni haqiqatdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga milliy meros, ma'naviy qadriyatlarni o'rgatish alohidaahamiyatga ega. Natijada, o'quvchida ularga nisbatan shaxsiy munosabat tarkib topib, asta-sekinlik bilan bolaning ma'naviy dunyoqarashi ham shakllana boshlaydi. Bugun ana shunday bir globallashuv davrida, o'quvchilar xalqimiz o'tmishiga hurmat mavqeidan, unga faxr hissi bilan yondashishni o'rgansalar, keyingi hayotida yangi yutuqlarga erishadilar.[5,66]

Vatanimiz olimlaridan buyuk bobokalonlarimiz bo'lgan Imom Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Imom Abu Iso at-Termiziy vaAl Hakim at-Termiziy kabi muhaddis olimlarning hamda Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi ajdodlarimizning ilmiy asarlarida insonning ma'naviy axloqiy, tarbiyaviy qarashlariga oid jihatlaridan yosh avlod ma'naviy tarbiyasiga tatbiq qilishning pedagogik yechimlarini asoslash, qomusiy olimlar ilmiy merosidan, ayniqsa, xulq, odob-axloqni ta'minlashga xizmat qiladigan kasbiy malaka, ijtimoiy-pedagogik bilimlarning ma'naviy-axloqiy jihatlariga ilmiy izlanishlarni keng qamrovli amalga oshirish alohidaahamiyat kasb etadi. Dunyo tarixida ilk Sharq Uyg'onish davri - Musulmon Renessansi deb nom olgan o'rtaasrlar va undan keyingi zamonlarda bugungi O'zbekiston zaminidan yetishib chiqqan buyuk alloma va mutafakkirlarning jahon ilm fani va madaniyati, muqaddas islom dini rivojiga qo'shgan bebaho hissasi dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan haqli ravishda tan olingan. O'rtaasrlarning ilk davrida ulug' ajdodlarimiz tomonidan matematika, astronomiya, fizika, kimyo, geodeziya, farmakologiya, tibbiyot kabi aniq fanlar bilan birga, tarix, geografiya, falsafa, madaniyat va san'at, arxitektura sohalarida yaratilgan buyuk ilmiy g'oya va kashfiyotlar jahon ilm-fani va sivilizatsiyasi rivojida keskin burilish yasadi. Tahlil va natijalar: Ma'naviy-axloqiy tarbiya bevosita qadriyat, axloq tushunchalari bilan bog'liq ekan, qadriyat tushunchasining mazmun mohiyatini aniqlashtirishga urinib ko'ramiz. Vatanimiz olimlari tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlardaqadriyat tushunchasining mazmunini yoritishda turlicha yondashilgan. Jumladan, faylasuf olim J.Tulenov qadriyatlarni to'rt turga bo'lgan bo'lib, [6,145] uning muhim turlaridan biri tabiiy qadriyatlar bo'lib, unga insonning yashashi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan tabiiy sharoitlar: yer va yer osti boyliklari, suv, havo, o'rmonlar, o'simliklar dunyosi, hayvonlar va boshqalar, ikkinchi bir turi iqtisodiy (mehnat predmetlari, ishlab chiqarish qurollari, moddiy ne'matlar;) uchinchi bir turi ijtimoiy siyosiy (yerkinlik, tenglik, adolat, tinchlik, xalqaro do'stlik), to'rtinchi bir turi ma'naviy qadriyatlar, bunga ilmiy, falsafiy badiiy, diniy g'oyalar va boshqalar kiradi. Qadriyat tushunchasi quyidagi to'rt asosiy belgi bilan farqlanib turadi:

1. Qadriyat - bu hissiyotlar, tuyg'ular bilan chambarchas aloqador bo'lgan fikrlar hamda ishonch. Qadriyat faollashgan vaqtida u tuyg'ular bilan aralashib ketadi. Misol uchun, mustaqillik, erkinlik muhim qadriyati bo'lgan insonlar agar ularning mustaqilligi yoki erkinligi xavf ostida qolsa, bezovtalanishadi, uni himoya qila olishmasa, chuqur tushkunlikka tushishadi va undan foydalana olishsa, baxtli bo'lishadi.

2. Qadriyat inson tomonidan istalayotgan, ko'zlanayotgan, uning harakatlariga sabab bo'lib xizmat qilayotgan maqsadni anglatadi. Ijtimoiy tartib, adolat, mehr-shafqat muhim qadriyati bo'lgan insonlar ushbu maqsadlarga erishishga intilishadi.

3. Qadriyatlar transsendentdir, ya'ni ular muayyan harakat va vaziyatlar bilan chegaralanmaydi. Misol uchun, odob va rostgo'ylik qadriyatlari ham ta'limga, ham ishga, ham sportga, siyosatga, oilaga, do'stlar va boshqa insonlarga birday taalluqli bo'ladi. Bu xususiyat qadriyatni muayyan aniq harakat, obyekt yoki vaziyatlarga nisbatan taa'lluqli bo'lgan torroq tushunchalar: norma va munosatdan farqlab turadi.

4. Qadriyatlar standart sifatida xizmat qiladi. Ular tanlovni yoki harakatlar, hodisalar, insonlarga nisbatan bahoni (shu jumladan, insonning o'ziga nisbatan ham) boshqarib turadi. Qadriyatlar insonning o'z o'zini baholashidaasos hisoblanadi. Insonlar nima yaxshi yoki yomon ekanligi, nimaadolatli yoki adolatsiz, nima qilish to'g'ri va maqsadga ega, nimadan qochish,

uzoqroq yurish kerakligini o'zlarining qadriyatlariga mos, muvofiqligi yoki nomuvofiqligidan kelib chiqib hal etishadi.

5. Qadriyatlar ahamiyati jihatidan tartiblanadi, iyerarxiya yaratadi va nisbatan barqaror afzalliklar tizimini hosil qiladi. Bu iyerarxiyaviylik qadriyatlarni norma hamda munosabatlardan farqlab turadi.

6. Turli xil qadriyatlarning nisbiy afzalligi inson harakatlarini boshqarib turadi. Har qanday attityudda yoki xulqda ikki yoki bir necha qadriyatlar aksi bo'ladi. Misol uchun, insonning diniy muassasalarga tashrifi an'analarga, konformizmga va xavfsizlikka mos kelsa, ko'p hollarda, gedonizm va stimulyatsiya kabi qadriyatlariga putur yetkazadi. Ulug' ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan va bugungi kunda ham butun dunyoni hayratga solib kelayotgan ilmiy meros faqat bir millat yoki xalqning emas, balki butun insoniyatning ma'naviy mulki bo'lib, bu bebaho boylik yangi va yangi avlodlar uchun donishmandlik va bilim manbai, eng muhimi, yangi kashfiyotlar uchun mustahkam zamin bo'lib xizmat qilishi shubhasiz. O'quvchilarni milliy ma'naviy meroslarimiz orqali axloqiy tarbiyalashda quyidagi usullardan foydalanish ijobiy natijalarga erishishni ta'minlaydi: birinchidan, rag'batlantirish, tushuntirish, jazolash uqtirish, usullaridan suhbat, foydalanish munozara, asosida o'quvchilarning maktabdagi umumiy va yagona tartib qoidaga rioya qilishlariga erishish; ikkinchidan, axloqiy odatni shakllantirishda mashq va mashqlantirish hamda bolalarning turli faoliyatini uyushtirish; uchinchidan, turli bayram tadbirlari "Mustaqillik kuni", "Navro'z bayrami"; adabiy kechalar "Sharq mutafakkirlari dunyo tamadunining asoschilari" mavzularidagi tadbirlarni samarali tashkil qilish; to'rtinchidan, Tarbiyaviy soatlar, «Tarbiya» darslari saviyasini oshirishda interfaol metodlardan samarali foydalanish; beshinchidan, ommaviy axborot vositalari, kinoteatr, televideniye ko'rsatuvlaridan, jumladan, «O'talar so'zi aqlning ko'zi», kabi eshittirishlardan, shuningdek, zamonaviy targ'ibot vositalari, ya'ni ijtimoiy tarmoqlar ta'siridan unumli foydalanish; oltinchidan, o'z mehnati, fidoiyligi, vatanparvarligi, halolligi bilan el-u xalqqa namuna bo'lib kelgan mehnat faxriylari, ilm-fan xodimlari va urush faxriylari, ko'p bolali onalar, imonli qariyalar, hojilar bilan o'quvchilar uchrashuvlarini uyushtirib borish; yettinchidan, dars jarayonida sinfdan va maktabdan tashqari mashg'ulotlarda Sharq qadriyatlari va milliy an'analar aks etgan ma'rifiy ruhdagi asarlar, jumladan islom dinining muqaddas, bosh asosi Qur'oni Karim, muhaddis alomalar asarlari, bobokalonlarimiz Kaykovusning «Qobusnoma», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Nosir Xisravning «Saodatnoma», Ibn Sinoning «Donishnoma», Sa'diyning «Guliston», «Bo'ston», Navoiyning «Mahbub ul-qulub», Boburning «Boburnoma», AbdullaAvloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» kabi asarlaridan foydalanish maqsadga muvofiq. O'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashni takomillashtirish asosida ularda bir qator sifatlar namoyon bo'ladi. Ular: o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'ziga doimo tanqidiy qarash, kamchiliklarni o'zidan qidirish, o'z-o'ziga talabchan bo'lish, hamma joydaaniq ishlarni vijdonan bajarish, o'z-o'zini tarbiyalash, bunda kuchli va kuchsiz tomonlarni aniqlash, axloqiy tarbiyalanganligini, bilimlarni yaxshi egallaganligi, axloqiy tuyg'ularning rivojlanganligi, maqsadga intilish, dovyuraklik va hal qiluvchanlik, mustaqil fikrga ega bo'lish, talabchanlik, tashabbuskorlik, mustaqillik, o'z-o'zini idora qilish va tuta bilish tashkil etadi.

Xulosa. Xulosaning asosi sifatida shu mulohazani keltirib o'tishni o'rinli deb bilamizki, biz yuqorida tahlil qilgan, tilga olgan ilg'or, iqtisodiy rivojlangan xorijiy mamlakat tadqiqotchilari ham qadriyat, axloq fenomenlari mohiyati, ularni shakllantirish muammolari haqida olib borgan ilmiy tadqiqotlarida, qadriyatlar transdientligi, ya'ni ularni dunyoviy (immanent) hodisalar bilan ham, inson ongi, shuuriga, mohiyatiga xos hisoblanuvchi ilohiylik (diniy, afsonaviy, ishonchgaasoslanuvchi), ya'nikim transsendentlik xususiyatlariga ega deb hisoblashadi. Bu holat bizga, boshlang'ich sinf o'quvchilarida ma'naviy axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda ajdodlarimiz, ota-bobolarimiz, bugungi avlod e'tiqodi, ishonchiga, hayot ma'nosigaasos bo'lib kelayotgan Islom dini manbalaridan, o'z hayoti, ilmi, asarlari, tajribasi bilan el-u xalqqa namuna bo'lib kelayotgan keksalar, mehnat faxriylari, din vakillari, serfarzand, serdavat ota-onalar o'g'itlari, namunasiidan unumli, o'rinli foydalanish lozimligi haqidagi xulosamizni to'g'ri yo'nalishda deb hisoblashimizga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2021 йилнинг энг мухим устувор вазифалари хақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. - Тошкент, 2021 й., 25 январь. [Электрон ресурс] <https://lex.uz>
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги “Ўзлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1059-сон Қарори 1-илоvasи. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 03.01.2020 й., 09/20/1059/4265-сон.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислom цивилизацияси марказини ташкил этиш чора тадбирлари тўғрисида. 2017 йил 1 декабрь // ПҚ-3420-сон. [Электрон ресурс] <https://lex.uz>
4. Ўзбекистон Республикасининг Президентининг Қарори. “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришни янги босқичга кўтариш тўғрисида”. 2017 йил 28 июль // Халқ сўзи, 2017 йил 29 июль. ПҚ-3160-сон. [Электрон ресурс] <https://lex.uz/docc/4071203>
5. Адизов Б.Р. “Бошланғич таълимни ижодий ташкил этишнинг назарий асослари”, –Тошкент: «Фан», 2007. – 120 б.
6. Худайкулов Х.Ж. ва Бобокулова Д.М Педагогика.-Т.:Иновация-Зиё. 2022 й. – 280 б.

Tokumbetova Mehribonu Shavkat qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

To'rtko'l fakulteti ingliz tili o'qituvchisi

tokumbetovatsue@gmail.com**OLIY TA'LIMDA TANQIDIY FIKRLASHNING AHAMIYATI**

Annotatsiya. Oliy ta'limda tanqidiy fikrlashning rivojlanishi, talabalar va jamiyat uchun katta ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi. Tanqidiy fikrlash, talabalarning bilimlarni faqat qabul qilib olishlari emas, balki ularni tahlil qilish, baholash va o'z fikrlarini mustaqil ravishda ishlab chiqish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu ko'nikma, shuningdek, ijtimoiy va professional hayotda muvaffaqiyatga erishishda, muammolarni hal qilishda, innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqishda va yangi g'oyalarni yaratishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqola, oliy ta'limda tanqidiy fikrlashning ahamiyati va foydalari haqida keng qamrovli tahlilni taqdim etadi. Maqolada tanqidiy fikrlashning akademik muvaffaqiyat, shaxsiy rivojlanish va ijtimoiy mas'uliyat kabi asosiy sohalarga ta'siri va uning oliy ta'lim tizimida o'rni ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Tanqidiy fikrlash, oliy ta'lim, akademik muvaffaqiyat, shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy mas'uliyat, muammolarni hal qilish, kreativlik, mustaqil fikrlash, innovatsiya, ta'lim metodologiyasi.

Аннотация: развитие критического мышления в высшем образовании, имеющее большое значение для учащихся и общества, повышает эффективность образовательного процесса. Критическое мышление развивает способность учащихся не только воспринимать знания, но и анализировать их, оценивать и самостоятельно разрабатывать свои мысли. Этот навык также играет важную роль в достижении успеха в социальной и профессиональной жизни, решении проблем, разработке инновационных подходов и генерации новых идей. В этой статье представлен исчерпывающий анализ важности и преимуществ критического мышления в высшем образовании. В статье рассматривается влияние критического мышления на такие ключевые области, как академическая успеваемость, личное развитие и социальная ответственность, а также его роль в системе высшего образования.

Ключевые слова: критическое мышление, высшее образование, академические успехи, личностное развитие, социальная ответственность, решение проблем, креативность, независимое мышление, инновации, методология обучения.

Annotation: The development of critical thinking in Higher Education, which is of great importance to students and society, increases the effectiveness of the educational process. Critical thinking develops the ability of students to analyze, evaluate and independently develop their own thoughts, and not just the acceptance of knowledge. This skill also plays an important role in achieving success in social and professional life, solving problems, developing innovative approaches and creating new ideas. This article provides a comprehensive analysis of the importance and benefits of critical thinking in higher education. The article examines the impact of critical thinking on key areas such as academic success, personal development, and Social Responsibility, and its role in the higher education system.

Keywords: critical thinking, Higher Education, Academic Success, personal development, social responsibility, problem solving, creativity, independent thinking, innovation, educational methodology.

Kirish. Tanqidiy fikrlash – bu faqatgina bilimlarni qabul qilish emas, balki ularga baho berish, tahlil qilish va o'z qarorlarini mustaqil ravishda qabul qilish jarayonidir. Oliy ta'limda bu

ko'nikma nafaqat talabalar uchun, balki jamiyatning taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyatga ega. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, talabalarning faqatgina ma'lum bir bilimni olishini emas, balki ularni chuqurroq tahlil qilish va o'z g'oyalarini yaratishda samarali ishlatishlarini ta'minlaydi. Bugungi ta'lim tizimida talabalar o'z bilimlarini faqatgina passiv ravishda qabul qilish bilan cheklanib qolmasdan, balki o'z fikrlarini ishlab chiqish, munozara qilish, tanqidiy tahlil qilish kabi ko'nikmalarni ham o'rganishlari kerak.

Adabiyotlar tahlili. Tanqidiy fikrlash, talabalar uchun muhim intellektual ko'nikma bo'lib, ular uchun yangi bilimlarni o'zlashtirishda, qarorlar qabul qilishda va o'z fikrlarini baholashda yordam beradi. Oliy ta'limda tanqidiy fikrlashning rivojlanishi nafaqat akademik muvaffaqiyatni ta'minlaydi, balki talabalarni jamiyatda faol ishtirok etishga, ijtimoiy mas'uliyatni tushunishga va global masalalarga ta'sir qilishga tayyorlaydi. Tanqidiy fikrlashning ahamiyati bugungi kunda yanada ortmoqda, chunki dunyo miqyosida ilmiy yangiliklar, innovatsiyalar va yangi texnologiyalar rivojlanmoqda. Talabalar, bu jarayonlarga muvaffaqiyatli moslashish va yangi muammolarga yechim topish uchun tanqidiy fikrlash ko'nikmalariga ega bo'lishlari zarur. Oliy ta'limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning asosiy maqsadi – talabalarga nafaqat o'rgatish, balki ularning fikrlash jarayonlarini mustaqil, tahliliy va mantiqiy tarzda boshqarishdir [1]. Talabalar, tanqidiy fikrlashni o'rganish orqali, o'zlariga berilgan ma'lumotlarni faqat qabul qilish bilan cheklanmay, balki ularni kengroq nuqtai nazardan tahlil qilish, baholash va yangi g'oyalar yaratish orqali o'z bilimlarini chuqurlashtiradilar. Shu bilan birga, tanqidiy fikrlashning asosiy vazifalaridan biri – talabalarning o'z fikrlarini o'rganish va ularga ishonch hosil qilish, o'z xulosalarini asoslash va shu asosda qarorlar qabul qilishni o'rgatishdir.

Tahlil va natijalar. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, talabalar uchun ko'plab foydalar keltiradi. Birinchidan, bu ko'nikma talabalarning o'z bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi. Talabalar bilimlarni o'zlashtirishda passiv ravishda qatnashish o'rniga, ularni chuqurroq o'rganib chiqadilar va ularning tahlilini amalga oshiradilar. Ikkinchidan, tanqidiy fikrlashning rivojlanishi talabalar uchun yanada kengroq va chuqurroq qarashlarni shakllantiradi, ular turli fikrlarni va g'oyalarni taqqoslash, tahlil qilish va ular orasida eng ma'qul bo'lganini tanlashni o'rganadilar. Uchinchidan, tanqidiy fikrlash, talabalarning o'z fikrlarini ifodalashda va muloqotda samarali ishtirok etishlarida muhim rol o'ynaydi. Bu ko'nikma talabalar o'z fikrlarini qat'iy asoslash, konstruktiv ravishda bahslashish va qarorlar qabul qilishda yordam beradi [2]. Bundan tashqari, oliy ta'limda tanqidiy fikrlashning rivojlanishi jamiyatda faol ishtirok etishga va ijtimoiy mas'uliyatni tushunishga yordam beradi. Talabalar, tanqidiy fikrlashni o'rganish orqali, o'zlarining jamiyatdagi roli va mas'uliyatlarini anglaydilar va ijtimoiy masalalarni baholashda yanada ongli va mas'uliyatli qarorlar qabul qilishga o'rganadilar. Tanqidiy fikrlashning ijtimoiy va akademik foydalari o'zaro bog'liqdir: bu ko'nikma talabalarning fikrlash qobiliyatlarini kuchaytirib, ularni mustaqil qarorlar qabul qilishga va jamiyatda ijtimoiy o'zgarishlar yaratishga tayyorlaydi. Oliy ta'lim muassasalarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishni tashkil etishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar va metodlar muhim rol o'ynaydi. Bu yondashuvlar talabalarning faol ishtirokini ta'minlash, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini amaliyotda qo'llashga imkon yaratadi. Pedagoglar va ta'lim muassasalari, talabalarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda o'zgaruvchan yondashuvlar va innovatsion metodlarni joriy qilishlari lozim [3]. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish, ta'lim dasturlariga tanqidiy fikrlashni kiritish va talabalarni muammolarni hal qilishda faol ishtirok etishga undash katta ahamiyatga ega.

Shuningdek, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda texnologiyalarning roli ortib bormoqda. Texnologiyalar yordamida talabalar, masalan, onlayn forumlar, muhokamalar va interaktiv mashg'ulotlar orqali o'z fikrlarini ifodalash va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Shu tariqa, texnologik vositalar tanqidiy fikrlashni qo'llab-quvvatlashda katta yordam beradi va bu jarayonni samarali amalga oshirish uchun yangi imkoniyatlarni yaratadi.

Oliy ta'limda tanqidiy fikrlashning ahamiyati va foydalari yuqori baholangan bo'lib, bu ko'nikmalar talabalar uchun nafaqat ilmiy muvaffaqiyatni, balki ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishni ham ta'minlashga yordam beradi. Tanqidiy fikrlash talabalarga bilimlarni faqatgina yodlash yoki

qabul qilish emas, balki ularni chuqur tahlil qilish, savollarni berish, turli nuqtai nazarlarni hisobga olish va mustaqil qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradi. Bu jarayon o'z navbatida ularning fikrlash qobiliyatlarini, mantiqiy tahlil qilish va muammolarni samarali hal etish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Tanqidiy fikrlashning o'zi faqatgina aqliy qobiliyatni oshirish emas, balki talabalarning turli masalalarga yondashuvi, bilimlarni sinchkovlik bilan o'rganishlari va ilg'or g'oyalarni shakllantirishlari uchun zarur bo'lgan metodologik ko'nikmalardir. Tanqidiy fikrlash, nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy ravishda ham talabalarning bilimlarini kengaytiradi. Ular ko'plab akademik va kasbiy muammolarni hal qilishda yangicha yondashuvlar bilan ishlay olishadi, bu esa ularning o'zaro aloqalarini mustahkamlaydi va ularga yangi g'oyalarni yaratish imkonini beradi. Tanqidiy fikrlashning rivojlanishi, shuningdek, shaxsiy qarorlar qabul qilishda, jamiyatda faol ishtirok etishda va turli madaniyatlar bilan muloqotda bo'lishda ham zaruriy omil hisoblanadi [4]. Oliy ta'limda tanqidiy fikrlashning rivojlanishi talabalar uchun akademik muvaffaqiyatni ta'minlashning asosiy shartidir. Talabalar faqatgina mavjud bilimni o'zlashtirib qolmaydi, balki ularga asoslangan holda yangi ma'lumotlarni qayta ishlash va amalda qo'llash imkoniyatini yaratadilar. Shu bilan birga, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda talabalarga bilimlarni baholash, qarorlar qabul qilishda etika va mas'uliyatni hisobga olishda yordam beradigan pedagogik metodlarni ishlab chiqish zarurdir. Oliy ta'lim muassasalarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali pedagogik yondashuvlari, talabalarga ilmiy tadqiqotlar olib borish, yangi g'oyalarni taklif qilish va murakkab ijtimoiy muammolarga yechimlar izlashda yordam beradi [5]. Oliy ta'limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodlar va strategiyalar talabalarni nafaqat ilmiy ishlarda, balki ijtimoiy va siyosiy jarayonlarda ham faol ishtirok etishga tayyorlaydi. Tanqidiy fikrlash, talabalarga mavjud bilimlarni sinchkovlik bilan tahlil qilish, ularni boshqalar bilan baham ko'rish va konstruktiv muloqot o'rnatishda yordam beradi. Shuningdek, bu ko'nikmalar ularga o'z fikrlarini yanada aniqroq va asosli ravishda ifodalashga imkon yaratadi [6]. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, talabalarning muammolarni hal qilishda yondashuvlarini kengaytiradi va o'zgaruvchan jamiyatda ularga muvaffaqiyatli moslashish imkonini beradi.

Oliy ta'limda tanqidiy fikrlashning rivojlanishi ijtimoiy mas'uliyatni o'z zimmasiga olishni talab etadi. Talabalar, tanqidiy fikrlash yordamida jamiyatdagi muammolarni hal qilishda ijtimoiy mas'uliyatni his qilishadi. Ular o'z qarorlarini faqat o'z manfaatlariga asoslamasdan, balki jamiyatning umumiy manfaatlarini ham hisobga olishadi. Tanqidiy fikrlash, shuningdek, talabalarga jamiyatdagi ijtimoiy va siyosiy jarayonlarga ongli ravishda yondashish imkoniyatini yaratadi.

Bundan tashqari, tanqidiy fikrlashning rivojlanishi, talabalarni turli xil muammolarni hal qilishda kreativ yondashuvlar bilan ishlashga undaydi. Ular nafaqat ilmiy va akademik sohalarida, balki kundalik hayotda ham murakkab vaziyatlarga tahliliy yondashuvni qo'llashadi. Bu esa, o'z navbatida, jamiyatdagi turli tizimlar, shuningdek, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy muammolarni hal qilishda yangicha va samarali yondashuvlar yaratadi [7].

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga oid pedagogik strategiyalar oliy ta'lim muassasalarining yuksak maqsadlaridan biri bo'lib, bu jarayon o'zaro hamkorlikda amalga oshirilishi kerak. O'qituvchilar, talabalarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi, ular darslarda faol ishtirok etishni ta'minlash, innovatsion metodlarni joriy etish va yangi yondashuvlarni ishlab chiqishda yordam berishlari kerak. Oliy ta'lim tizimida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, talabalarning mustaqil fikr yuritish, o'zgaruvchan dunyoqarashni shakllantirish va ijtimoiy mas'uliyatni oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, tanqidiy fikrlashning rivojlanishi, talabalarga yangi bilimlarni mustahkamlash, ijodkorlikni oshirish va murakkab masalalarni samarali hal qilishda yordam beradi. Bu jarayon, ular o'z bilimlarini kengaytirish, yangi g'oyalarni yaratish va bilimlarni amalda qo'llashda ishtirok etishni ta'minlaydi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali, oliy ta'lim tizimi talabalarning nafaqat akademik muvaffaqiyatlarini, balki ijtimoiy va shaxsiy hayotini ham yuksaltiradi.

Xulosa. Oliy ta'limda tanqidiy fikrlashning ahamiyati va foydalari doimiy ravishda rivojlanib boradi. Shu sababli, ta'lim tizimida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan yangi pedagogik strategiyalar va metodlarni ishlab chiqish zarur. Bu jarayon talabalarning o'zgaruvchan dunyoda muvaffaqiyatli va samarali yashashlarini ta'minlaydi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish oliy ta'limda ham o'quv jarayonini, ham ijtimoiy mas'uliyatni oshirishda alohida rol o'ynaydi. Oliy ta'limda tanqidiy fikrlashning rivojlantirilishi, kelajakda jamiyatda yuqori darajadagi mutaxassislar va fuqarolarni tarbiyalashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ennis, R. H. (2011). Critical thinking: Reflection and perspective Part I. Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines, 26(1), 4-18.
2. Elder, L., & Paul, R. (2020). The Thinker's Guide to the Art of Socratic Questioning. Foundation for Critical Thinking.
3. Halpern, D. F. (2014). Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. Psychology Press.
4. Paul, R., & Elder, L. (2014). Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. Pearson Education
5. Brookfield, S. D. (2012). Teaching for Critical Thinking: Tools and Techniques to Help Students Question Their Assumptions. Jossey-Bass.
6. Facione, P. A. (2015). Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. The Delphi Report. [4]: Halpern, D. F. (2014). Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. Routledge
7. Ennis, R. H. (2011). Critical Thinking: A Streamlined Conception. In J. A. Sullivan (Ed.), The Handbook of Critical Thinking. Wiley-Blackwell.
8. Lipman, M. (2003). Thinking in Education. Cambridge University Press.

INTERAKTIV O'QUV VOSITALARI YORDAMIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA O'QISH VA TINGLASH MALAKALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotasiya: Maqolada interaktiv o'quv vositalari yordamida boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish va tinglash malakalarini takomillashtirish masalalari ko'rib chiqiladi. O'quvchilarning o'qish va tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishda an'anaviy ta'lim ushblari bilan bir qatorda zamonaviy interaktiv vositalar – multimedia materiallari, o'yinlar, ilovalar va onlayn platformalar – samarali qo'llanilishi muhim ahamiyatga ega. Bu vositalar o'quvchilarni o'qishga qiziqtiradi, tinglashda diqqatni jamlashni osonlashtiradi va malakalarni o'stirishga yordam beradi. Maqolada interaktiv vositalarning o'quvchilarga qanday ta'sir ko'rsatishi, ularning o'qish va tinglash malakalarini rivojlantirishdagi roli tahlil etiladi. Shuningdek, bu vositalarning ta'lim jarayonidagi ahamiyati va o'quvchilarning o'rganish samaradorligini oshirishdagi o'rni o'rganiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, interaktiv o'quv vositalar yordamida o'quvchilarning bilim olish jarayoni yanada samarali va qiziqarli tashkil etiladi.

Kalit so'zlar: Interaktiv o'quv vositalari, boshlang'ich sinf, o'qish malakalari, tinglash malakalari, ta'lim texnologiyalari, multimedia, onlayn platformalar, o'quv jarayoni, diqqatni jamlash, o'rganish samaradorligi, interaktiv o'yinlar, mobil ilovalar, o'quvchilarni qiziqtirish, ta'limda innovatsiyalar, o'quv malakalarini rivojlantirish.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы совершенствования навыков чтения и аудирования учеников начальных классов с помощью интерактивных учебных средств. Наряду с традиционными методами обучения важное значение имеет эффективное использование современных интерактивных средств – мультимедийных материалов, игр, приложений и онлайн-платформ – для развития навыков чтения и аудирования. Эти средства способствуют повышению интереса учеников к чтению, облегчают концентрацию внимания при аудировании и помогают совершенствовать навыки. В статье анализируется влияние интерактивных средств на учеников, их роль в развитии навыков чтения и аудирования. Также изучается значение этих средств в образовательном процессе и их вклад в повышение эффективности обучения. Результаты показывают, что использование интерактивных учебных средств делает процесс обучения более эффективным и увлекательным.

Ключевые слова: Интерактивные учебные средства, начальная школа, навыки чтения, навыки аудирования, образовательные технологии, мультимедиа, онлайн-платформы, учебный процесс, концентрация внимания, эффективность обучения, интерактивные игры, мобильные приложения, привлечение интереса учеников, инновации в образовании, развитие учебных навыков.

Annotation: The article addresses the issues of improving reading and listening skills in primary school students using interactive learning tools. Alongside traditional teaching methods, the effective use of modern interactive tools—such as multimedia materials, games, applications, and online platforms—plays a crucial role in developing reading and listening skills. These tools help increase students' interest in reading, facilitate concentration during listening activities, and assist in skill development. The article analyzes the impact of interactive tools on students, their role in enhancing reading and listening skills, and their significance in the educational process. It also explores the contribution of these tools to improving the effectiveness of learning. The results indicate that the use of interactive learning tools makes the learning process more efficient and engaging.

Keywords: *Interactive learning tools, primary school, reading skills, listening skills, educational technologies, multimedia, online platforms, learning process, attention concentration, learning efficiency, interactive games, mobile applications, student engagement, educational innovations, skill development.*

Kirish: Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning o'qish va tinglash malakalarini rivojlantirish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun bu ko'nikmalar nafaqat akademik muvaffaqiyatni ta'minlash, balki kommunikativ kompetensiyalarni rivojlanish uchun ham muhimdir. O'qish va tinglash ko'nikmalari o'quvchida fikrni to'g'ri ifodalash, ma'lumotni tahlil qila olish va axborotni ongli ravishda o'rganish jarayonini jadallashtiradi. Interaktiv o'quv vositalari, jumladan, multimedia materiallari, onlayn ilovalar, interaktiv doskalar va o'yinlar, o'quvchilarning o'rganish jarayonini qiziqarli, samarador tezlashtiruvchi vositalar sifatida o'zining ahamiyatini ko'rsatmoqda.

Interaktiv o'quv vositalari o'quvchilarga o'qish va tinglash malakalarini rivojlantirishda faol ishtirok etishga imkon yaratadi. Bu vositalar o'quvchilarning diqqatini jalb qilish, ularni o'rganishga qiziqtirish, tinglash va tushunish jarayonlarini samarali boshqarish uchun qulay sharoit yaratadi. Shu sababli, interaktiv vositalarning ta'lim jarayonidagi roli va ularning boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish va tinglash malakalarini takomillashtirishdagi imkoniyatlari alohida ahamiyat ega. Zamonaviy ta'lim tashkilotlarida o'quv jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilish uchun turli mazmundagi qiziqarli interaktiv vositalar qo'llanilmoqda. Bu usullardan eng ko'p qo'llaniladigan usullaridan biri — o'yin asosidagi ta'limdir. O'yinlar orqali o'quvchi yangi ma'lumotni osongina o'zlashtirishi, tilga oid bilimlar va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishi mumkin. Chunonchi, "So'z topish" va "Harf ovchisi" kabi o'yinlar nafaqat o'quvchining lug'at boyligini oshiradi, balki uning diqqatini jamlash va eslab qolish qobiliyatini ham yaxshilaydi.

Adabiyotlar tahlili: Davrlar mobaynida interaktiv o'quv vositalarining ta'lim jarayonidagi o'rni va o'quvchilarning o'qish hamda tinglash malakalarini rivojlantirishdagi samaradorligi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borildi, ba'zi borilmoqda. Adabiyotlar tahlili va interaktiv o'quv vositalarining ta'limda qo'llanilishi, o'quvchilar malakalariga ta'siri haqida mavjud fikrlar yoritiladi.

Ilmiy tadqiqot mavzusi doirasidagi izlanishlar, interaktiv o'quv vositalarining ta'lim jarayonidagi roli, ayniqsa boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish va tinglash malakalarini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Shu o'rinda bir qator ilmiy tadqiqot ishlari va ularning mazmuni nima qaratilganligi ahamiyat berar ekanmiz, nutq, nutq o'stirish madaniyati, til va uning turli xildasi semantik xususiyatlari, nutqiy munosabati, variantdosh birliklarning nutqiy qo'llanishi va uslubiy xususiyatlari, zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini rivojlantirish, nutqiy qo'llanishi va uslubiy xususiyatlari, nutqiy etiketlarining qiyosiy tadqiqi singari qator mavzularda pedagog olimlar, tilshunos filologlar ilmiy izlanishlar olib borishdi.

Tadqiqotchi olimi Masharipova U. A. "Innovatsion ta'lim sharoitida boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish metodikasi" mavzusidagi ilmiy tadqiqot ishida boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish mezonlari ta'lim integratsiyasi asosida tashkil etish, ona tili darslarida o'quvchilarning nutqiy faoliyati, tilning kommunikativ ekpressiv va estetik funksiyalariniga ustivorlik berish asosida rivojlantirish, boshlang'ich sinf o'quvchilari nutq madaniyatini shakllantirish tamoyillari, ta'lim mazmuni komponentlari axborot-semiotik yondashuv asosida takomillatirish masalarini tahlil etgan.

Axmedova G. M. O'zbek tili darslarida o'quvchilar nutqini yasama so'zlar bilan boyitishning metodik asoslari. (Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablar misolida) mazvusi tadqiqot ishida ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning o'zbek tili darslarida o'quvchilar nutqini yasama so'zlar bilan ham miqdor, ham sifat jihatdan botishning nazariy va metodik asoslarini ishlab chiqish maqsad etilgan, va ilmiy izlanishlar olib borgan.

O'rinoва F. O'. "Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda nutq madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari" mavzusidagi ilmiy tadqiqot ishida kichik maktab yoshidagi

o'quvchilarda nutq madaniyatini shakllantirishning mazmuni, shakl, metod va pedagogic tizimi tahlil etilganligi bilan ahamiyatlidir.

Qodirova F. U. Boshlang'ich sinf kar va zaif eshituvchi o'quvchilar so'zlashuv nutqini shakllantirish mavzusidagi ilmiy tadqiqot ishida kar va zaif eshituvchi bolalarni so'zlashuv nutqi bilan bog'liq masalalar tahlil etilgan.

Bizning interaktiv o'quv vositalari yordamida boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish va tinglash malakalarini takomillashtirish nomli maqolamizda o'quvchilarning o'qish va tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishda an'anaviy ta'lim uslublari bilan bir qatorda zamonaviy interaktiv vositalar – multimedia materiallari, o'yinlar, ilovalar va onlayn platformalar – samarali qo'llanilishi masalalari muhokama qilinganligi bilan ajralib turadi.

Karimova R. boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarda tinglash va o'qish ko'nikmasini interaktiv ta'lim vositalari: video, audio va animatsion materiallar yordamida rivojlantirishning pedagogik jihatlarini o'rgangan.

Shavkat Xolmatov boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish malakalarini interaktiv texnologiyalar orqali takomillashtirishda elektron kitoblar, interaktiv ta'lim platformalari va onlayn testlar vositasida o'quvchilarning mustaqil o'qish qobiliyatini rivojlantirish imkoniyatlarini tadqiq etgan

G'arb va sharq olimlari ushbu texnologiyalarni ta'lim jarayoniga singdirishda keng ko'lamli ilmiy ishlar olib borgan va interaktiv vositalar yordamida o'quvchilarda o'qish va tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishning samarali usullarini ishlab chiqqan.

Kuzatuvlar va ilmiy manbalar tahlili O'zbekiston, Turkiya, Misr, Saudiya Arabistoni, AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya va Avstraliyada mavzu doirasida olib borilgan ishlarni o'rganish imkoniyatini berdi. Quyidagi xorijlik olimlar va tadqiqot ishlari xorijda nutq va uning mazmuni turli xil sohalarda tahlil etishgan.

Mehmet Aydin tadqiqotda interaktiv o'quv vositalari: interaktiv kitoblar, audio-vizual materiallar, online platformalar va onlayn video materiallar orqali o'quvchilarning o'qish va tinglash malakalarini takomillashtirish orqali o'quvchilarning so'z boyligini oshirish mumkinligi ta'kidlangan.

Maged A. Rady) interaktiv onlayn resurslar va platformalar yordamida o'quvchilarning o'qish va tinglash malakasini oshirishda audiokitoblar, video darslar va onlayn viktorinalardan foydalanishning psixologik imkoniyatlarini tahlil etgan. Noha El-Deeb o'qish va tinglash malakalarini rivojlantirishda multimediali resurslar va virtual sinflardan foydalanishning interaktiv metodlarini taklif etgan.

Richard E. Mayer— "Multimedia Learning" nomli kitobida, Mayer o'quvchilarning o'qish va tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishda multimediali materiallar (audio, video, animatsiyalar)ning ahamiyatini tadqiq qilgan. Mayerning kognitiv yuk nazariyasiga ko'ra, vizual va auditorial materiallarning birgalikda ishlatilishi o'quvchilarning ma'lumotni yaxshiroq qabul qilishini va tushunishini ta'minlaydi. Uning ishida interaktiv o'quv vositalarining (masalan, interaktiv video va audiokitoblar) o'quvchilarni faollashtirishi va ular tomonidan o'rganish samaradorligini oshirishi ko'rsatilgan.

Robyn Zeedyk "Game-Based Learning in Early Childhood Education" tadqiqotida o'yinlar yordamida o'quvchilarning tinglash va o'qish malakalarini rivojlantirish haqida ilmiy izlanishlar olib borgan. U o'quvchilarga o'yinlar orqali o'qish va tinglashni o'rgatish jarayonining samaradorligini ko'rsatgan.

Natija va muhokama. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq ko'nikmalarini rivojlantirishda katta imkoniyatlar mavjud va suniy intelkt yordamida sohani yanada rivojlantirish mumkin va bu uchun keng imkoniyatlar yaratilmoqda biz o'rganmoqchi bo'lgan mazkur mavzuni tahlil etishda integratsiya masalari ham ahamiyatga ega. Integrasiya asosida o'quvchilarning nutqiy rivojlanishini jadallashtirish, ularning ta'lim jarayonida faol ishtirokini ta'minlash va nutqiy malakalarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o'qituvchilarning raqamli texnologiyalarni o'zlashtirishi va ularni samarali qo'llashi ta'lim jarayonining muvaffaqiyatli bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Biz bu masalada quyida keltirilgan "So'z Top" o'yini misolida o

‘z fikr mulohazalarimizni bayon etishni maqul deb bildik. "So‘z Top" o‘yini — bu o‘yin, asosan, tilni o‘rganish, so‘z boyligini oshirish va fikrni tezda ifodalash uchun juda yaxshi. O‘yin odatda ikki yoki undan ortiq odam o‘rtasida o‘ynaladi va quyidagi tarzda o‘tkaziladi:

O‘yin boshlanishi: O‘yinchilardan biri birinchi so‘zni aytadi. Bu so‘z tasodifiy bo‘lishi mumkin, yoki oldindan kelishilgan bo‘lishi mumkin.

O‘yinining asosiy maqsadi: Har bir o‘yinchi birinchi so‘zga tegishli bo‘lgan so‘zni aytishi kerak. Masalan, agar birinchi so‘z "kitob" bo‘lsa, ikkinchi o‘yinchi "o‘qish" yoki "kitobxona" kabi so‘zlarni aytishi mumkin.

Davomiyligi: So‘zlar bir-biriga mantiqan bog‘liq bo‘lishi kerak. Har bir o‘yinchi faqatgina oldingi so‘zga tegishli so‘zni tezda aytishi zarur. So‘zga tegishli bo‘lmagan yoki vaqtda javob bera olmaydigan o‘yinchi o‘yindan chiqadi.

O‘yinning yutug‘i: O‘yinda oxirgi qoldirilgan o‘yinchi g‘alaba qozonadi, ya‘ni har bir o‘yinchi vaqti-vaqti bilan xatolik yoki javob berish imkoniyatini yo‘qotadi.

Misol:

- Birinchi o‘yinchi: "gul"
- Ikkinchi o‘yinchi: "bog"
- Uchinchi o‘yinchi: "bog'bon"
- ...

"So‘z Top" o‘yini nafaqat mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi, balki kulgili va interaktiv tarzda tilni o‘rganishga ham yordam beradi.

"Harf Ovchisi" — bu so‘z va harflar asosida o‘ynaladigan juda qiziqarli va o‘rganishga yordam beradigan o‘yin. O‘yin odatda guruhlar yoki shaxsiy tarzda o‘ynaladi, va unda harflarni topish, ulardan so‘zlar yaratish va tezkor fikrlash talab etiladi.

O‘yin boshlanishi: Har bir o‘yinchi yoki jamoaga ma‘lum bir harflar beriladi. Masalan, "A", "O", "S", "D", "V" va shunga o‘xshash harflar.

O‘yinining maqsadi: Berilgan harflardan iloji boricha ko‘proq so‘zlar yasash kerak. O‘yinchi yoki jamoa harflarni tezda o‘ylab, ular yordamida (to‘g‘ri) so‘zlarni yaratishi kerak.

So‘z yaratish: Har bir o‘yinchi yoki jamoa berilgan harflardan 2 yoki undan ortiq harfdan iborat bo‘lgan so‘zlarni tuzishi kerak. Masalan, agar "A", "R", "K" harflari berilsa, o‘yinchi "ARK", "RAK", "KAR" kabi so‘zlarni yaratishi mumkin.

Vaqt cheklovi: O‘yin davomida vaqt chegarasi o‘rnatiladi. Misol uchun, har bir o‘yinchi 1-2 daqiqa ichida so‘zlarni yozishi kerak.

O‘yinining tugashi va g‘olib: Vaqt tugagach yoki har bir o‘yinchi o‘z so‘zlarini aytib tugatganda, har bir yaratgan so‘zlar sanaladi. Eng ko‘p to‘g‘ri so‘z yaratgan o‘yinchi yoki jamoa g‘olib bo‘ladi.

Misol:

• Berilgan harflar: A, O, S, D, V O‘yinchi yoki jamoa quyidagi so‘zlarni yasashi mumkin: "savdo", "davo", "savod" va boshqalar.

O‘yinining foydalari: Tez fikrlash: O‘yin o‘yinchilardan tezkor fikrlashni talab qiladi, chunki ular cheklangan vaqt ichida so‘zlarni topishlari kerak.

• Tilni rivojlantirish: O‘yinchilar so‘z boyligini oshiradi va yangi so‘zlar o‘rganadi.

• Diqqatni jamlash: Bu o‘yin o‘yinchilarning diqqatini jamlash va harflarni tezda tanib olish qobiliyatini oshiradi.

"So‘z Top" va "Harf Ovchisi" kabi o‘yinlar til o‘rgatishda interfaol va ijodiy yondashuvni tatbiq etishning samarali vositasidir. Ushbu o‘yinlar orqali o‘quvchilar nafaqat til ko‘nikmalarini rivojlantiradi, balki mantiqiy va tezkor fikrlash, diqqatni jamlash, hamda ijodiy yondashuv ko‘nikmalarini ham oshiradi. O‘yinlar ta‘lim jarayonida quvnoq va samarali muhit yaratishga xizmat qiladi. "So‘z Top" va "Harf Ovchisi" kabi o‘yinlar Tilni rivojlantirish uchun interfaol yondashuvlardan foydalanish, mantiqiy fikrlashni shakllantirish, tezkorlik va e‘tiborni rivojlantirish, Diqqatni jamlash va ijodiy yondashuv, guruh bilan ishlash ko‘nikmasini shakllantirish, raqobat orqali qiziqishni oshirish imkoniyatlarini taqdim etib, o‘quvchilarni nutq malakalarini rivojlantirishga imkon beradi.

"So'z Top" va "Harf Ovchisi" kabi o'yinlar o'quvchilarning til boyligini oshirishga qaratilgan samarali usullardir. Bu o'yinlar o'yin shaklida o'quvchilarni til o'rganishga rag'batlantiradi. Har ikki o'yin ham o'yinchilarni mantiqiy bog'lanishlarni aniqlashga undaydi. "So'z Top" o'yinida so'zlarning mazmuniy aloqasini topish, "Harf Ovchisi" o'yinida esa harflardan yangi so'zlar yasash orqali fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi.

O'yinlar o'yinchilardan tez va to'g'ri javob qaytarishni talab qiladi. Bu esa o'quvchilarning tezkor fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi va vaqt boshqaruviga e'tibor qaratadi. Harflardan so'z yasash yoki so'zlarga mazmuniy bog'liq so'zlarni topish o'yinchilardan ijodiy yondashuvni talab qiladi. Bu jarayon diqqatni jamlash va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini mustahkamlaydi.

Guruhli o'yinlarda hamkorlik va raqobat muhiti o'quvchilarning jamoada ishlash ko'nikmasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu, ayniqsa, muloqot kompetensiyasini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Har ikki o'yinda ham raqobat elementi mavjud bo'lib, bu o'quvchilarda o'yin jarayoniga bo'lgan qiziqishni oshiradi. O'yinchilarning faolligi ta'minlanib, dars jarayonlari yanada jonlanadi. Ushbu o'yinlar nafaqat qiziqarli vaqt o'tkazish, balki ta'lim jarayonini qiziqarli va samarali qilish imkoniyatini beradi. Ayniqsa, boshlang'ich sinflar uchun bu o'yinlar qulay ta'lim vositasi hisoblanadi.

Xulosa. Zamonaviy ta'lim tizimida boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish va tinglash malakalarini rivojlantirish ta'limning eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu ko'nikmalar o'quvchilarda nafaqat bilim olish jarayonini yengillashtiradi, balki ularning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega.

Interaktiv o'quv vositalari, jumladan, multimedia materiallari, onlayn platformalar va ta'limiy o'yinlar, bu jarayonni yanada samarali qilish imkonini beradi. Ushbu vositalar o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshirib, ularda diqqatni jamlash, fikrni ifodalash va tushunishni jadallashtirishga yordam beradi. Ayniqsa, "So'z topish" va "Harf ovchisi" kabi o'yinlar bolalarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, lug'at boyligini kengaytirish va axborotni samarali eslab qolish jarayonini qo'llab-quvvatlaydi.

Shunday qilib, interaktiv o'quv vositalari o'quv jarayonini nafaqat samarali, balki qiziqarli qiladi. Bu yondashuv orqali o'quvchilarning tilga oid bilimlari chuqurlashadi, shaxsiy rivojlanish va o'qishga bo'lgan motivatsiyalari oshadi. Zamonaviy ta'lim vositalaridan foydalanishning keng qo'llanilishi kelajak avlodning bilim va ko'nikmalarini mukammallashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotsky, L. S. "Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes." Harvard University Press, 1978.
2. Dewey, J. "Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education." Macmillan, 1916.
3. Выготский, Л.С. "Мышление и речь." Москва: Педагогика, 1982.
4. Махмудова, Н. "Болаларнинг нутқини ривожлантиришда инновацион технологиялар." Тошкент, 2020.
5. Piaget, J. "The Psychology of Intelligence." Routledge, 1950.
6. Clark, R. C., & Mayer, R. E. "E-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning." Wiley, 2016.
7. Laurillard, D. "Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology." Routledge, 2012.
8. Kozma, R. B. "Technology and Classroom Practices: An International Study." Journal of Research on Technology in Education, 2003.
9. Baxodirova, G. "Interaktiv ta'lim vositalari va ularning boshlang'ich ta'limda qo'llanilishi." Toshkent, 2022.
10. UNESCO. "ICT in Education: A Curriculum and Programme of Teacher Development." UNESCO Publications, 2011.

11. Xodjayev, A. "Boshlang'ich ta'lim metodikasi: Interaktiv o'qitish texnologiyalari." TDIU Nashriyoti, 2019.
12. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. "Cooperative Learning: Improving University Instruction by Basing Practice on Validated Theory." Journal on Excellence in College Teaching, 2009.
13. Prensky, M. "Digital Game-Based Learning." McGraw-Hill, 2001.
14. Gee, J. P. "What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy." Palgrave Macmillan, 2007.
15. Muhammadjonova, Z. "Bolalar nutqini rivojlantirishda o'yinli yondashuvlar." Toshkent, 2021.
16. Brown, H. D. "Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy." Pearson Education, 2007.
17. Harmer, J. "The Practice of English Language Teaching." Longman, 2007.
18. Nunan, D. "Practical English Language Teaching." McGraw-Hill, 2004.
19. Richards, J. C., & Schmidt, R. "Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics." Routledge, 2013.
20. Yusupova, D. "Til o'qitishda o'qish va tinglash metodlari." Toshkent, 2020.

MAQOM IJROCHILIK MALAKALARINI SHAKLLANTIRISHDA "USTOZ-SHOGIRD" AN'ANASINING AHAMIYATI

Annotasiya. Ushbu maqolada maqom ijrochilik malakalarini shakllantirishda "ustoz-shogird" an'anasining ahamiyati, Ta'lim tizimlarida maqom cholg'u kuy va qo'shiqlarini o'rgatish, o'quvchilarga milliy musiqiy an'analar, ularning o'ziga xos xususiyatlari, ularda ilgari surilgan g'oyalar to'g'risida nazariy ma'lumotlar berish, xalq qo'shiqlari, maqom cholg'u kuylari va qo'shiqlarini ijro etish layoqatini hosil qilish, ijrochilik malakalarini shakllantirish ko'zda tutiladi.

Kalit so'zlar: Daromad, Miyonxat, Zamzama, Furovard, Hang, Usul, lad-parda, Rost, Ushshoq, Navo.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение традиции "учитель-ученик" в формировании макомных исполнительских компетенций, обучение макомным инструментальным мелодиям и песням в системах образования, предоставление учащимся теоретических сведений о национальных музыкальных традициях, их особенностях, идеях, которые в них выдвигаются, формирование умений исполнять народные песни, макомные инструментальные мелодии и песни, формирование исполнительских компетенций.

Ключевые слова: Daromad, Miyonxat, Zamzama, Furovard, Hang, Usul, lad-parda, Rost, Ushshoq, Navo.

Annotation. This article examines the importance of the "teacher-student" tradition in the formation of makom performing competencies, teaching makom instrumental melodies and songs in educational systems, providing students with theoretical information about national musical traditions, their features, ideas that are put forward in them, the formation of skills to perform folk songs, makom instrumental melodies and songs, the formation of performing competencies.

Key words Daromad, Miyonxat, Zamzama, Furovard, Hang, Usul, lad-parda, Rost, Ushshoq, Navo.

Kirish. Barkamol avlodni tarbiyalash borasidagi ta'lim muassasalarining zimmasiga ham muayyan vazifalarni yuklamoqda. Ana shunday vazifalardan biri maqom cholg'u kuy va qo'shiqlarini o'rgatish, o'quvchilarga milliy musiqiy an'analar, ularning o'ziga xos xususiyatlari, ularda ilgari surilgan g'oyalar to'g'risida nazariy ma'lumotlar berish, xalq qo'shiqlari, maqom cholg'u kuylari va qo'shiqlarini ijro etish layoqatini hosil qilish, ijrochilik malakalarini shakllantirishdan iboratdir.

Musiqa san'ati va madaniyati borasida qabul qilingan farmonlar va qaror o'quvchilar bilimi va salohiyatini yanada yuksaltirishga qaratilmoqda. Bu kabi o'zgarishlar ta'lim berish asnosida tarbiya jarayoni uslublarini ham oshirib borish muhim bo'lib bormoqda. Jumladan, o'quvchilarni qadriyatlarimiz, an'analar va ko'p asrlik musiqiy merosimiz asosida ta'lim-tarbiya jarayoni mazmuniga milliy mafkura g'oyalarini singdira borish estetik tarbiyalash bugungi kunning dolzarb muammolaridan hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi: Maqom san'atining ko'p asrlik ijro yo'llarini puxta o'zlashtirish, ularni yosh avlod vakillariga o'rgatish, shuningdek, maqom san'ati bo'yicha malakali mutaxassislar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish maqsadida R. Boltayevning "Shashmaqomning kecha va bu kungi muammo va yechimlari" nomli maqolasida berilgan Saraxbori Buzruk[6.3.4] va to'pluvchi Yunus Rajabiy tomonidan chop qilingan "Shashmaqom I" Nasr I-guruh Sho'basida Saraxbori Buzruk [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada Milliy an'analarni puxta egallagan yosh kadrlarni tayyorlash, ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik va innovatsion texnologiyalarni,

96 madaniyat va san'at sohasida ilm-fan bo'yicha erishilgan ilg'or yutuqlarni qo'llash, shu bilan birgalikda, maqom kuy va o'shiqlarini o'rgatish borasida "Ustoz-shogird" tizimidagi og'zaki an'anadan cheklanmasdan, ba usulni tadbqiq etish dolzarb masalalardan biridir.

Xorazm notalashi paydo bo'lguncha, musiqa bilimlari og'zaki usulda "ustoz-shogird" an'analari asosida yetkazilgan. "Ustoz-shogird" tizimidagi og'zaki usul hamisha notatsiya(notalash)ga yaqin bo'lgan qator o'xshash komponentlarni o'z ichiga olgan. Bu o'ziga xos "yoddan chiqarmaslik uchun xotiraga mixlab qo'yish" vositasi bo'lgan. Musiqa ilmi asoslaridan xabardor bo'lgan yetuk musiqachilar buni bilishgan.

Ular musiqani ustozlar bir-biriga og'zaki usulda o'rgatgan va o'z yozma manbalari (masalan, maqomning vokal qismiga oid she'riy to'plamlar)da musiqaning bir nechta asosiy unsirlarini qayd etib borishgan. Shu orqali tajribali musiqachi hech bir qiyinchiliksiz barcha musiqalarni xotirasida aslidagiday saqlay bilgan. Bunday san'at asarlari sarasiga lad-parda yoki (Rost, Ushshoq, Navo va boshqalar) maqom turlarini kiritish mumkin. Bu yerda ijroga qo'yiladigan nozik va yuqori talablarni bajarish, shunga erisha olish an'analarni davom ettirishning muhim omillaridan bo'lib xizmat qilgan.

Shuni unutmash kerakki, «ustoz-shogird» an'anasi – nafaqat musiqa bilimlarini ozg'aki o'rgatish usuli, ayni damda, an'anaviy musiqachilarning hayot va tafakkur tarzidir. Shu maqsadda milliy qadriyatimiz hisoblanmish maqom kuylari vositasida o'quvchilarni estetik tarbiyalashning pedagogik asoslari va shart-sharoitlarini o'rganish hozirgi kundagi dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Asrlar davomida ulug' shoir va olimlar, mohir bastakorlar, hofiz va sozandalarning mashaqqatli mehnati va fidoyiligi, ijodiy tafakkuri bilan sayqal topib kelayotgan ushbu noyob san'at nafaqat yurtimiz va sharq mamlakatlarida, balki dunyo miqyosida katta shuhrat va e'tibor qozongan. Maqom san'atining gultoji bo'lgan "Shashmaqom"ni YUNESKO insoniyatning nomoddiy madaniy merosi sifatida e'tirof etgani hamda Reprezentativ ro'yxatiga kiritgani buning yaqqol tasdig'idir.

Dunyoqarashi endi shakllana boshlagan o'g'il-qizlarimizning bunday g'azallarni maqomda kuylashga intilishi ularning vatanparvarlik, milliy o'zligimizni anglash, yuksak insoniy tuyg'ular ruhida tarbiya topishi, estetik didi va tafakkuri shakllanishida muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek milliy maqom san'atini yanada rivojlantirish borasida olib borilayotgan sa'y-harakatlar, amalga oshirilayotgan o'zgarishlar va yangiliklarni ommaviy axborot vositalarida e'lon qilib borish, radio va televideniya maqomga bag'ishlangan alohida dasturlar tayyorlash ham ushbu noyob san'atning ommalashishi, targ'ib qilinishida ayni muddaodir. Xalqimiz va navqiron avlod ma'naviyatini yuksaltirish, ular qalbida milliy mumtoz kuy va ashulalarga mehr uyg'otishda muhim o'rin tutadi.

Maqom san'atini bolalar musiqa va san'at maktablari hamda madaniyat va san'at kollejlari, akademik litseylarda o'qitish "yoshlikda olingan bilim — toshga o'yilgan naqsh" iborasining amaliy isboti bo'lsa, ajab emas. Negaki, maqomning ashula yo'nalishi juda murakkab, bundan tashqari qo'shiqlarda Alisher Navoiy, Bobur kabi buyuk bobokalonlarimiz she'r va g'azallaridan foydalaniladi. Ushbu g'azallarining o'ziyoq insonning ma'naviy kamol topishiga xizmat qiladi. Lekin uni musiqaga solib, maromida ijro etilsa, o'ylangan natijaga ikki karra erishiladi.

Yangilanayotgan O'zbekiston sharoitida yoshlarga davlat siyosati darajasida e'tibor berilib, kundan-kunga fan, ta'lim va ishlab chiqarish jarayonida yoshlarning intellektual salohiyati va tafakkur tarzi ijobiy tomonga o'zgarib bormoqda. Bu borada dalatimiz rahbarining quyidagi fikrlari o'rindir: "Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan, qat'iyat bilan davom ettiramiz nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak darajaga ko'taramiz. Yoshlarni mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz".

Eng qadimgi yozma manbalarda xabar berilishicha, Buxoroda maqom turli tarixiy davrlarda turli shakl va an'analarda ijro etilgan. O'n ikki maqom, 24 shu'ba va olti avaz (XV – XVII asrlar) tizimli umumsharqiy an'anasi ular orasida eng muhimi bo'lgan. Keyinchalik ana shu tizim asosida maqomchilikning hududiy ("milliy") turlari, jumladan Buxoro Shashmaqomi ham shakllangan.

XVI asrning birinchi yarmida Buxoro maqom tarixida tub burilish yuz beradi. Bu Hirot maqomchilik maktabining qulashi va ko'plab mashhur musiqachilar – maqomchilik an'analari davomchilarining Buxoroga ko'chib o'tishi bilan bog'liq.

Ular orasida Buxoro maqomchilik maktabi asoschilaridan bo'lgan Mavlono Najm ad-Din Kavkabiyy Buxoriy (1532-33 yillarda vafot etgan) ham bo'lgan. Keyinchalik, mazkur maktab doirasida Buxoro Shashmaqomi shakllangan. Bu chamasi, XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asr boshlarida sodir bo'lgan. Har holda, Shashmaqom iborasi (Shosh daromad, Shashmaqomi musiqi kabi yaqin terminlar bilan birga) ilk marta XIX asr o'rtalaridan boshlab yozma manbalarda qayd etila boshlagan. Shashmaqom iborasining eng erta tilga olingan vaqti 1847-yilga to'g'ri keladi.

Ijro etiladigan she'r to'plamlari va fors-tojik tili musiqa traktatlari bo'yicha olib qaralganda, Shashmaqom XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar yagona tizimga birlashtirilmagan. Uni yaxlit siklga keltirishdek ulkan vazifa taniqli buxorolik musiqachi Ota Jalol (1845-1928) tomonidan amalga oshirilgan. Ota Jalol Buxoro Shashmaqom an'alarining so'nggi yirik davomchisi, uch Buxoro amiri hukmdorligi paytida saroy musiqachi-maqomchilarining rahbari bo'lgan.

Aynan Ota Jalol muhim musiqiy qonunlarga tayangan holda, Buxoro Shashmaqom san'atini yangicha rivojlantirgan. Buxoro Shashmaqom ijro san'atining yorqin pallasi Ota Jalol va uning zamondoshlari, shogirdlari va izdoshlari nomi bilan bog'liq. Bu XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlariga to'g'ri keladi.

Xorazmda XIX asrning 80-yillari boshida shoir va davlat arbobi Komil Xorazmiy Xivada Xorazm tanbur chizig'ini yaratadi. Xorazm maqomlari (olti yarim maqomlar), Dutor maqomlari hamda Xorazm mumtoz va xalq musiqasining boshqa namunalari ushbu tabulatur notalar tizimiga yoziladi. Qurilma, o'zining texnik jihatdan murakkabligiga qaramay (tanbur ohanglari soni bo'yicha o'n sakkizta gorizontall chiqizlar va maxsus belgilarning bo'lishi), Xorazm musiqa madaniyatida keng qo'llaniladi. Saqlanib qolgan ko'p sonli notalash nusxalariga qarab ham shunday baho berish mumkin (qariyb o'ttizta). Buxoroning ayrim musiqachi-maqomchilari ham notalashdan xabardor bo'lishgan.

Masalan, Buxoroning mashhur tanburchisi Ota G'iyos Abdug'ani (1859 – 1927)ga tegishli notalash nusxasi bizgacha saqlanib qolgan. Biroq bunday holat sanoqligina. Bizda Buxoro, Toshkent yoki Farg'ona maqom kuychilarining ushbu notalashdan amalda foydalangani haqida gapirishga hali yetarlicha asoslar yo'q.

O'zbek musiqa ijodi va maqomlarni yoshlar ma'naviyatiga chuqur singdirish borasida, bugungi kun talablaridan kelib chiqqan holda alohida pedagogik yo'nalish, uslublardan foydalanib ish tutish lozim bo'ladi. Klassik musiqani his qilmay turib, zamonaviy musiqani idrok etib bo'lmaydi. Mumtoz shoirlarimiz va bastakorlarimiz, xonanda va sozandalar tomonidan yaratilgan va ijro etib kelingan qo'shiqlarning hammasi axloqiy-estetik tarbiya uchun xizmat qilib kelgan. Binobarin, o'tmishda qo'shiq o'z matni, ya'ni she'ri bilan uyg'un holatda kishilar hissiyotiga ta'sir etib kelgan.

Xalqimiz madaniy merosining ajralmas qismi bo'lgan milliy maqom san'ati o'zining qadimiy tarixi, teran falsafiy ildizlari, betakror badiiy uslubi va boy ijodiy an'analari bilan ma'naviy hayotimizda muhim o'rin egallaydi.

Maqom cholg'u kuy va qo'shiqlari vositasida estetik tarbiyalash milliy merosimizning xalq an'analari va urf-odatlar bilan uzviy uyg'unligi, milliy madaniyat namunalarini saqlab qolish va boyitish, ta'limni milliy taraqqiyotining o'ta muhim omili sifatida e'tirof etish, boshqa xalqlarning tarixi va madaniyatini hurmat qilishga yo'naltirilgan yangi tarbiya tizimining amalga oshirilishi ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlash imkonini berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'ricida"gi PQ-2909-sonli qarori. [//https://www.lex.uz/docs/3171590 //](https://www.lex.uz/docs/3171590)
2. Rajabiy Y. "Shashmaqom" I Buzruk. T., Badiiy adabiyot.Nashr. 1966.
3. Matyakubov O. "Maqomot". Toshkent, 2004.
4. Boltayev R. "Shashmaqomning kecha va bu kuhgi muammo va yechimlari" ELECTRONIC JOURNAL OF ACTUAL PROBLEMS OF MODERN SCIENCE, EDUCATION AND TRAINING. NOVEMBER, 2024-11. ISSN 2181 -9750
5. Isxoq Rajabov. Maqomlar. Toshkent, 2006.
6. Matyakubov O., R.Boltayev, H.Aminov. Xorazm tanbur chizig'i. Toshkent 2010
7. Boltayev R. O'zbek maqomining nodir manbasi. "Buxoro Shashmaqomi: tarixiy-nazariy va amaliy masalalari" mavzuidagi Respublika ilmiy amaliy anjuman materiallari to'plami Buxoro 2019
8. Ibodovich, Rajabov Tukhtasin. "The Educational Significance of Children's Folk Songs in Music Culture Lessons." European Scholar Journal 2.6 (2021): 139-141.
9. Madrimov, Bakhram Khudoynazarovich, and Tokhtasin Ibodovich Rajabov. "Uzbek Ceremonial Folklore and its Characteristics." Nexus: Journal of Advances Studies of Engineering Science 1.4 (2022): 53-56.
10. Rajabov Tuxtasin Ibodovich, Madrimov. B. Kh, Nurullaev F.G TEACHING BUKHARA CHILDREN FOLK SONGS IN MUSIC LESSONS AS AN ACTUAL PROBLEM. International Journal of Psychosocial Rehabilitation 6049-6056 бет Vol. 24, Issue 04. 2020йил. ISSN: 1475-7192
11. Madrimov, Bakhram Khudoynazarovich, and Tokhtasin Ibodovich Rajabov. "Uzbek Ceremonial Folklore and its Characteristics." Nexus: Journal of Advances Studies of Engineering Science 1.4 (2022): 53-56.

TA'LIM JARAYONIDA TALABALARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonida talabalarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirishning muhim yo'llari bayon etilgan. Ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar zahirida ham kommunikativ kompetentlik juda muhim ekanligi o'z aksini topmoqda. Bugungi kun talablariga mos raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash zamon talabiga aylanib bormoqda. Maqolada kommunikativ kompetentlik tushunchasining mazmun mohiyati haqida fikrlar keltirilgan. Kompetentlikka nafaqat talabalar balki o'qituvchilar ham ega bo'lishlari haqida fikrlar keltirilgan. Chunki ta'lim-tarbiya jarayonini tizimli tashkil etish o'qituvchilar va talabalar uchun muhim hisoblanadi.

Kalit so'zlar: kompetentlik, kommunikativ kompetentlik, ta'lim-tarbiya jarayoni, talabalar faoliyati, kompetensiya, kasbiy kompetentlik, pedagogik kompetentlik, ta'lim samaradorligi, raqobatbardosh kadrlar, og'zaki nutq, adabiy til me'yorlari, dunyoqarashini kengaytish, ta'lim tizimi, qobiliyat, oliy ta'lim tizimi, pedagogik faoliyat, layoqat, bilim.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. В данной статье описаны важные пути развития коммуникативной компетентности учащихся в процессе обучения. Даже в свете проводимых реформ в системе образования отражается, что коммуникативная компетентность очень важна. Подготовка конкурентоспособного персонала, соответствующего сегодняшним требованиям, становится требованием времени. В статье даны представления о содержательной природе понятия коммуникативная компетентность. Высказываются мнения, что компетентностью обладают не только ученики, но и учителя. Потому что системная организация учебно-воспитательного процесса имеет важное значение для учащихся и учащихся.

Ключевые слова: компетентность, коммуникативная компетентность, учебно-воспитательный процесс, деятельность учащихся, компетентность, профессиональная компетентность, педагогическая компетентность, эффективность обучения, конкурентоспособность кадров, устная речь, нормы литературного языка, расширение кругозора, система образования, способности, система высшего образования, педагогическая деятельность, компетентность, знания.

METHODOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. This article describes important ways to develop communicative competence of students in the educational process. It is also reflected that communicative competence is very important in the Zamiri of reforms in the educational system. The training of competitive personnel in accordance with the requirements of today is becoming a requirement of the Times. The article presents ideas about the essence of the concept of communicative competence. It has been suggested that competency will be enjoyed not only by students, but also by teachers. Because the systematic organization of the educational process is important for students and students.

Keywords: competence, communicative competence, educational process, student activities, competence, professional competence, pedagogical competence, educational effectiveness, competitive personnel, oral speech, literary language norms, worldview extension,

educational system, ability, higher education system, pedagogical activity, competence, knowledge.

Butun dunyoda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohatlarning ta'lim taraqqiyotidagi eng oliy maqsadi – har bir mamlakatning iqtisodiyotini rivojlangan mamlakatlar qatoriga olib chiqish va shu orqali xalqlarning farovonligini oshirishdan iborat bo'lmoqda deya olamiz. Fan va ishlab chiqarish sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlar ilmiy texnik axborotning jadal rivojlanishi va yangilanishi bugungi kunda juda tez fursatlarda amalga oshirilmoqda. Bularning barchasi esa pedagogik faoliyat mazmunini uzviylik tamoyillari asosida muntazam rivojlanib borayotganligi bilan ifodalanadi. Zamonaviy ilmiy-amaliy tajribalar pedagogik texnologiyalarning yetarli darajada aks ettirish yo'llari bilan belgilanadi. Pedagogik kadrlarni bugungi kun talablariga mos va har tomonlama bilimli qilib qurollantirish oliy ta'lim muassasalari oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir. Kadrlarda bir qator umummadaniy, umumkasbiy va kompetentliklarni shakllantirish juda muhim sanaladi. Shuning uchun uzluksiz oliy ta'lim muassasalarida zamonaviy axborot-kommunikasiya texnologiyalariga oid fanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi topshirig'i" PF-60- sonli Farmonida "uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish, ta'lim va o'qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish asosida oliy ta'lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish, oliy ta'lim muassasalariga qabul kvotalarini bosqichma-bosqich ko'paytirish, ilmiy-tadqiqot va innovasiya faoliyatini rag'batlantirish, ilmiy va innovasiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish" kabi vazifalar belgilab olindi. Jahon mehnat bozori talablariga mos keladigan raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash oliy ta'lim tizimining eng asosiy funksional xususiyatlaridan biri hisoblanib, buni samarali amalga oshirilishi mazkur tizimda faoliyat olib borayotgan pedagoglarning kasbiy kompetentligiga bevosita bog'liq ekanligi barchamizga ma'lum. Bo'lajak mutaxassislarni har tomonlama bilimli va raqobatbardoshligi oliy ta'limda faoliyat olib borayotgan professor o'qituvchilarga ham bog'liqdir. Chunki oliy ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatayotgan pedagog-ustozlar qanchalik mahoratli, bilimdon, malakali va tajribali bo'lsa, bir so'z bilan aytganda "o'z kasbining ustasi" bo'lsagina, «Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi»da belgilangan maqsadlarga erishish jarayoni shunchalik samarali kechishi ta'minlanadi deya olamiz. "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning 46-moddasida "Pedagog xodimlarning majburiyatlari" sifatida quyidagilar ko'rsatib o'tilgan bo'lib, bular:

ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'sini hurmat qilishi;

o'quv mashg'ulotlarini sifatli o'tkazishi;

axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan, o'qitish va tarbiyaning ilg'or hamda innovatsion shakllari va usullaridan foydalanishi" pedagoglar kasbiy kompetentligini takomillashtirishning institutsional asosi sifatida xizmat qilib kelmoqda. Bu borada Prezident Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Bugun har bir tarbiyachi, oliygoh professor-o'qituvchilari ta'lim va ilm-fan sohasidagi eng so'nggi ijobiy yangiliklarni o'quv jarayonlariga tatbiq eta oladigan, chuqur bilim va keng dunyoqarash egasi, bir so'z bilan aytganda, zamonamiz va jamiyatimizning eng ilg'or vakillari bo'lishlari kerak". Shu sababli ham "Oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi"da belgilangan "oliy ta'lim mazmunini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo'shadigan, mehnat bozorida o'z o'rnini topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish"dek vazifani samarali amalga oshirish ham bevosita oliy ta'lim tizimida faoliyat olib borayotgan professor-o'qituvchilar kasbiy kompetentligining takomillashuviga bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

"Kompetentlik" tushunchasining nazariy asoslari o'tgan asrning 60- yillarida paydo bo'lgan bo'lib, u insonning ijtimoiy hayoti va kasbiy faoliyatining bilimga asoslangan, intellektual va shaxsiy tajribasi sifatida talqin qilingan. Shu bilan birga, "Kompetentlik" tushunchasi ta'lim

sohasiga psixologlarning ilmiy izlanishlari natijasida kirib kelgan degan fikrlar mavjud. Psixologik nuqtai nazardan kompetentlik "noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik"ni anglatadi degan ta'rif ham bor. Boshqa bir manbalarda esa kompetentlik – ma'lum holat xususida to'g'ri mulohaza yuritishga imkon beradigan bilimga ega bo'lish, dalil-isbotli fikr, kishining muayyan sohada saviyasini ifoda etadigan atama. Kompetentlik shaxs xususiyatlari va holatining murakkab majmui bo'lib, ma'lum sohadagi bilim, ko'nikma va tajribani mujassamlashtirishi deyiladi. Shu bilan birga, "kompetentlik", "kompetensiya" tushunchalari ilgari - kundalik hayotda, adabiyotlarda keng qo'llanilgan bo'lib, bir-biriga yaqin tushuncha sifatida qaralgan va uning talqini lug'atlarda keng yoritilganligini bilamiz. Masalan, "Xorijiy so'zlar izohli lug'ati"da "kompetensiya" atamasiga quyidagicha ta'rif berilgan: "kompetensiya (lotinchadan competens, competentis- qobiliyatli) – ma'lum sohada ilg'or, tajribali, bilimdon, faoliyatni mustaqil amalga oshirish yoki hal qilish huquqiga ega, o'z bilimi doirasida biror narsani yechimini hal qilishga qodir shaxs" sifatida tavsiflangan bo'lsa kompetentlik – ma'lum holat xususida to'g'ri mulohaza yuritishga imkon beradigan bilimga ega bo'lish, dalil-isbotli fikr, kishining muayyan sohada saviyasini ifoda etadigan atama. Kompetentlik shaxs xususiyatlari va holatining murakkab majmui bo'lib, ma'lum sohadagi bilim, ko'nikma va tajribani mujassamlashtirishi. Kompetentlik insonga muayyan masalalarda fikr bildirish, ma'lum qarorlarni ishlab chiqishda ishtirok etish va o'zi qaror qabul qilish imkonini beradi. Hozirgi zamon fanida kasbiy kompetentlik, ilmiy, boshqaruv, pedagogik, didaktik, metodik, ijtimoiy-psixologik kompetentlikka oid tushunchalar keng qo'llanadi. Boshqaruvga oid kompetentlik ana shu sohaga taalluqli bilim va ko'nikmalarning, rahbarlik faoliyatida amaliy tajribaning mavjudligi bilan belgilanadi deyiladi.

Bugungi kunda kompetensiyalarni yanada rivojlantirish tahlili mutaxassisning asosiy kompetensiyalari va ularning komponentlari hajmini taqqoslashda tadqiqotchilar murakkablik va noaniqlarga duch kelganliklarini ko'rsatadi va bu esa o'z o'rnida, ta'lim natijasida ularning baholash uchun yondashuvlarni (mezon, tartib, vositalar) rivojlanishini qiyinlashtiradi. Shuningdek, pedagog olimlarning ilmiy tadqiqotlarida "kompetentlik" tushunchasining mazmuniga oid alohida maxsus konsepsiya mavjud emasligi ma'lum. Tadqiqotchilar tomonidan kasbiy kompetensiyalarni quyidagi komponentlarga ajratib ko'rsatilgan: mazmunli, faoliyatli va shaxsiy komponentlarga bo'lib ko'rsatilgan. Hozirgi kunda ko'plab adabiyotlarda hali kompetentli yondoshuvni tavsiflovchi konseptual apparat ishlab chiqilmagan, "kompetensiya" va "kompetentlik" atamalarini ta'riflashning turli xil talqinlari mavjud. Masalan, J.Ravanning fikriga ko'ra, "kompetensiya" tushunchasi ma'lum bir sohada muayyan bir harakatni amalga oshirishga qaratilgan maxsus bir qobiliyat sifatida tavsiflanadi, unda yuqori malakali ko'nikmalar va bilimlar, mas'uliyat va harakatlar uchun fikrlash usullari tushuniladi. Ko'rinib turibdiki, kompetensiyaning asosiy komponenti shaxsning ma'lum qobiliyatlarida ifodalangan operatsion va faoliyat komponenti sanaladi. "Kompetensiya" tushunchasining eng to'liq ta'rif A.V.Xutorskoy tomonidan berilgan bo'lib, unda shaxsning belgilangan jarayonlar va obyektlar doirasiga nisbatan ko'rsatilgan o'zaro bog'liq fazilatlari to'plami kiritilgan va unga qarshi samarali harakat qilish kerak. Kasbiy kompetensiya - kasbiy ta'lim, tajriba va shaxsning individual qobiliyatlari darajasi, uning uzluksiz o'z-o'zini tarbiyalash va o'zini takomillashtirishga bo'lgan intilishi, biznesga ijodiy va mas'uliyatli munosabat hisoblanadi.

Bo'lajak kadrlarga ya'ni talabalarga pedagogik kompetentlikning ilmiy-nazariy asoslari, kompetentlik tushunchasining mazmun-mohiyati va ta'limdagi ahamiyatini to'la tushuntirish. Ularni innovatsion jarayonlar tizimida o'qitish va tarbiyalashda kompetentlikka nisbatan chuqur pedagogik-psixologik tayyorgarlikni shakllantirish lozim. Shu o'rinda har bir professor o'qituvchini oldida quyidagi vazifalar mavjud:

- talabalarga pedagogik kompetentlikka doir manbalardan foydalana olishga o'rgatish va ularda pedagogik kompetentlik haqidagi tasavvurlarni hosil qilish;

- bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy kishilik jamiyati oldida turgan eng muhim muammolardan biri – ta'lim-tarbiya jarayonini modernizatsiya qilishga oid istiqbolli yo'nalishi bo'lgan pedagogik kompetentlik yuzasidan nazariy bilimlar bilan tanishtirish;

- pedagogik kompetentlikka qo'yilayotgan zamonaviy talablar bilan qurollantirish;

- ta'lim-tarbiya jarayonini bola ruhiyati, uning neyropsixologik, neyropedagogik imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish uchun zarur bo'lgan bilim ko'nikmalarni egallashlarini ta'minlash;

- pedagogik faoliyatni amalga oshirishda ijodiy va metodik savodxonlikni hamda kompetentlikka nisbatan chuqur pedagogik-psixologik tayyorgarlikni shakllantirishdan iborat. Pedagogik kompetentlik bir qator ya'ni pedagogikaga daxldor bo'lgan fanlar bilan uzviy bog'langandir. Ular pedagogika nazariyasi va tarixi, pedagogik konfliktologiya, neyropedagogika, pedagogik imidjologiya, innovasion pedagogik texnologiyalar, yosh davrlar psixologiyasi, ijtimoiy pedagogika, pedagogik aksiologiya, pedagogik psixologiya fanlaridir. Bu fanlar bir-birini to'ldiradi va shu orqali rivojlanib boradi.

Muloqot qilishda uchta o'zaro bog'liq kommunikativ, interfaol va pertseptiv komponentlarning birligi sifatida uch tomonlama yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi (G.M.Andreeva, A.A.Bodalev, B.D.Parigin). Bunda muloqotning kommunikativ tomoni o'zida talabalarning axborotni uzatish, o'zaro ta'sir qilish interfaol tashkiliy jihatini, pertseptiv jihatida esa, ularning bir-birini idrok etishi hamda shu asosda o'rnatilgan o'zaro tushunish va hissiy aloqani namoyon etadi deya olamiz. O'qituvchining kommunikativ qobiliyatlari turli tushunchalar bilan: "pedagogik mahorat", "malakaviy tavsif", pedagogik ta'lim nazariyasida o'qituvchiga kasbiy professional asoslangan talablar turli yondashuvlar bilan ifodalangan: "pedagogik mahorat", "malakaviy tavsif", "shaxsning professiogrammasi", "professional tayyorlik", "kasbiy professional kompetentlik" bilan ifodalangan. Umuman olganda, yuqorida sanab o'tilgan, bir hodisani tavsiflovchi pedagogik toifalar alohida mazmuniy jihatlariga ega va turli kontekstlarda qo'llaniladi. "Kommunikativ kompetentlik" tushunchasi bilan yaqin aloqador bo'lgan – "shaxsning kommunikativ yadrosi" tushunchasi mavjud. «Kommunikativ yadro» tushunchasi yaqinda paydo bo'lgan va ilmiy tadqiqot ishlarida zamonaviy psixolog A.A.Bodalev tomonidan birinchi marta qo'llanildi.

Ta'lim-tarbiya jarayoni murakkab, mashaqqatli, kutilmagan holatlarga boy, ammo jamiyatning zaruriy ehtiyoji hisoblanadi. Shuning uchun ham ta'lim-tarbiya tizimini yangicha ko'rinish va yangicha mazmunda amalga oshirish, dars jarayonida innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalarni samarali qo'llash orqali ta'lim samaradorligiga erishish davr talabiga aylanib bormoqdadir. Ta'lim muassasasi bitiruvchisi o'z hayotida shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va kasbiy munosabatlarga kirishishi, jamiyatda o'z o'rnini topa olishi, duch keladigan muammolarning yechimini o'zi hal etishi, eng muhimi o'z sohasi va kasbi bo'yicha raqobatbardosh bo'lishini ta'minlash juda muhim hisoblanadi. Bularning barchasi pedagog kadrlar salohiyatini hal qiluvchi omillar hisoblanadi desak mubolag'a bo'lmaydi. Jamiyatdagi barcha yangilanishlarni o'zida uyg'unlashtirish uchun shaxsiy yetuklik bilan birga kasbiy kompetentlik ham muhim ahamiyat kasb etadi. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning bilim samaradorligini oshirish, dars va ta'lim jarayonini yanada sifatli tashkil etish bugungi kun talabiga aylanib bormoqda. Shuning uchun:

tizimda yuqori malakali pedagoglar kadrlarni tayyorlash, ularning malakasini uzluksiz va sifatli ravishda oshirib borishga;

Ikkinchidan, ta'lim muassasalarida o'qituvchilar kasbiy qiyinchiliklari va ehtiyojlariga asoslangan uzluksiz sifatli metodik xizmatni tashkil etishga;

Uchinchidan, mavjud fan xonalari, o'quv laboratoriya asbob-uskunalar, jihozlar va kompyuter texnikasidan, umuman olganda, barcha shartsharoitlardan samarali foydalanishga;

To'rtinchidan, sifatli ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda, oliy ta'lim muassasalari, malaka oshirish institutlari va umumta'lim maktablari hamkorligida ilg'or ish tajribalarini amaliyotga joriy etishga;

Doimo katta ahamiyat qaratmog'imiz va hamisha diqqat markazimizda bo'lmog'i zarurdir. Shu o'rinda bo'lajak pedagog kadrlarimizning kasbiy kompetentligi maktabgacha va maktab

ta'limi tizimida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilarning ham kasbiy kompetentligi va mahoratiga bevosita bog'liqdir.

Xulosa o'rinda shuni ta'kidlashimiz mumkinki, dunyodagi rivojlangan mamlakatlar singari mamlakatimiz ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan kadrlar ham ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayotda yuqori bilimga ega bo'lishlari hamda har tomonlama kompetentli bo'lishlari zarur. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yutuqlaridan foydalanish, o'z navbatida mavjud to'plangan ma'lumot, axborotlar ustida ishlash, ya'ni ularni tahlil qilish, tushuntirish hamda undan foydalanish yoki foydalanmaslik xaqida qarorlarni mustaqil qabul qilishi muhim. Shu bilan birga talabalarning kasbiy va pedagogik kompetentligini rivojlantirish va unga ta'sir etuvchi omillarni yaxshi bilish lozim. Kompetentli yondashuvining yana bir o'ziga xos tomoni globallashtirish jarayonida o'qituvchining o'z ustida ishlashi, axborot kommunikatsiya texnologiyalari so'nggi yangiliklarini muttasil o'zlashtirib borishi kerak bo'ladi. Yuqorida keltirilgan fikrlarni tahlil qiladigan bo'lsak, kasbiy kompetentlik – o'qituvchining shaxsiy sifatlari, faoliyati, maqsadi va vazifalarini belgilash, o'z navbatida ularning qatoriga zamonaviy bilimlarni egallash va qo'llay olish, o'ziga xos tadqiqotchilik qirralarini faoliyati jarayonida ko'rsata bilishi tushuniladi. Pedagoglarning kasbiy kompetentligi – uning kasbiy bilim ko'nikmasi, shaxsiy sifatlari, zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llay olish qobiliyati va professional tayyorgarligini belgilovchi sifat ko'rsatkichidir – deb, ifodalash maqsadga muvofiq bo'ladi. Bir so'z bilan aytganda bugungi kunda har bir talaba mutaxassisligiga mos holda kompetentlikka ega bo'lishi talab qilinadi. Shuning uchun maqsad va harakatni uyg'unlashtira olishi davr talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. 2017-yil 7-fevral.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son "2022 — 2026-YILLARGA MO'ljALLANGAN YANGI O'ZBEKISTONNING TARAQQIYOT STRATEGIYASI TO'G'RI SIDA"
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: "O'zbekiston" nashriyoti, 2000-y. – 352 b. 76-77 betlar.
4. <https://nrm.uz> 1-2-bet.
5. Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va madaniyati san'ati. O'quv qo'llanma. – T., 2010. 28-30-b.
6. Nematjonova Y. O'qituvchi shaxs siymosi. Referat. 2016-yil. 2-6-betlar.
7. Jo'rayev B.O. Bola- olam bezagi. Pedagoglar uchun uslubiy qo'llanma.
8. Qosimova K., S.Matchonov, X.G'ulomova, Sh. Yo'ldosheva, Sh. Sariyev. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent. "Nosir" nashriyoti. 2009 y. 71-72-betlar.
9. Tillayeva G. Ijtimoiy muhit va yoshlar tarbiyasi. – T.: Falsafa va huquq instituti, 2009.
10. Turg'unov S.T., Doniyorov B.X., Umariliev M.A., Shodmonova Sh.S., Turg'unova Sh.M., Tojiboyeva N.M. O'qituvchilarning kasbiy mahorat va kompetentligini rivojlantirish. – T.: Sano-standart, 2012.
11. Asadov Y.M. Ta'limda kompetensiyaviy yondashuv. – T.: "Maktab va hayot" jurnali. N1 (101), 2014.
12. Akbarova N. "Interfaol darslarni tashkil etishda o'qituvchilar kommunikativlik va tashkilotchilik kompetensiyalarini hisobga olish" Ta'lim texnologiyalari jurnali (2015-yil N 5).
13. Umarov B.M. Psixologiya. "Voris-nashriyoti" Toshkent-2012.
14. T.N.Qori Niyoziy nomidagi ilmiy –tadqiqot institute. Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari. Toshkent, 2015. 7-20-betlar.

Shikarov Tolib Tavakalovich
Buxoro davlat pedagogika instituti
o'qituvchisi
shikarovtolib@buxdpi.uz

PEDAGOGIK FAOLIYATDA KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARNING O'RNI

Mazkur maqolada pedagogik faoliyatda kompyuter texnologiyalarining o'rni va ahamiyati muhokama qilinadi. Kompyuter texnologiyalari ta'lim jarayonini yanada samarali va interaktiv qilishda, shuningdek, o'quvchilarga keng ko'lamli bilim va ko'nikmalarni egallash imkonini beradi. Maqolada texnologiyalarning ta'lim metodikalariga integratsiyasi, onlayn ta'lim tizimlarining rivojlanishi va pedagogik innovatsiyalar haqida so'z boradi. Shuningdek, texnologiyalarni o'quvchilarga shaxsiy yondashuvni amalga oshirishda qanday qo'llash mumkinligi haqida fikrlar keltiriladi.

Kalit so'zlar: pedagogik faoliyat, kompyuter texnologiyalari, ta'lim jarayonida texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), raqamli ta'lim, innovatsion ta'lim metodlari, ta'limda multimedia vositalari, masofaviy ta'lim, elektron darsliklar, ta'lim platformalari, ta'lim resurslari

РОЛЬ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье обсуждается роль и значение компьютерных технологий в педагогической деятельности. Компьютерные технологии делают образовательный процесс более эффективным и интерактивным, а также позволяют учащимся приобретать широкий спектр знаний и навыков. В статье рассматривается интеграция технологий в методы обучения, развитие систем онлайн-образования и педагогические инновации. Также приводятся идеи о том, как можно использовать технологии для реализации индивидуального подхода к учащимся.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, компьютерные технологии, технологии в образовательном процессе, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), цифровое образование, инновационные методы обучения, мультимедийные средства в образовании, дистанционное обучение, электронные учебники, образовательные платформы, образовательные ресурсы.

THE ROLE OF COMPUTER TECHNOLOGIES IN PEDAGOGICAL ACTIVITIES

The article discusses the role and importance of computer technologies in pedagogical activities. Computer technologies make the educational process more effective and interactive, and they allow students to acquire a wide range of knowledge and skills. The article covers the integration of technologies into educational methods, the development of online education systems, and pedagogical innovations. It also discusses how technologies can be used to implement a personalized approach to students.

Keywords: pedagogical activity, computer technologies, technology in the educational process, information and communication technologies (ICT), digital education, innovative teaching methods, multimedia tools in education, distance learning, electronic textbooks, educational platforms, educational resources.

Kirish. Zamonaviy ta'lim sohasida kompyuter texnologiyalarining roli tobora ortib bormoqda. O'tgan asrning oxiri va XXI asrning boshlarida bilim olish jarayoni sezilarli darajada o'zgardi: an'anaviy darsliklardan tortib, interaktiv platformalar va onlayn resurslargacha bo'lgan texnologik yutuqlar ta'limni yangi bosqichga olib chiqdi. Pedagogik faoliyatda kompyuter texnologiyalarining keng qo'llanilishi o'quvchilarga sifatli ta'lim berishda, o'qituvchilarga esa o'quv jarayonini boshqarishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Kompyuter texnologiyalari o'qituvchilar va talabalarga bir-birlari bilan samarali aloqada bo'lish, materiallarni tezda va eng so'nggi ma'lumotlarga asoslangan shaklda taqdim etish imkonini beradi. Bunda multimedia resurslari, ta'lim dasturlari, interaktiv ta'lim platformalari va internet orqali olib boriladigan masofaviy ta'lim kabi vositalar muhim ahamiyat kasb etadi. O'quv jarayonida kompyuter texnologiyalarining qo'llanilishi nafaqat o'qitish sifatini yaxshilashga, balki talabalarining o'z-o'zini o'rganish, tahlil qilish va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Shu bilan birga, pedagogik faoliyatda texnologiyalarning joriy etilishi o'qituvchilarga o'z bilimlarini yangilab borish va ta'lim metodlarini modernizatsiya qilish imkonini yaratadi. Bu, o'z navbatida, ta'limning barcha qatlamlarini sifatli va samarali qilishda muhim rol o'ynaydi. Kompyuter texnologiyalarining pedagogik jarayonlarga integratsiyasi nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshiradi, balki ularga har bir mavzuni mustahkamlash, o'rganishni qiziqarli va qulay tarzda amalga oshirish imkonini ham beradi. Shu sababli, kompyuter texnologiyalarining pedagogik faoliyatda o'rni haqida batafsil tahlil qilish, ularning o'quv jarayonidagi o'rni va ahamiyatini aniqlash zarur. Bu esa nafaqat ta'lim tizimining yangilanishiga, balki o'quvchilarning yuqori darajadagi bilim va ko'nikmalarni egallashiga yordam beradi.

Asosiy qism. Kompyuter texnologiyalarining ta'lim jarayonida o'rni har tomonlama kengayib bormoqda. Bugungi kunda kompyuterlar, mobil qurilmalar, interaktiv ta'lim platformalari va turli xil dasturlar ta'lim tizimiga samarali integratsiya qilingan. Pedagogik faoliyatda kompyuter texnologiyalarining asosiy maqsadi – o'quv jarayonini qiziqarli va samarali qilish, shuningdek, o'quvchilarga o'z bilimlarini yanada chuqurroq o'zlashtirish imkoniyatini taqdim etishdir. Bu, o'z navbatida, o'qituvchilarga darslarni interaktiv va ko'p tomonlama tashkil etish imkonini beradi. Kompyuter texnologiyalari yordamida ta'limni individualizatsiya qilish mumkin. O'quvchilarning o'qish sur'ati, ularning qiziqishlari va ehtiyojlariga mos ravishda materiallar taqdim etilishi, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini yaxshilashga yordam beradi. Interaktiv darsliklar, video darslar, multimedia materiallari va testlar o'quvchilarga bilimlarini o'zlashtirishda va mustahkamlashda katta yordam beradi. Masalan, o'quvchilar o'zlariga qulay vaqtda va sharoitda darsni qayta ko'rib chiqishlari yoki interaktiv mashqlarni bajarishlari mumkin, bu esa o'quvchilarning mustaqil o'rganish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Kompyuter texnologiyalari ta'lim metodikalariga kirish jarayonida o'qituvchilar uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Masofaviy ta'lim, aralash ta'lim (blended learning), adaptiv ta'lim tizimlari va individual o'qitish metodlari kompyuter texnologiyalari yordamida amalga oshirilmoqda. Bunday yondashuvlar o'quvchilarga o'z temponi belgilash va o'quv jarayonini o'z ehtiyojlariga moslashtirish imkonini beradi. Kompyuter texnologiyalarini ta'limga integratsiya qilishda o'qituvchilar quyidagi metodik yondashuvlarni qo'llashlari mumkin:

Masofaviy ta'lim: O'quvchilarga onlayn darslar, video darsliklar, va testlar orqali o'qish imkoniyatlari yaratadi. Bu yondashuv o'quvchilarning vaqt va joydan qat'iy nazar ta'lim olishlariga imkon beradi.

Blended learning (aralash ta'lim): Onlayn va an'anaviy darslar aralash holatda olib boriladi. O'qituvchi sinfda dars o'rgatishda interaktiv vositalardan (masalan, elektron doskalar, online testlar) foydalanadi va o'quvchilar uyda o'z-o'zini o'rganish uchun elektron resurslardan foydalanadilar.

Adaptiv ta'lim tizimlari: O'quvchilarning o'zlashtirish darajalariga qarab, maxsus algoritmlar asosida ta'lim materiallari avtomatik ravishda moslashtiriladi. Bu tizimlar o'quvchilarni individual ehtiyojlariga mos ravishda yo'naltiradi.

Onlayn ta'limning o'sishi va rivojlanishi kompyuter texnologiyalari orqali amalga oshirilgan eng muhim yangiliklardan biridir. Pandemiya davrida onlayn ta'lim tizimlari keng

tarqaldi va bugungi kunda bu tizimlar ko'plab o'quv yurtlarida doimiy tarzda qo'llanilmoqda. Onlayn ta'lim o'quvchilarga o'z vaqtida va joyida ta'lim olish imkoniyatini yaratadi. Buning ustiga, masofaviy ta'limda o'qituvchilar o'quvchilarning muvaffaqiyatini onlayn baholash va kuzatish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Masofaviy ta'limning asosiy afzalliklari:

Erkin vaqt va joyda ta'lim olish imkoniyati: O'quvchilar ta'limni uyda, istalgan joyda va o'z vaqtida olishlari mumkin. Tayyorlangan o'quv resurslaridan foydalanish: Onlayn darslar va interaktiv testlar orqali o'quvchilarga materiallarni mustahkamlash va o'zlashtirish imkoniyati yaratadi. O'qituvchilarga yangi metodlar: Onlayn sinflarda o'qituvchilar yangi texnologiyalar yordamida darslarni yanada interaktiv va qiziqarli qilishlari mumkin. Pedagogik innovatsiyalar kompyuter texnologiyalarining ta'limga integratsiyasidan foydalangan holda amalga oshirilmoqda. Pedagoglar yangi o'quv metodlari, interaktiv dasturlar va o'qitish strategiyalarini yaratish uchun texnologiyalardan foydalanadilar. Misol uchun, o'quvchilarni muammolarni hal qilishga undash, guruh ishlarini amalga oshirish va kooperativ ta'limni rivojlantirish uchun interaktiv vositalar (video darslar, virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar) qo'llaniladi.

Innovatsion texnologiyalar yordamida o'qitish jarayonini yanada samarali qilish imkoniyatlari mavjud:

Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar: O'quvchilar real hayotdagi tajribalarni kompyuter yordamida o'rganishlari mumkin. Misol uchun, biologiya yoki kimyo fanlarida o'quvchilar virtual tajribalarni amalga oshirishi mumkin. Multimedia materiallari: Darslarni video, audio va grafik materiallar bilan boyitish o'quvchilarning diqqatini jalb qilish va ularning o'rganish jarayonini samarali qilishga yordam beradi.

Kompyuter texnologiyalari yordamida ta'limning shaxsiylashtirilgan yondashuvi mumkin bo'ladi. Bu yondashuvda o'quvchilarning ehtiyojlari, qobiliyatlari va o'ziga xos o'rganish uslublari hisobga olinadi. Kompyuter yordamida o'quvchilarga shaxsiy dasturlar va materiallar taqdim etiladi, bu esa o'quvchilarga o'z bilimlarini o'z sur'atida o'zlashtirish imkonini beradi.

Shaxsiylashtirilgan ta'limning asosiy afzalliklari:

O'quvchilarning o'ziga xos ehtiyojlariga moslashtirilgan o'quv dasturlari: O'quvchilar o'z sur'atida darslarni o'zlashtirishlari mumkin, bu esa ularga yanada samarali o'qish imkoniyatini yaratadi. Adaptiv tizimlar: O'quvchilarning muvaffaqiyatini doimiy ravishda baholash va kerakli o'quv materiallarini taqdim etish orqali individual yondashuvni amalga oshirish mumkin.

Kompyuter texnologiyalari o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi aloqani yaxshilashga yordam beradi. Interaktiv ta'lim platformalari, onlayn chatlar, forumlar va boshqa vositalar orqali o'qituvchilar o'quvchilar bilan muntazam ravishda aloqada bo'lishlari mumkin. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarga o'z savollarini berish, dars materiallarini muhokama qilish va guruh ishlarini bajarish imkoniyatini yaratadi.

Kompyuter texnologiyalarining ta'lim jarayonida keng qo'llanilishi, albatta, ko'plab ijobiy natijalarga olib kelgan bo'lsa-da, ba'zi salbiy tomonlari va muammolarni ham yuzaga keltiradi. Bu muammolar ta'lim jarayonining samaradorligiga ta'sir qilishi, shuningdek, o'qituvchilar va o'quvchilarning ish faoliyatini cheklashi mumkin. Quyida texnologiyalarning salbiy tomonlari va mavjud muammolarni keltirib o'tamiz:

Texnologiyalarga qaramlik (digital addiction)

Kompyuter va internet texnologiyalarining ortiqcha ishlatilishi o'quvchilar orasida "raqamli qaramlik"ni keltirib chiqarishi mumkin. O'quvchilar uzluksiz raqamli qurilmalarga (kompyuterlar, telefonlar, planshetlar) bog'lanib qolishlari, bu esa ularning o'qish vaqti va o'qish samaradorligini kamaytirishi mumkin. Bu holat, ayniqsa yosh o'quvchilarda jiddiy muammo tug'dirishi mumkin, chunki ular ko'proq o'yinlar, ijtimoiy tarmoqlar yoki boshqa raqamli kontentlar bilan shug'ullanishadi, natijada asosiy ta'limga e'tibor qaratmaydilar.

O'qituvchilarning texnologiyalarga moslashishdagi qiyinchiliklari.

Zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etish uchun o'qituvchilar zamonaviy usullarni o'rganishlari, yangi dasturlarni o'zlashtirishlari va texnik bilimlarni rivojlantirishlari kerak. Biroq, ba'zi o'qituvchilar uchun bu qiyinchilik tug'diradi, ayniqsa, agar ular ilgari

an'anaviy ta'lim metodlarida faoliyat yuritgan bo'lsa. Kompyuter va internet texnologiyalarini mukammal ishlatish uchun o'qituvchilarga doimiy ravishda malaka oshirish kurslari kerak bo'ladi. Texnologiyalarga moslashish vaqt va kuch talab qiladigan jarayon bo'lib, bu o'qituvchilarni ortiqcha yuklaydi.

Tengsizlik va raqamli bo'shliq (digital divide)

Har bir o'quvchi yoki o'qituvchining internetga va kompyuter texnologiyalariga teng kirish imkoniyati bo'lmasligi mumkin. Boshqa bir qator omillar, masalan, oilaviy imkoniyatlar, hududiy farqlar, elektr energiyasi yetishmovchiligi yoki kam rivojlangan infratuzilma mavjudligi ba'zi hududlarda texnologiyalardan to'liq foydalanishni qiyinlashtiradi. Bu "raqamli bo'shliq" o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasidagi ta'lim imkoniyatlari tengsizlikni keltirib chiqaradi va ularni ta'limda orqada qolishiga olib kelishi mumkin.

Texnologik nosozliklar va tizim uzilishlari

Ta'limda kompyuter texnologiyalarining keng qo'llanilishi tizimning texnik nosozliklariga olib kelishi mumkin. Internet aloqasining uzilishi, kompyuterning ishdan chiqishi yoki onlayn platformalarning ishlamasligi o'qish jarayonini to'xtatib qo'yishi mumkin. Masofaviy ta'limda bu muammolar o'qituvchilar va o'quvchilarni jiddiy ravishda qiynashi va ta'limning sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuningdek, texnik xatoliklar va tizimdagi nosozliklar ta'lim jarayonida kechikishlarga yoki tushunmovchiliklarga olib keladi.

O'qituvchi va o'quvchilarning ta'limdan aniq maqsadlarni yo'qotishi

Ba'zan texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy qilish o'quvchilarning o'zlashtirish maqsadlarini chalkashtirishi mumkin. O'qituvchilar texnologiyalardan foydalanishga qaratilgan darslarda, o'quvchilarning texnologiya bilan o'zaro aloqasi orasida balansni saqlashda qiynalishi mumkin. Tez-tez texnologiyalarga asoslangan darslar o'quvchilarni o'qish jarayonida e'tiborni yo'qotishga olib keladi. Ba'zan, texnologiya o'quvchilarning fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini pasaytiradi, chunki ular ko'pincha "avtomatik" javoblarga tayanib qoladilar, va bu ijodiy fikrlash va mantiqiy tahlil qilishda zaifliklarga olib kelishi mumkin. Onlayn ta'lim tizimlari va boshqa kompyuter texnologiyalarini ishlatishda o'quvchilar va o'qituvchilarning shaxsiy axborotlari va ma'lumotlari xavf ostida qolishi mumkin. Internetda maxfiylikka oid muammolar va kiberxavfsizlik tahdidlari, shuningdek, shaxsiy ma'lumotlarning noxush holatlarga olib kelishi mumkin. O'quvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini yig'ish va ular bilan ishlashda ehtiyotkorlik zarur, chunki bu, ba'zan maqsadga muvofiq ravishda ishlatilmasligi yoki boshqalar tomonidan foydalanilishi mumkin.

Texnologiyalarning o'quvchilarni o'zaro muloqotdan cheklashi

Texnologiyalarga haddan tashqari e'tibor berish o'quvchilarning o'zaro muloqot qilish va guruhda ishlash qobiliyatlariga zarar yetkazishi mumkin. Internet va kompyuterlar yordamida ta'lim o'quvchilarni real hayotdagi aloqalardan uzoqlashtirishi, jismoniy va ijtimoiy faoliyatda cheklanishlarga olib kelishi mumkin. O'quvchilar o'zaro munosabatlarni rivojlantirish, jamoaviy ishlash va muloqot qilish kabi ko'nikmalarni texnologiya orqali rivojlantirishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin.

Xulosa. Kompyuter texnologiyalarining ta'limdagi salbiy tomonlari va muammolari mavjud bo'lsa-da, bu muammolarni hal qilish mumkin. O'qituvchilar va ta'lim tizimi rahbarlari texnologiyalardan samarali foydalanish, ularning salbiy ta'sirlarini kamaytirish uchun texnik va pedagogik chora-tadbirlarni ishlab chiqishlari lozim. Masalan, o'qituvchilarni texnologiyalarga moslashtirish, raqamli bo'shliqni bartaraf etish uchun internetga kirish imkoniyatlarini kengaytirish va axborot xavfsizligini ta'minlash uchun turli xil texnik vositalar va protokollarni joriy etish zarur. Biroq, texnologiyalarni ta'limda samarali ishlatish va ularning salbiy tomonlarini minimallashtirish ta'lim tizimining yangi chaqiriqlarga javob berish va rivojlanish imkoniyatlaridan biridir. Kompyuter texnologiyalari ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylangan. Ularning pedagogik faoliyatdagi o'rni zamonaviy ta'limning samaradorligini oshiradi, o'quvchilarga individual o'qish imkoniyatlari yaratadi, va pedagoglarni yangi usullarni sinab ko'rishga undaydi. Shu bilan birga, texnologiyalardan samarali foydalanish uchun o'qituvchilarga

108 kerakli bilim va ko'nikmalarni berish, shuningdek, texnologiyalarning salbiy tomonlarini cheklash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gull, L., & Rızaoğlu, M. (2017). "Kompyuter texnologiyalarining ta'lim jarayonida qo'llanilishi va ta'siri." *Pedagogika jurnali*, 12(3), 45-56.
2. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
3. Zhang, Y. (2019). "Online learning and the role of computer technology in modern education." *Journal of Educational Technology*, 25(4), 75-89.
4. Saliyev, B., & Tursunov, A. (2021). "Pedagogik texnologiyalar va zamonaviy kompyuter dasturlari." *Pedagogika va ta'lim texnologiyalari: Konferensiya materiallari*, 121-125.
5. Bates, A.W. (Tony). (2015). *Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning*. Vancouver, B.C.: Tony Bates Associates Ltd. Laurillard, Diana. (2013). *Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology*. Routledge.
6. Means, B., Toyama, Y., Murphy, R., Bakia, M., & Jones, K. (2009). *Evaluation of Evidence-Based Practices in Online Learning: A Meta-Analysis and Review of Online Learning Studies*. U.S. Department of Education.

**BO'LAJAK TASVIRIY SAN'AT O'QITUVCHILARINING KASBIY
INDIVIDUALLIGINI SHAKLLANTIRISHDA KOMPYUTER
TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada mutaxassislik fanlarini o'qitishda bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarining kasbiy individualligini shakllantirish, shuningdek, an'anaviy va noan'anaviy uslublar yordamida darslarni o'tishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish orqali ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kasbiy mahorat, ko'rgazmalilik, "Vernisaj" slayd-shousi, rassomlar ijodi, tasviriy san'at, kompozitsiya, rassomlar asarlari reproduksiyalarini, grafik materiallar, kasbiy individuallik, kompyuter texnologiyalari.

**ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ БУДУЩИХ
УЧИТЕЛЕЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА**

Аннотация. В данной статье проанализированы вопросы формирования профессиональной индивидуальности будущих учителей изобразительного искусства при обучении специальным дисциплинам, а также развития их творческих способностей посредством использования компьютерных технологий при проведении занятий с использованием традиционных и нетрадиционных методик.

Ключевые слова: профессионализм, наглядность, слайд-шоу "вернисаж", творчество художников, изобразительное искусство, композиция, репродукции произведений художников, графические материалы, профессиональная индивидуальность, компьютерные технологии.

Mamlakatimiz rivojlanishining chuqur iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar ro'y berayotgan hozirgi bosqichida o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish sifatini oshirish yo'llari va vositalarini izlab topish zamonaviy pedagogikaning asosiy dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Bu masalaga Vatanimiz mustaqillikka erishgandan keyingi yillarda hukumatimiz tomonidan ham katta e'tibor berilib kelinayotganligi hammamizga ayon. O'zbekistonda olib borilayotgan ta'lim islohoti bevosita uning demokratik, bozor munosabatlariga o'tish jarayoni bilan birga amalga oshmoqda. Mazkur jarayonlar mohiyatan pedagogik ta'lim tizimi kadrlar tayyorlash imkoniyatlarining tubdan yaxshilanishiga, jamiyatni og'ishmay rivojlantirish negizida umumjahon ta'lim muhitiga mos tarzda uzluksiz pedagogik ta'lim tizimini yaratishga olib keladi¹. Zamonaviy texnologiyalarning ta'lim jarayoniga, jumladan tasviriy san'at, darslariga kirib kelishi yangi imkoniyatlar ochmoqda. Bunday holda, tasviriy san'at

o'qituvchilari axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini badiiy-ijodiy rivojlantirishning yangi vositasiga aylantirishi zarur.

Tasviriy san'at darslarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning eng ko'zga ko'ringan afzalliklaridan biri ko'rgazmalilikni kuchaytirishdir. Shu o'rinda pedagog Konstantin Dmitriy Ushinskiyning mashhur so'zlarini eslatib o'tmoqchiman: "O'quvchilar tabiati ko'rgazmalilikni talab qiladi.

O'quvchiga o'zi bilmaydigan beshta so'zni o'rgating, u uzoq vaqt behuda qiynaladi; ammo yigirmata shunday so'zni rasmlar bilan bog'lang - o'quvchi ularni bir zumda o'zlashtirib oladi. Siz o'quvchiga juda oddiy fikrni tushuntirasiz, u sizni tushunmaydi; o'sha o'quvchiga murakkab

chizilgan rasmni tushuntirasiz, u sizni tez tushunadi... rasmlarni ko'rsatishni boshlang va auditoriya gapira boshlaydi, eng muhimi, erkin gapiradi..."

Ko'rgazmalilikdan foydalanish ayniqsa juda muhim, chunki ta'lim muassalarida, odatda, jadvallar, reproduksiyalar, illyustratsiyalarning zarur to'plamlari zaruriy miqdorda mavjud emas. Bunday holatlarda proyektordan kehgroq foydalanish zarur. Fan bo'yicha elektron nashrlar, filmlar va boshqa materiallar mavjud bo'lsa, ulardan ma'ruzani qisman to'ldirishda foydalanish mumkin. Misol uchun o'quvchilarga, tarixiy voqea, xujjatlarni tushuntirishda xaritalar, jadvallar va fotosuratlar aks ettirilgan slaydlarni ko'rsatish bilan birga olib borilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tasviriy ijod o'quvchilarning eng sevimli mashg'ulotlaridan biridir. Bu ish badiiy qobiliyat, tasviriy savodxonlik bilimlarini talab qiladi. Ko'rishning keng obrazli va taassurotli esda qoladigan bo'lishida ijodiy tasavvurning rivojlanganlik darajasi katta ahamiyatga ega. O'quvchida o'z taassurotlarini chizgan ishlarini ifoda etish istagi paydo bo'ladi. U qo'lga qalam olib, rasm chizadi... Biroq shunday payt keladiki, yosh rassom mo'yqalamni tashlab qo'yadi va ijod qilishni to'xtatadi.

O'quvchiga qanday yordam berish mumkin?

Bu yerda zamonaviy kompyuter dasturiy vositalaridan unumli foydalanish juda qo'l kelishi mumkin. "Tasviriy san'at" fanining asosiy maqsadi - o'quvchilarga atrofdagi voqelikni anglashga yordam berish, ularda kuzatuvchanlikni rivojlantirish, atrofdagi dunyoni kengroq va har tomonlama ko'rishga o'rgatish, ularda go'zallik tuyg'usini tarbiyalash, shaxsiy qobiliyatlarini rivojlantirishdan iborat.

Tasviriy san'at darslarining asosiy vazifalari o'quvchilarni badiiy-tasviriy faoliyat sohasining kengligi va xilma-xilligi bilan tanishtirish, ularga tasviriy san'atning turli materiallari va vositalari texnikasini o'rgatish, o'quvchilarni buyuk rassomlar asarlari bilan tanishtirish, shuningdek, badiiy obrazlarni yaratish va idrok etishga o'rgatishdan iborat.

Har bir mashg'ulotni qanday qilib mazmunli, qiziqarli va eng muhimi - har bir o'quvchining rivojlanishiga yo'naltirilgan qilish mumkin?

Bugungi kunda ta'lim texnologiyalarini o'rganmasdan turib, pedagogik jihatdan savodli mutaxassis bo'lish mumkin emas. Zamonaviy innovatsiyalarning keng doirasida o'z yo'nalishni topa bilishi zarur.

Men tasviriy san'at darslarining xususiyatlarini hisobga oladigan ish tizimini yaratishga yordam beradigan ko'plab konsepsiyalar, nazariyalar, texnologiyalar va usullarni tanlab oldim. Zamonaviy o'quvchi darsda o'tirib, o'zi uchun tayyorlangan barcha bilimlarni bo'shliq kabi o'ziga singdirib ololmaydi.

Zamonaviy o'quvchi faqat o'zini ko'proq qiziqtirgan, o'ziga eng yaqin bo'lgan, yoqimli va qulay his-tuyg'ularni uyg'otadigan, eng kam zo'riqtiradigan ma'lumotlarni o'zlashtiradi. Zamonaviy o'quvchi uchun ta'limining motivatsiyasini oshirish va individuallashtirish, uning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish va ijobiy hissiy muhitni yaratishning noyob imkoniyatiga ega vositalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Ushbu maqsadda kompyuterlarning texnik va texnologik dasturiy vositalaridan unumli foydalanish juda qo'l keladi. Hozirgi vaqtda juda ko'p ma'lumotlarni o'z ichiga olgan turli xil san'at disklari mavjud, ammo bunday disklardan to'liq hajmda foydalanish maqsadga muvofiq emas, chunki ko'pincha bu yorqin va ta'sirchan ensiklopediyalar o'quvchilarning yosh xususiyatlarini, o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etish qoidalari va qonunlarini hisobga olmaydi.

Shuning uchun dars rejasi-konspektini ishlab chiqishda, qoida tariqasida, olingan bilimlarni tushunish uchun yangi mavzu bayon qilingandan so'ng yoki dars oxirida ularni mustahkamlash uchun ushbu disklardagi video syujetlardan faqat qisman foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblayman.

O'z tajribamdan kelib chiqib, shaxsiy fayllaringizni yaratish kerak deb hisoblayman. Slayd-filmlardan barcha mavzularda foydalanish va ularni darsning istalgan bosqichiga kiritish mumkin. Ular odatda matnli kuzatuvga ega bo'lmaydi, namoyish o'qituvchining qisqacha sharhi bilan birga olib boriladi. Slayd-filmni ko'rgandan so'ng o'quvchilar darhol amaliy ishga kirishishlari uchun

slaydlar to'plamini shunday tuzish kerakki, avval hissiyot uyg'otadigan murakkab asarlar, keyin fragmentli slaydlar, oxirida esa kompozitsiya jihatidan sodda, dars mavzusiga yaqin bo'lgan asarlar ko'rsatiladi.

Shunda o'quvchilarda o'zlari ham shunday ishni bajara olishlari haqida taassurot paydo bo'ladi. Bu usul faoliyat turlarini o'zgartirishga imkon beradi, dars yanada yorqin va ta'sirchan bo'ladi, o'quvchilar tomonidan bajarilgan ishlar esa ijodiy va mavzuni to'liq yoritadi. Ularni darsning birinchi bosqichida, o'tilgan materialni takrorlash daqiqalari sifatida, dars boshida muammo yaratish, e'tiborni jalb qilish, qiziqitirish, keyingi ta'limga ishtiyoq uyg'otish ("Aqliy hujum")ni qo'llash mumkin. Dars oxirida slayd-filmlar yakunlovchi "bosqich" bo'lishi mumkin, bunda o'quvchilar yangi narsalarni qiyinchiliksiz bilib oladilar va nomlaydilar ("Vernisaj" slayd-shousi (slaydlar orqali virtual ko'rgazma uyshtirish, masalan; mahorat darsi, ko'rgazma namoyishi, biror kishining yoki guruhning shaxsiy ko'rgazmasi, san'at tarixi davrlari va reklama taqdimotlari)).

Multimedia taqdimotlari va slayd-filmlardan darslarda keng foydalanish mumkin:

- *rassomlar ijodi bilan tanishishda;*
- *tasviriy san'at janrlarini o'rganishda;*
- *kompozitsiya qonunlarini o'rganishda;*
- *rangshunoslik qonunlarini o'rganishda va hakazo.*

Dars davomida yangi bilimlarni shakllantirishda ko'plab eskizlarni chizishga, tushuntirish va doskaga chizishga to'g'ri keladi. Taqdimot orqali namoyish qilayotgan ekranda barcha kompozitsion xatolar yaqqol ko'rinadi, buning ustiga ekranda bir vaqtning o'zida bir nechta eskizlarni taqqoslash, ularning afzalliklari va kamchiliklarini aniqlash mumkin.

Tadqiqotim tajriba ishimda: bir auditoriyada an'anaviy usulda dars berdim - birinchi qatordan oxirgi qatorgacha yurib, fotosuratlar yoki reproduksiyalar bilan rasmlarni ko'rsatdim, boshqa auditoriyada esa - o'quvchilar ekranda mavzuning taqdimotini tomosha qilishdi. O'qituvchining izohlari bilan bunday ko'riklar o'quvchilarda chuqur taassurot qoldirdi, bu esa ijodkorlikka katta turtki berdi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy ta'lim jarayoni uchun zaruriy shart bo'lib, bunda asosiy narsa fundamental bilimlarni uzatish emas, balki ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, shaxsning salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun imkoniyatlar yaratish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan maqsad sifatida emas, balki dars maqsadiga erishishga ko'maklashuvchi yana bir pedagogik vosita sifatida foydalanildi.

Tasviriy san'at darslarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash bo'yicha adabiyotlar va ilg'or pedagogik tajribani o'rganish natijasida shunday xulosaga keldimki, ushbu texnologiyadan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish ko'lami juda keng: badiiy faoliyat vositasi sifatida qo'llashdan tortib, o'quv ma'lumotlarini taqdim etish usullarigacha o'z ichiga olgan. Shu bilan birga, kompyuter ta'lim samaradorligini oshirishning kuchli vositasi bo'lib, o'quvchining motivatsiyasini kuchaytirish imkonini beradi. Motivatsiya manbalaridan biri qiziqarlilikdir. Kompyuterning imkoniyatlari bu yerda cheksiz, lekin bu qiziqarlilik o'quv maqsadlarini to'sib qo'ymasligi juda muhim.

Tasviriy san'at mashg'ulotlarida kompyuter vositalarini amaliyotda qo'llab, uning tasviriy san'at mashg'ulotlarida foydalanish imkoniyatlari haqidagi shunday umumiy xulosaga kelindi:

1. *Kompyuter pedagog va o'quvchi muloqotini yaxshilashda ijobiy natijaga erishish uchun qulay hamda keng imkoniyatlarga ega.*

2. *Ta'limda ko'rgazmali tushuntirish hamda reproduktiv usullarni qo'llashning yangi va sifatli darajaga ko'tarilishini ta'minlaydi.*

3. *Mashg'ulotlarda axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish ta'lim shakli, o'quvchilar bilim doirasini kengaytirishga xizmat qiladi, diqqatni jamlaydi, shaxsning ijodkorlik imkoniyatlarini oshiradi.*

4. *Pedagog maslahati bilan o'rgatuvchi dasturlarni mustaqil qo'llash orqali rangtasvir, kompozitsiya fanlarini samarali o'zlashtirishlariga imkon yaratadi.*

5. *Proyektorlardan foydalanish matnlar bilan ishlash, o'rgatuvchi videoroliklar namoyish etishda qulaylik yaratadi, ko'rgazmalilikni oshiradi, vaqtni tejaydi.*

6. *Elektron ensiklopediyalar bilan tanishish, jahon muzey va ko'rgazma zallari bo'ylab virtual sayohatlar uyushtirish imkonini beradi.*

7. *Kompyuter texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning internet orqali axborotlar izlash, topish, tanlash va olingan ma'lumotni jamlash kabi mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.*

8. *Tasviriy san'at mashg'ulotlarida kartinalar, chizmalar, jadvallarni yorqin va qiziqarli shakllarda kuzatish, obyektlarni foto va videotasmalar vositasida ko'rish, u yoki bu mavzudagi materialni aniq idrok etish, tanlangan materialni qiziqarli shaklda tasvirlashga yordam beradi.*

Shunday qilib, mashg'ulotlarda innovatsion texnologiyalardan foydalanish vaqtni tejash, shaxsiy ijodkorlikni rivojlantirish, psixologik-pedagogik bilimlar asosida o'quv-tarbiyaviy faoliyatni to'g'ri tashkillashtirishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. –T.: Moliya, 2003.
2. Arziqulov D.N. Kasbiy kamolatning psixologik o'ziga xos xususiyatlari.. –Toshkent: 2002.
3. Usmonboyeva M., G.Anorqulova, G.Shamaripxodjayeva "Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari" o'quv uslubiy majmua. T. 2015 yil.
4. Yuldashev, U.A., Xudoyberdiyev, M.Z., & Axmedov, T.B. (2021). O'quv jarayonining sifatini oshirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish. //Academic research in educational sciences, 2(3), 1262-1268.
5. Слостенин А.А. Профессионализм учителя как явление педагогической культуры. // «Педагогическое образование и наука», 2004, № 5.

OLIV TA'LIMDA MODULLI O'QISH TEXNOLOGIYALARINING MAZMUNI VA MOHIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Oliy ta'limda modulli o'qish texnologiyalarining mazmuni va mohiyatiga ahamiyatini Modulli ta'lim texnologiyalaridan foydalangan holda ta'lim samaradorligini oshirish mazmuni, shakllari, yo'llari, va pedagogik shart-sharoitlaridan foydalangan holda ta'lim samaradorligini oshirishning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib berildi

Kalit so'zlar: Modul, texnologiya, Oliy o'quv yurti, ta'lim jarayoni, pedagogik texnologiya, o'qituvchi, talaba, bilim, ko'nikma, malaka, mustaqil fikrlash, tahlil qilish, qobiliyat.

СОДЕРЖАНИЕ И СУЩНОСТЬ МОДУЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В данной статье изложены содержание и сущность и значение технологий модульного обучения в высшем образовании содержание, формы, способы повышения эффективности обучения с использованием технологий модульного обучения и особенности повышения эффективности обучения с использованием педагогических условий

Ключевые слова: ключевые слова: модуль, технология, высшее учебное заведение, образовательный процесс, педагогическая технология, учитель, ученик, знания, умения, навыки, самостоятельное мышление, анализ, способности.

THE CONTENT AND ESSENCE OF MODULAR LEARNING TECHNOLOGIES IN HIGHER EDUCATION

Annotation. This article outlines the content and essence and significance of modular learning technologies in higher education. The content, forms, and ways to improve the effectiveness of learning using modular learning technologies and the features of improving the effectiveness of learning using pedagogical conditions.

Keywords: module, technology, higher education institution, educational process, pedagogical technology, teacher, student, knowledge, skills, independent thinking, analysis, abilities.

O'zbekiston Respublikasi inson huquqlari va erkinliklariga rioya etilishini, jamiyatning ma'naviy yangilanishini, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishni, jahon hamjamiyatiga qo'shilishini ta'minlaydigan demokratik huquqiy davlat va ochiq fuqarolik jamiyati qurmoqda. Zamonaviy bozor iqtisodiyotining shakllanishi korxonalar orasidagi raqobat asosida, rivojlanishini taqozo etadi. Chunki bozor iqtisodiyotini raqobatsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Korxonalar orasidagi raqobat o'z navbatida, ilm-fan, texnika texnologiyaning yangi ilmiy texnik taraqqiyotining jadallashuviga olib keladi. Shuning uchun ham bizning davlatimizda "Ta'lim to'g'risidagi" Qonuni yangi tahrirda qabul qilindi. Birinchidan - ilmiy texnik taraqqiyotining hozirgi zamon holati ilm-fanning yuksalib borayotgan roli bilan belgilanadi. XX asrda ayniqsa uning ikkinchi yarmida ilm-fanning rivojlanish tezligi o'zining eng katta sur'atlariga erishdi. Oxirgi har 10-15 yil ichida ilmiy faoliyatning asosiy ko'rsatkichlari ikki marotaba oshib bormoqda. Ilm-fan rivojining jadallashuvi va ilmiy-

texnikaviy informatsiyaning jadal o'sishiga va tez-tez yangilanishiga olib keladi. Ilm-fan rivojining eksponent qonuni bo'yicha rivoji uning ko'chkisimon o'sishini anglatadi. Demak, ilmiy-texnikaviy informatsiyaning o'sishi ham, ko'chkisimon hisoblanadi. Jahonda har yili minglab kitoblar, jurnallar chop etiladi va uni minglab dissertatsiyalar himoya qilinadi.

Informatsiyaning yuksalib borayotgan ko'chkisimon oqimi tezligini ta'minlash maqsadida zamonaviy telekommunikatsiyali informatsion tizimlar qo'llanilmoqda. Ilm-fan rivoji, bu oliy ma'lumotli mutaxassislarining faoliyat doirasidir. Shuning uchun oliy ma'lumotli mutaxassislarni tayyorlash tizimi, ularning o'ta iqtidorlilariga zamonaviy informatsiya oqimini o'zlashtirishga, ilmiy tekshirish faoliyati individual va mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga ilmiy-texnikaviy informatsiya va o'quv ilmiy adabiyot bilan ijodiy ishlay olishga imkoniyat berishi lozim. Ikkinchidan-hozirgi zamon fanining ko'chkisimon rivoji ikki, uch va undan ortiq fanlarni ulanishlarida, yangi turdagi fanlar paydo bo'lishi bilan ham ta'minlanadi. Masalan: geofizika, biogeokimyo, informatika, fiziko-kimyoviy mexanika va hokazo. Fan daraxti hosil bo'ladi. Ma'lum fanlar ulanishlarida tug'ilgan yangi fan – bu yangi yo'nalishlar, muammolar, mavzular va ilmiy masalalar demakdir. Bu masalalarni oliy maktabning iste'dodli bitiruvchilari hal etishi lozim. Shuning uchun kadrlar tayyorlashni zamonaviy tizimi, ularda o'ziga xos va nostandart fikrlash qobiliyatini o'stirishi, o'z ustida doimiy ravishda chidam va matonat bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishi lozim. Ilm-fan rivojining ko'chkisimon rivoji va ilmiy texnikaviy informatsiyaning shunga o'xshash o'sishi, informatsiyaning uzatish va qayta ishlash tezligini oshishiga olib keladi, buning asosida esa hisoblash texnikasi yotadi. Ta'limni individuallashtirilmasdan, zamonaviy informatsion tizimlardan foydalanishni ko'z oldiga keltirish mumkin emas. Ilmiy texnik taraqqiyotining xususiyati muxandislik yechimlar turini keskin oshishi, materiallarning tezda almashinuvi, texnologik jarayonlar mashinalar konstruksiyasi, boshqarish tizimlarining avtomatlashtirish darajasining oshishi, ilmiy yutuqlar natijasini ishlab chiqarishga tadbqiq etish muddatlarini kamayishi hisoblanadi.

“Modulli o'qitish” termini xalqaro tushuncha - modul bilan bog'liq bo'lib, uning bitta ma'nosi faoliyat ko'rsata oladigan o'zaro chambarchas bog'liq elementlardan iborat bo'lgan tugunni bildiradi. Bu ma'noda u modulli o'qitishning asosiy vositasi sifatida, tugallangan axborot bloki sifatida tushuniladi. Modulli o'qitish-o'qitishning istiqbolli tizimlaridan biri hisoblanadi, chunki odam bosh miyasining o'zlashtirish tizimga eng yaxshi moslashgandir. Modulli o'qitish asosan inson bosh miyasi to'qimalarining modulli tashkil etilganligiga tayanadi. Inson bosh miyasi to'qimasi, qariyb 15 mlrd. neyronlardan (nerv xujayralari) yoki apparatli modullardan iborat. To'qima xujayralari bir-biri bilan ko'p sonli to'qnashuvlarda bo'lishadi. Bir xujayra va uning o'simtasini boshqa xujayra va uning o'simtasi bilan to'qnashuvlari soni 6 mingtagacha yetib boradi. Demak, bosh miya to'qimasidagi to'qnashuvlar (kontaktlar) soni astronomik sonni ($1'000000000 \times 6000$) tashkil etadi. SHu nuqtai nazardan, modul o'quv jarayonining bir hujayrasi sifatida qaraladi. Bu xujayra bir vaqtning o'zida axboriy umumiylikka o'ziga xos yaxlitlik va tizimlilikka ega bo'lgan elementlardan tashkil topgan bo'ladi. [9] O'qitishning modul tizimi haqida rasmiy ravishda birinchi marta, 1972 yil, YUNESKOning Tokiodagi Butunjaxon Konferentsiyasida so'z yuritilgan edi. Modulli o'qitish texnologiyasi funktsional tizimlar, fikrlashning neyrofiziologiyasi, pedagogika va psixologiyalarning umumiy nazariyasidan kelib chiqadi. Bu sohalaridagi izlanishlarga ko'ra, to'qimasi modulli tashkil topgan inson miyasi, axborotni kvant ko'rinishda (boshqacha aytganda, ma'lum hissalar ko'rinishida) eng yaxshi jihatdan qabul qiladi. Modulli o'qitish, kasbiy ta'limning quyidagi zamonaviy masalalarini xar tomonlama yechish imkoniyatlarini yaratadi: [16]

- modul - faoliyatlik asosida o'qitish mazmunini optimallashtirish va tizimlash dasturlarni o'zgaruvchanligi, moslashuvchanligini ta'minlaydi;

- o'qitishni individuallashtirish;

- amaliy faoliyatga o'rgatish va kuzatiladigan xarakterlarni baholash darajasida o'qitish samaradorligini nazorat qilish;

• kasbiy motivatsiya (qiziqtirish) asosida, o'qitish jarayonini faollashtirish, mustaqillik va o'qitish imkoniyatlarini to'la ro'yobga chiqarish.

Modulli o'qitishning hozirgi zamon nazariyasi va amaliyotida ikki xil yondashuvni ajratib ko'rsatish mumkin: fan bo'yicha faoliyat yondashuvi va tizimli faoliyat yondashuvi. Bu yondashuvlar doirasida modul asosida mutaxassislar tayyorlashning bir qator konsepsiyalari ishlab chiqilgan. Barcha konsepsiyalar zahirida faoliyat yondashuvi yotadi va bu nuqtai nazardan, o'qitish jarayoni to'raligicha yoki muayyan fan doirasida, modulli ta'lim dasturi mazmuniga muvofiq kasbiy faoliyat elementlarini o'quvchi tomonidan ketma-ket o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Turli konsepsiyalar doirasida, modulli ta'lim dasturlari, turli xil tarkib va tarkibiy tuzilmalardan iborat bo'ladi, turli shakldagi xujjatlarda taqdim etiladi, ammo ularning barchasi quyidagi uchta asosiy tarkibiy qismni majburiy ravishda o'z ichiga oladi:

- maqsadli mazmuniy dastur;
- turli ko'rinishlarga taqdim etilgan axborotlar banki
- o'quvchilar uchun uslubiy ko'rsatmalar.

Shunday qilib, modulli o'qitish o'quv jarayonini tashkil etish shakli bo'lib, unda o'qitish o'quv materialining mantiqan tugallangan birliklari modullarni bosqichlar va qadamlar bo'yicha o'zlashtirishni anglatadi. Modul amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari ma'ruzalar bilan birga tuzilishi, ularni ma'ruzalar mazmunini o'rganiladigan yangi material bilan to'ldirilishi kerak.

O'qitishning modul tizimi mazmunidan uning quyidagi afzalliklari aniqlandi: - fanlar va modullar bo'yicha o'qitish uzluksizligining tahminlanishi;

- modullararo metodik jihatdan asoslangan muvofiqlik o'rnatilishi;

- fanning modulli tuzilishi tarkibining moslashuvchanligi;

- talabalarning qobiliyatiga ko'ra tabaqalanishi (dastlabki modullardan so'ng, o'qituvchi ayrim talabalarga fanni individuallashtirishni tavsiya etishi mumkin);

- axborotni «siqib» berish natijasida o'qitishni jadallashtirish, auditoriya soatlaridan samarali foydalanish va o'quv vaqti tarkibini, ma'ruzaviy, amaliy (tajribaviy) mashg'ulotlar, individual hamda mustaqil ishlar uchun ajratilgan soatlarni optimallashtirish. Buning natijasida, talaba yetarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 20-apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909-sonli qarori

2. Olimov Q.T., Avliyoqulov N., Rustamov R. M. Kasbiy fanlarni o'qitishning modul tizimi // Kasb- hunar ta'limi. - 2003 yil. -№2. -18 b.

3.Селевко Г.К. Современные образовательные технологии.-М.: Народное образование, 1998. - 256 b.

4.Беспалко В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. М.: ИТПИМИО, 1995. -169 b.

5. Golish L, Fayzullaeva D. Kasb-hunar kollejlari da modulli dastur asosida ta'lim berish // Kasb-hunar ta'limi №4.2002.- 24b.

TA'LIMNING FORMAL, NOFORMAL VA INFORMAL TURLARINING BILIM OLISH JARAYONIDAGI O'ZIGA XOS AFZALLIKLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola ta'limning formal, noformal va informal shakllarini tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, ularning asosiy xususiyatlari va farqlari yoritilgan. Formal ta'lim rasmiy muassasalarda o'qituvchi nazorati ostida qat'iy reja asosida tashkil etilib, rasmiy diplom yoki sertifikat bilan yakunlanadi. Noformal ta'lim esa kurslar, treninglar va seminarlar orqali qisqa muddatda amaliy bilimlarni o'zlashtirishga xizmat qiladi. Informal ta'lim esa kundalik hayot jarayonida, tabiiy ravishda shakllanadi va insonning shaxsiy rivojlanishi bilan bog'liqdir.

Maqola ta'limning har bir shaklining afzalliklari va cheklovlarini chuqur tahlil qilib, ularning samaradorligi insonning maqsadlari va ehtiyojlariga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv o'quvchilarga qaysi ta'lim turini tanlashda asos bo'lib, ularning turli sohalaridagi rivojlanishiga ko'maklashadi.

Kalit so'zlar: Formal ta'lim, noformal ta'lim, informal ta'lim, o'qitish samaradorligi, kasbiy rivojlanish, rasmiy ta'lim, pedagogik ko'nikmalar.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу формальных, неформальных и неофициальных форм обучения, выделены их основные особенности и различия. Формальное образование организуется в официальных учреждениях под руководством преподавателя по строгому плану и заканчивается выдачей официального диплома или сертификата. А неформальное образование служит для получения практических знаний за короткий период времени посредством курсов, тренингов и семинаров. Неформальное образование формируется естественным путем в ходе повседневной жизни и связано с личностным развитием человека.

В статье глубоко анализируются преимущества и ограничения каждой формы обучения и показано, что их эффективность зависит от целей и потребностей человека. Такой подход является основой выбора студентами вида обучения и помогает им развиваться в различных сферах.

Ключевые слова: Формальное образование, неформальное образование, информальное образование, эффективность преподавания, профессиональное развитие, формальное образование, педагогическое мастерство.

Abstract. This article is devoted to the analysis of formal, informal and informal forms of education, their main features and differences are highlighted. Formal education is organized in official institutions under the supervision of a teacher based on a strict plan and ends with an official diploma or certificate. And informal education serves to acquire practical knowledge in a short period of time through courses, trainings and seminars. Informal education is formed naturally in the course of everyday life and is related to the personal development of a person.

The article deeply analyzes the advantages and limitations of each form of education and shows that their effectiveness depends on the goals and needs of the person. This approach is the basis for students to choose the type of education and helps them to develop in various fields.

Key words: Formal education, non-formal education, informal education, teaching effectiveness, professional development, formal education, pedagogical skills.

Formal ta'lim – bu belgilangan ma'lum bir qoidalarga asoslangan, maqsadli va aniq rejalashtirilgan o'quv jarayoni hisoblanadi. Ushbu ta'lim shakli davlat tomonidan tasdiqlangan o'quv dasturlariga asoslanib amalga oshiriladi va maxsus ta'lim muassasalarida tashkil etiladi.

O'quv jarayoni o'qituvchi rahbarligida olib borilib, qat'iy belgilangan vaqt davomida amalga oshiriladi.

Formal ta'lim asosan maktab, kollej, universitet kabi bosqichlarda amalga oshiriladi va ilmiy-texnikaviy, madaniy yoki kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishni maqsad qiladi. Bu ta'lim turi davlat tomonidan belgilangan standartlar va me'yorlarga mos keladigan dasturlar asosida tashkil etiladi. Unda qat'iy belgilangan qoidalar amal qiladi. Formal ta'lim aniq muddatlarga ega bo'lib, o'quv yiliga yoki semestrlarga bo'lingan holda amalga oshiriladi[1-3].

Formal ta'limning afzalliklari:

- O'quv jarayoni oldindan ishlab chiqilgan reja va belgilangan qoidalarga asoslangan holda olib boriladi, bu esa ta'lim sifatini kafolatlaydi.
- Ta'limni muvaffaqiyatli yakunlagan shaxsga bilim darajasini tasdiqlovchi diplom yoki sertifikat beriladi, bu esa ish topishda yoki ilmiy faoliyatni davom ettirishda yordam beradi.
- Tajribali o'qituvchilar tomonidan o'rgatiladi, bu ta'lim jarayonining sifatini oshiradi.
- Natijalarni baholash tizimi orqali o'quvchilarning bilim darajasi aniqlanadi va mukammallashtirishga yo'naltiriladi.

Formal ta'limning kamchiliklari:

- Belgilangan qat'iy jadval va dasturlar shaxsiy ehtiyojlarni hisobga olishga imkon bermaydi.
- Ko'pincha standartlarga moslashish talab qilinadi, bu ijodiy yondashuvni chegaralashi mumkin.
- Baholash va natijalar uchun yuqori talablar o'quvchilarda bosim va ruhiy yukni oshirishi mumkin.
- Teoretik bilimlarga ustuvorlik berilishi ba'zida real hayotda zarur bo'lgan ko'nikmalarning shakllanishini cheklashi mumkin[4].

Noformal ta'lim – bu rasmiy ta'lim tizimidan tashqarida, maxsus tashkil etilgan mashg'ulotlar, treninglar, kurslar yoki seminarlar orqali o'tkaziladigan o'quv jarayonidir. Ushbu ta'lim shakli qat'iy dasturlar va rasmiy sertifikatlar bog'liq bo'lmaydi, lekin ma'lum bir mavzu yoki ko'nikma bo'yicha aniq natijalarga erishishni maqsad qiladi. U odatda shaxsiy ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan bo'lib, hayot davomida o'zini rivojlantirish imkonini beradi.

Mazkur ta'lim turi kasbiy malakalarni oshirish, yangi bilimlarni egallash yoki shaxsiy rivojlanishga xizmat qilishi bilan ajralib turadi.

Noformal ta'lim bugungi kunda keng tarqalgan ta'lim shakllaridan biriga aylangan. Uning eng katta afzalligi – o'quvchilarga o'z ehtiyojlariga mos ravishda bilim olish imkoniyatini taqdim etishidir. Shu bilan birga, uning qisqa muddatli va amaliy yondashuvi ko'plab insonlar uchun yangi kasb o'rganish yoki mavjud bilimlarni kengaytirish uchun juda qulay hisoblanadi.

Noformal ta'lim, ayniqsa, o'z kasbiy faoliyatida yangi ko'nikmalarni o'zlashtirishni istagan yoki shaxsiy rivojlanish maqsadida ta'lim olishni xohlagan kishilar uchun samarali va tezkor vositadir[5-6].

Noformal ta'limning afzalliklari:

- Noformal ta'lim individual ehtiyojlarga moslashishi va turli mavzularni qisqa muddatlarda o'rgatishi mumkin.
- Bu ta'lim shakli ko'pincha amaliy mashg'ulotlarga e'tibor qaratib, o'quvchilarga hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish imkonini beradi.
- Darslar odatda qisqa muddatli bo'lib, ishtirokchilarga o'zlari uchun qulay vaqt va joyda o'qish imkonini beradi.
- Ta'lim olish uchun ko'pincha oldindan malaka yoki maxsus sertifikat talab qilinmaydi.

Noformal ta'limning kamchiliklari:

- Noformal ta'lim rasmiy hujjatlar bilan tasdiqlanmaganligi sababli, uning natijalari har doim tan olinavermaydi.
- Noformal ta'lim kurslari sifati va mazmuni o'qituvchi yoki tashkilotchiga bog'liq bo'lib, ba'zida past darajada bo'lishi mumkin.

- Rasmiy dasturlar yoʻqligi tufayli oʻquv jarayonining maqsadga muvofiqligi kafolatlanmaydi.

- Ayrim kurslar yoki treninglar faqat maʼlum soha yoki hududda foydali boʻlishi mumkin[7].

Informal taʼlim – bu odamning hayot davomida, tabiiy ravishda oʻz-oʻzidan yuzaga keladigan bilim olish jarayonidir. Bu taʼlim shakli maxsus rejalashtirilmagan va rasmiy taʼlim tizimidan tashqarida amalga oshadi. Kundalik hayotdagi tajribalar, oila aʼzolari bilan muloqot, ishda oʻrganilgan malakalar yoki shunchaki atrof-muhitdan kuzatuv qilish orqali oʻzlashtiriladigan bilimlar informal taʼlimning asosiy qismi hisoblanadi.

Ushbu taʼlim turi shaxsning qiziqishlari va ehtiyojlariga moslashgan holda sodir boʻladi. Masalan, yangi texnologiyalardan foydalanishni mustaqil ravishda oʻrganish, doʻstlar bilan bilim almashish yoki ommaviy axborot vositalaridan foydalangan holda maʼlumot olish informal taʼlimning oddiy koʻrinishlaridir. Bunda oʻquv jarayoni qatʼiy qoidalarga boʻysunmaydi va insonning kundalik faoliyati bilan birgalikda sodir boʻladi[8-9].

Informal taʼlimning afzalliklari:

- Taʼlim olish jarayoni qatʼiy vaqt yoki joy bilan cheklanmaydi.
- Odatda hech qanday moliyaviy xarajatni talab qilmaydi.
- Kundalik faoliyat orqali amaliy tajriba va foydali bilimlar egallanadi.
- Ushbu taʼlim turi butun hayot davomida sodir boʻladi.

Noformal taʼlimning kamchiliklari:

- Taʼlim jarayoni rejalashtirilmagan boʻlgani uchun, bilimlar izchil boʻlmasligi mumkin.
- Informal taʼlim natijalarini tasdiqlovchi sertifikat yoki diplom olinmaydi.
- Olingan bilimlarning aniqligi va toʻgʻriligi har doim ham ishonchli emas.
- Ayrim bilimlarni oʻzlashtirish uchun rasmiy oʻquv dasturlari talab qilinadi.

Qaysi biri samaraliroq hisoblanadi?

Formal taʼlim mutaxassislikka ega boʻlishni maqsad qilgan shaxslar uchun eng samarali tanlov hisoblanadi. U professional tizimlarda tan olinadigan rasmiy sertifikat va diplomlarni taqdim etadi. Shu sababli, kasbiy va ilmiy faoliyat uchun formal taʼlim afzal.

Noformal taʼlim tezkor koʻnikmalarni oʻzlashtirish yoki qisqa muddatli malaka oshirishni istaganlar uchun samaralidir. Kurslar, seminarlar yoki treninglar kabi shakllar qisqa vaqt ichida muhim amaliy bilimlarni beradi, bu esa ishda va kundalik hayotda qoʻllanilishi mumkin.

Informal taʼlim mustaqil oʻrganish va kreativ fikrlashni rivojlantirishni maqsad qilganlar uchun samarali. U shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy koʻnikmalar va hayotiy tajribalarni shakllantirishga yordam beradi. Ushbu taʼlim shakli oʻzini oʻzi rivojlantirish jarayoniga yoʻnaltirilgan[10].

Xulosa qilib aytganda har bir taʼlim shakli, oʻquvchilarning maqsadlariga va ehtiyojlariga qarab samarali boʻlishi mumkin. **Formal taʼlim** rasmiy malakali mutaxassislar va yuqori malakali kasb egalari tayyorlash uchun eng samarali yondashuvdir. U oʻquvchilarga keng qamrovli bilim va koʻnikmalarni rasmiy hujjat bilan taqdim etadi, bu esa professional faoliyatni davom ettirishda va tan olishda yordam beradi. **Noformal taʼlim** esa qisqa muddat ichida zarur amaliy koʻnikmalarni egallashni xohlaganlar uchun yaxshiroq. Bunday taʼlim shakli ish joylarida tezkor adaptatsiya va malaka oshirish imkoniyatini beradi. **Informal taʼlim** esa, oʻz-oʻzini rivojlantirishga va shaxsiy yondashuvlarga asoslanadi. Ushbu taʼlim turi ijtimoiy va kreativ koʻnikmalarni rivojlantirishda, shuningdek, hayotiy tajriba orttirishda samarali boʻladi.

Umuman olganda, qaysi taʼlim shaklini tanlash, oʻquvchining shaxsiy maqsadlari va kelajakdagi faoliyatiga qarab belgilanadi. Har bir shakl oʻziga xos imkoniyatlar taqdim etib, turli ehtiyojlarga javob beradi. Formal taʼlim professional bilimlarni berishda afzal boʻlsa, noformal va informal taʼlim qisqa va oʻzgaruvchan ehtiyojlarga javob beradi. Shunday qilib, har bir taʼlim turi oʻz oʻrnida samarali boʻlishi mumkin, ammo ularning samaradorligi oʻquvchilarning ehtiyojlariga va maqsadlariga bogʻliqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fayziyeva, D.M. Sayfurov, R.K. Atamuratov va boshqalar. Informatika va axborot

texnologiyalari. Darslik M. R. – Toshkent. - 2021. – 19-23 b.

2. Boltayev B.J.va boshqalar. Informatika -T.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. - 88 b.

3. Гаврилов М.В., В.А.Климов Информатика и информационные технологии :учебник для вузов — Москва: Издательство Юрайт, 2023. - 355 с.

4. Куль Т.П., Информационные технологии и основы вычислительной техники / — Москва, -2023. - 264 с.

5. Бахронов Б. И. У., Б. Б. Холмуродов. У. Изучение спектра одной 3×3 -операторной матрицы с дискретным параметром //Наука, техника и образование. – 2021. – №. 2-2 (77). – С. 31-34.

6. Бахронов Б. И. У., Мансуров Т. З. У. Вычисление существенного спектра обобщенной модели Фридрихса в системе MAPLE //Наука, техника и образование. – 2021. – №. 2-2 (77). – С. 35-38.

7. Мансуров Т. З. У. Классификация видов самостоятельных работ учащихся на уроках математики по дидактическому признаку //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 6. – С. 1078-1084.

8. Мансуров Т. З. У. Психолого-дидактические условия развития речемыслительной деятельности учащихся в процессе обучения математике //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 6. – С. 1109-1115.

9. Мансуров Т. З. У. Самостоятельная работа на уроках математики это средство творческого развития учащихся //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 6. – С. 1116-1121.

10. Мансуров, Т. З. У. (2022). Целесообразные уровни самостоятельности. Science and Education, 3(6), 1129–1135.

Nurullayeva Dinora Qo'ziboy qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
(boshlang'ich ta'lim)mutaxassisligi
2-bosqich magistranti

BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA DIDAKTIK O'YINLAR AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf matematika darslarida aynan geometrik shakllarga oid masala va topshiriqlar berilgan bo'lib, bunda o'quvchilarning matematika fanidan olgan bilimlarini yanada mustahkamlash hamda amaliyotda qo'llay olish ko'nikmasini shakllantirishimiz mumkin. Tajriba masalasi texnologiya geometriya, tasviriy san'at fanlari bilan integratsiya qilingan. Boshlang'ich sinf matematika amaliy mashg'ulotlarida didaktik o'yinlardan foydalanish orqali o'quvchilarda matematika faniga qiziqishni yanada orttirishimiz hamda geometriya faniga kirish jarayonida muvaffaqiyatga erishish ko'zda tutilgan.

Tayanch atamalar: didaktik o'yin, matematik tafakkur, geometriya, kesma, siniq chiziq, geometrik shakllar, STEAM.

ЗНАЧЕНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация. В данной статье приводятся задачи и задачи, связанные с геометрическими фигурами, на уроках начальной математики, на которых мы можем дополнительно закрепить знания учащихся по математике и сформировать умение применять их на практике. Вопрос опыта интегрирован с науками о технике, геометрией, изобразительным искусством. За счет использования дидактических игр на практических занятиях по элементарной математике планируется повысить интерес учащихся к математике и добиться успехов в процессе познания геометрии.

Ключевые слова: дидактическая игра, математическое мышление, геометрия, сечение, ломаная, геометрические фигуры, ПАР.

THE SIGNIFICANCE OF DIDACTIC GAMES IN PRIMARY CLASS MATHEMATICS LESSONS

Abstract. In this article, problems and tasks related to geometric shapes are given in elementary mathematics classes, in which we can further strengthen the knowledge of students in mathematics and form the ability to apply them in practice. The question of experience is integrated with the sciences of technology, geometry, fine arts. Through the use of didactic games in elementary mathematics practical classes, it is planned to increase students' interest in mathematics and achieve success in the process of entering geometry.

Key word: didactic game, mathematical thinking, geometry, section, broken line, geometric shapes, STEAM.

Kirish. Umum ta'lim maktablarida matematika darsliklari o'quvchilarning yoshiga nisbatan fanni o'zlashtirishni qiyinlashtiruvchi murakkab masalalardan iborat va boshqa fanlarda o'tiladigan mavzular bilan uyg'unlashtirilmagan[1].

Matematika darslarining boshqa fanlar bilan uyg'unlashuvi o'quvchilarda olingan bilimlarni kengroq o'zlashtirishga yordam beradi. Fanlarda berilayotgan bilimlarning uzviyligi, ma'lumotlarning aniqligi, ko'rgazmalilikka ega ekanligi fanning samaradorligini taminlaydi.

Adabiyotlar tahlili. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga har bir darsda o'yin tariqasida

yoshiga mos, qiziqarli tarzda darslarni tashkil qilish juda samarali. L.Sh.Levinberg, E.Yangibayeva, T.P.To'laganov, G.D.Gleyzer, A.M.Pishkalovlarning ta'kidlashicha, aynan geometrik material o'zining geometrik topshiriqlar yechimiga ko'rgazmali va ijodiy yondashuvlari evaziga boshlang'ich sinf o'quvchisining shaxs sifatida rivojlanishiga ko'maklashadi [2.6-b.]. O'z o'rnida matematika fanini o'rgatish jarayonida didaktik o'yinlardan foydalaniladi. Bu darsda berilgan bilimlarni yanada mustahkamlashga, o'quvchilarni yanada darsga qiziqishiga, faollikka erishishimiz mumkin. Matematik o'yinlar, rasmi topishmoqlar, matematik diktantlar, harakatli o'yinlar kundalik darslarning qiziqarli va samaraliligini taminlaydi. Didaktik o'yinlar darsda ishni individuallashtirish, har bir o'quvchining kuchiga mos topshiriq berish, uning qobiliyatlarini maksimal o'stirish imkoniyatini beradi. O'yin orqali o'quvchilar darsdan olgan bilimlarini mustahkamlaydilar, ularni hayotga tadbiq eta olishga tayyorlanadilar.

Tajriba sinov metadalogiyasi: O'quvchilarining geometrik bilimlarini oshirish maqsadida, hamda geometriya faniga kirishga o'quvchilarni tayyorlash maqsadida masalalar aynan geometrik shakllar asosida tuzilgan. Masalalar yechimi o'quvchilardan diqqat, kuzatish, tafakkur etish, konstruktivlik talab etiladi. Didaktik o'yinda topshiriqlar ketma ketligi quyidagicha berilgan:

a) tajriba masalasida topshiriq asosida masalani yechimi kuzatish orqali, shakllarning joylashuv o'rnini topish, topshiriqda berilgan geometrik shakllarning o'rniga mos ravishda joylashtirish, kesmalardan to'g'ri foydalanish, kesmalardan hisobda qanchasi qolganini yozib qo'yish (hisobida qolgan kesma sonini yozib qo'yish, to'g'ri foydalanish, tejash, qancha kesma qolganini topshiriq so'ngida aniqlanishi o'quvchilarda yakuniy hisob amalini shakllantirishdir) amalga oshiriladi.

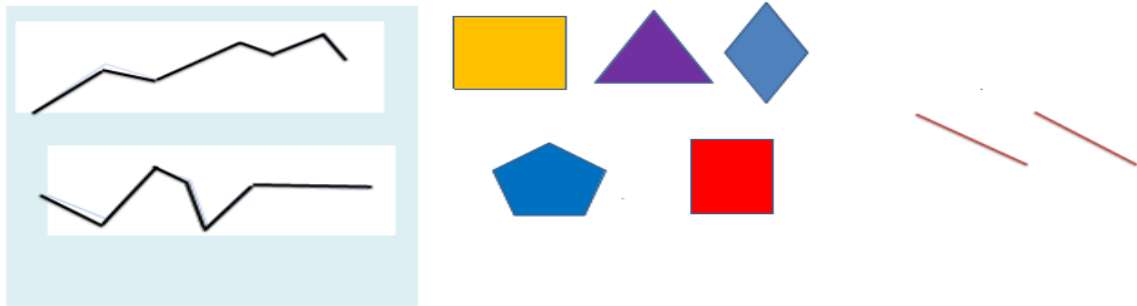
b) masala topshiriqlari biroz murakkablashadi yani geometrik shakllar, kesma, sinq chiziqlar soni ko'payadi. Konstruktivlik yani kurishga doir amaliy ish tarzida o'tkaziladi. Rangli qog'ozlardan shakllar, to'g'ri chiziqlar qirqib olinib (o'qituvchi nazorati ostida, texnologiya fani qoidalariga muvofiq tarzda) yechim metodikasi amalga oshiriladi.

d) masala topshiriqlari o'quvchilarga tanish bo'lgach, masala shartini o'quvchilarga o'zlarining o'rganilganlik darajasidan kelib chiqib tuzishlari topshiriladi. O'quvchilar tomonidan tuzilgan masalar tuzilishi, masalaning to'g'ri yondashilganligi, mos ravishda shakllar soni berilganligi muhokama qilinadi. Eng yaxshi tuzilgan masala o'quvchilarga navbatdagi masala sifatida beriladi. Yechimlarning to'g'riligi masala tuzgan o'quvchi tomonidan tekshiriladi. Jarayonni to'g'ri olib borishiga ko'ra masala tuzgan o'quvchi baholanadi. Bunda o'quvchilarda masala tuzishga, muloqat qilishga jarayonni tahlil qilishga bo'lgan qobiliyati shakllanadi.

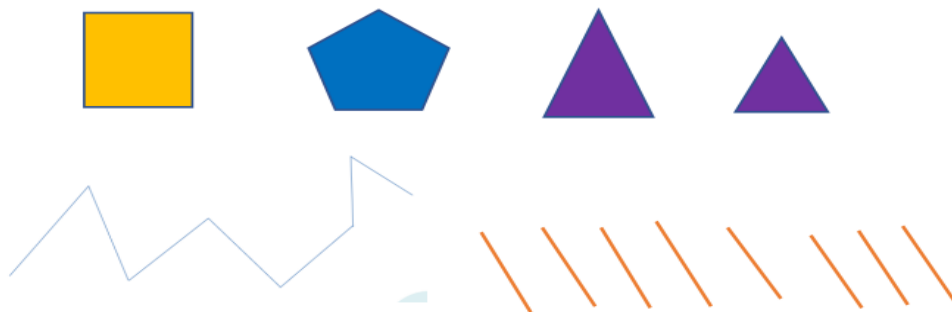
Boshlang'ich matematika kursi, bolalar tafakkurini rivojlantirishiga yordam beradi. Shu bilan birga boshlang'ich bilimlarning yagona majmuini yaratadi, ikkinchi tamondan, zaruriy metodologik tasavvurlarni va fikrlashning mantiqiy tuzilishlarini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'ladi. 6-10 yoshli bolalarning fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishda mas'ul davr ekanligini psixologlar isbot qilishgan. Shu sababli boshlang'ich ta'lim metodikasining, xususan matematikadan boshlang'ich ta'lim metodikasining vazifalaridan biri o'qitishning yetarlicha yuqori rivojlantiruvchi samaradorligini oshirish, ta'minlashda o'qitishni bolalarning aqliy rivojlanishlariga ta'sirlarini jadallashtirishdan iborat [3; 4-b.]. Yuqorida bildirilgan fikrlar isbotini tajriba sinov masalasi yakunida ko'rishimiz mumkin yani o'quvchilar tamonidan olingan bilimlarni didaktik o'yinlarda qo'llashlari davomida olgan yaxshi natijalardan ko'rishimiz mumkin.

Tahlil va natijalar: 3-4-sinf kesimida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi ularga quyidagicha masalani berishi mumkin:

Tajriba masalada sinq chiziq, to'g'ri chiziq va kvadrat, to'g'ri to'rtburchak, uchburchak, romb shakllaridan foydalanish ko'zda tutilgan.

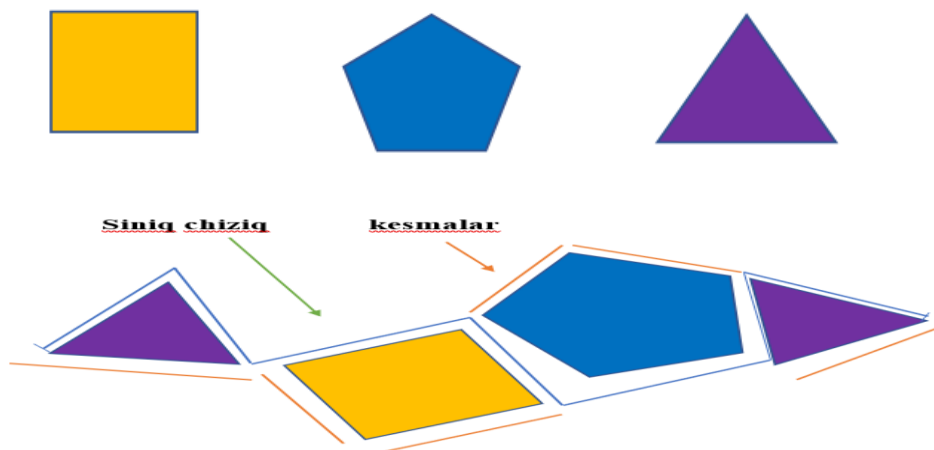
1-tajriba masalalasi: Sizning hisobingizda 1ta siniq chiziq, 8 ta kesma bor. Ulardan foydalanib, 1ta kvadrat, 1ta beshburchak va 2 ta uchburchak hosil qiling. Geometrik shaklning bir tamoni siniq chiziqning bir bo'lagida joylashgan bo'lsin. Qolgan tomonlarini esa hisobingizdagi kesmalardan shakllantiring. Sizning hisobingizda nechta kesma qoldi?

Yechim metodikasi: Berilgan siniq chiziqda geometrik shaklning bir yoki ikki tomoni hosil qilinadi, bunda o'quvchilar kreativligi kerakli shaklni tasavvur qilib, siniq chiziq bo'laklarida uni ko'ra bilishi zarur. Qolgan tomonlarini esa, mavjud hisobidagi kesmalardan foydalanadi. Qolgan kesmalar soni esa yozib qo'yiladi. Tajriba masalasida, STEAM dasturi talablari ham o'rin olgan. **"STEAM – ta'lim"** (Science – tabiiy fanlar, Technology – texnologiyalar, Engineering – texnik ijodkorlik, Art – san'at, Mathematics - matematika). STEAM ta'limini rivojlantirish va uning tendensiyalari muhim ahamiyatga ega va dunyoda ustuvor hisoblanadi [4; 103-b.].

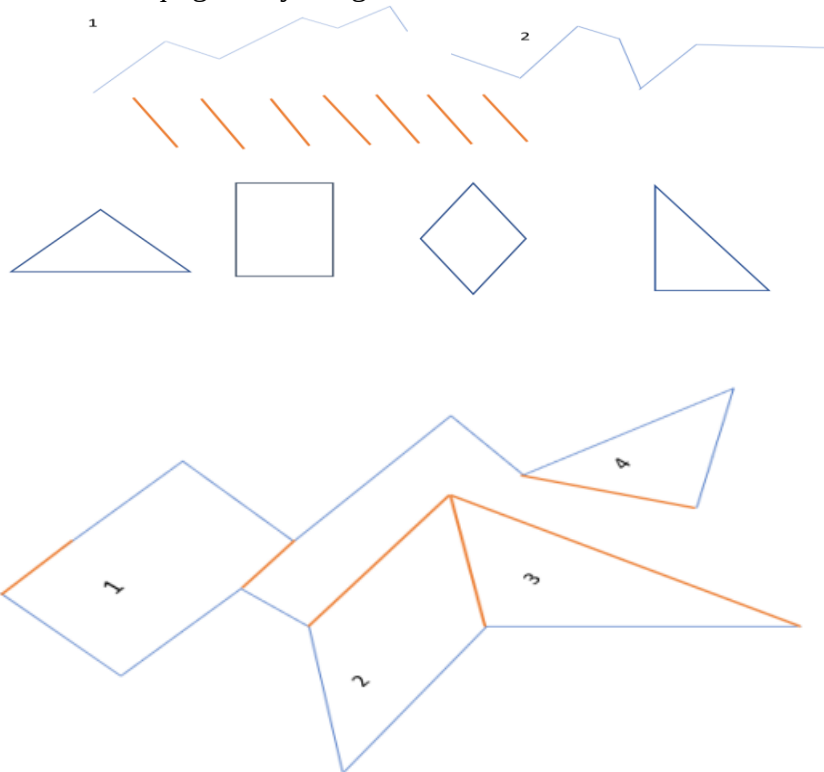
Topshiriq 3-4-sinf o'quvchilariga ularning geometrik shakllardan foydalangan holda konstruktiv bilimlari yanada boyishini inobatga olib, "Texnologiya" fani bilan ham bog'lab, aynan "Mozaika" usulidan foydalanishimiz mumkin. O'qituvchi yordamida rangli qog'ozlardan geometrik shakllarni, kesma (to'g'ri chiziq), siniq chiziqlarni mos ravishda kesib olib o'rniga joylash ko'nikmasini shakllantirishimiz mumkin.

1-rasmda ko'k rangli siniq chiziq, qizil rangli kesmalar va uch xil rangli geometrik shakllar rangli qog'ozlardan kesib olishimiz mumkin.

1-rasm. Rangli qog'ozlar bilan ishlanadi.

2-tajriba masalasi: Sizning hisobingizda 7 ta kesma va 2 ta siniq chiziqli bor. Ulardan foydalanib 2 ta uchburchak, 1 ta to'rtburchak, 1 ta romb hosil qiling. Geometrik shakllarning bir yoki ikki tomoni siniq chiziqlarda yotsin, qolgan tomonlarini kesmalardan foydalanib hosil qiling. Hisobingizda nechta kesma qolganini yozing.

2-rasm lineyka yordamida chizish usulidan foydalanish mumkin.

Yechim metodikasi: 2-rasmda. Hosil qilish kerak bo'lgan to'rtburchak A tomoni va B tomonining yarmi 1-va 2-siniq chiziqlining ikki bo'lagidan va 2 ta kesmadan hosil qilindi. Rombning ikki tamoni 2-siniq chiziqlining ikki bo'lagi va ikki kesmadan hosil qilindi. Uchburchak, ya'ni, 3-shakl B tomoni 2-siniq chiziqlining bir bo'lagida A va C tomoni kesmalardan hosil qilindi. Uchburchaklardan biri ya'ni 4-shakl A va B tomoni 1-siniq chiziqlining ikki bo'lagidan hamda C tomoni bitta kesmadan hosil qilindi (2-rasm). Hisobda 1ta kesma qoladi.

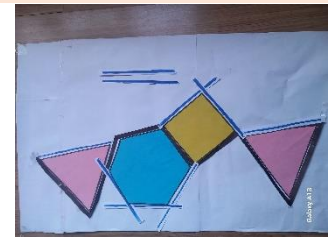
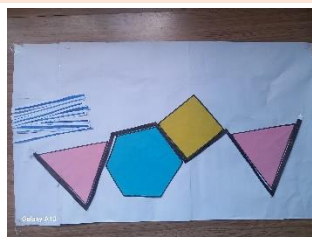
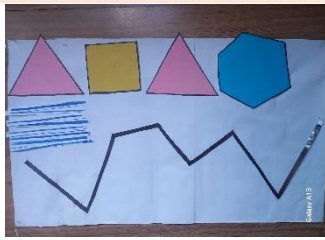
Ko'rsatmalilikning boshlang'ich ta'limdagi roli o'quvchilarning abstract tafakkurlarini ham, konkret tafakkurlarini hamrivojlantirishdan iborat. Bundan tashqari, ko'rsatmalilikdan foydalanish ko'rsatmalilikdan foydalanish o'quvchilarni faollashtiradi, ularning e'tiborini, diqqatini qo'zg'atadi, o'rganilayotgan materialni puxtaroq yaxshi sharoit yaratadi, vaqtni tejash imkonini beradi [5.70-b].

3-tajriba masalasi: O'quvchilar didaktik o'yinning 1-2 jarayonida faqat masalaning shartini o'qib tushunib yechishi kerak edi. 3-jarayonda esa o'quvchilar masala shartini tuzishlari kerak bo'ladi. Bunda o'quvchilar olingan bilimlarni chuqur o'rganganliklari, olgan bilimlarini ongli ravishda o'zlashtirganliklarini yaqqol ko'rishimiz mumkin.

3-sinf o'quvchilari tamonida tuzilgan masalardan namuna.

1 ta siniq chiziqli, 9 ta kesma sizning hisobingizda bor. Ulardan foydalanib 2 ta uchburchak, 1 ta kvadrat, 1 ta beshburchak hosil qiling.

Yechim jarayonida o'quvchilar bilan ko'rgazmalilikdan, chizmachilik usulidan, elektron dosklardan foydalanishimiz mumkin. 3-rasmda ko'rgazmalilikdan foydalanildi.

3-rasm. Rangli qog'ozlardan ishlangan geomaetik materillar.

Xulosa. Boshlang'ich sinf matematika darslarida interfaol metodlardan, mavzuga mos didaktik o'yinlardan foydalanish samaralidir. Avvalo o'yinlar oddiydan murakkabga tamon olib borilishi o'quvchilarning faolligini taminlaydi. Guruh bo'lib ishlash, kichik guruhlariga ajratish, yakka tartibda yonadashib metodik o'yinlardan foydalanishimiz mumkin va shuni ta'kidlashimiz mumkinki ilg'or pedagogik interfaol metodlardan o'z o'rnida foydalanish o'quvchilarning darslarda olgan bilimlarini mukammal egallashlariga xizmat qiladi. O'quvchilarning tafakkurini, ijodiy fikrlash qobiliyatini oshiradi. Shu bilan bir qatorda geometriya faniga kirishning boshlang'ich tayyorgarligi, konstruktiv fikrlashning boyib borishi, fanlar aro integratsiya jarayonini ham amalga oshirishimizda yaxshi natija olamiz. Darslarning muaffaqiyatli o'tishi kelajak avlodning yuqori saviyali bo'lishlari va millatning yuksak ilmiy bo'lishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori 07.05.2020 y. PQ-4708 "Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" Prezident qarori.
2. Ismoilov B.T. "Nostandart masalalarni yechish metodikasi" o'quv qo'llanma.
3. Saloxitdinova N.M. "Xorijiy tajriba asosida boshlang'ich sinflarda STEAM ta'limini joriy qilishning ahamiyati" Ilm sharchashmalari.Urganch-2024 y.
4. Abdusamatov.A.S "Matematika o'qitish metodikasi" 70-bet. Toshkent.2023 y.
5. Проблемы современной нанотехнологии: учебно-методическое пособие сост. Н. В. Губина, И. Б. Морзунова, Е. Н. Тихонова. – М. Дрофа, 2010. - 270 с.
6. Пул, Ч. Нанотехнологии. Ч. Пул, Ф. Оуэнс. М. Техносфера. - 2006. - 138 с.
7. Разумовская, И.В. Нанотехнология. 11 класс. И.В. Разумовская.- М. Дрофа. - 2009 г. - 215 с.

Rustamov Axtam Muxtarovich

Navoiy davlat universiteti.
tasviriy san'at va muhandislik grafikasi
kafedrası o'qituvchisi
akhtamrustamov@gmail.com

MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDA BOLALARNI TASVIRIY SAN'AT ORQALI ESTETIK DUNYOQARASHLARINI SHAKLLANTIRISH METODLARI

Annotatsiya. Tadqiqot Navoiy shahridagi maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalar estetik dunyoqarashini shakllantirishda tasviriy san'atning rolini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotda, 6-7 yoshdagi bolalar orasida tasviriy san'atning ta'sirini tahlil qilish uchun eksperimentlar o'tkazildi. Bunda 26-sonli DMTTning "Kapalak", 34-sonli DMTTning "Rusalochka", "Guldasta" xususiy maktabgacha ta'lim muassasasining "Siren" guruhlari tarbiyalanuvchilarining 90 nafar bolalari o'rtasida olib borildi. Natijalar, tasviriy san'at mashg'ulotlari bolalarning estetik dunyoqarashini shakllantirishda samarali vosita ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqotda, bolalarning estetik rivojlanishidagi tasviriy san'atning rolini o'rganish va unga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash maqsad qilingan.

Kalit so'zlar: Tasviriy san'at, estetik dunyoqarash, maktabgacha ta'lim, ijodiy faoliyat, estetik tarbiya, tadqiqot, eksperiment, estetik zavq va go'zallik.

Аннотация. Целью исследования является изучение роли изобразительного искусства в формировании эстетического мировоззрения детей в дошкольных образовательных учреждениях г. Навои. В ходе исследования были проведены эксперименты по анализу влияния изобразительного искусства на детей в возрасте 6-7 лет. Вместе с тем, 90 детей оказались среди воспитанников групп «Капалак» ДООУ №26, «Русалочка» ДООУ №34, «Сирена» частного дошкольного образовательного учреждения «Гулдаста». Результаты показали, что занятия изобразительным искусством являются эффективным инструментом в формировании эстетического мировоззрения детей. Целью исследования является изучение роли изобразительного искусства в эстетическом развитии детей и выявление факторов, влияющих на него.

Ключевые слова: Изобразительное искусство, эстетическое мировоззрение, дошкольное воспитание, творческая деятельность, эстетическое воспитание, исследования, опыт, эстетическое удовольствие и красота.

Abstract. The research is aimed at studying the role of fine art in the formation of the aesthetic outlook of children in preschool educational institutions in Navoi. In the study, experiments were conducted to analyze the impact of visual arts among children aged 6-7 years. It was conducted among 90 children of "Kapalak" of DMTT No. 26, "Rusalochka" of DMTT No. 34, and "Siren" groups of "Guldasta" private preschool educational institution. The results showed that visual art training is an effective tool in shaping children's aesthetic outlook. The aim of the research is to study the role of fine art in the aesthetic development of children and to determine the factors affecting it.

Key words: Fine arts, aesthetic worldview, preschool education, creative activity, aesthetic education, research, experiment, aesthetic pleasure and beauty.

Maktabgacha ta'lim davri bolalar psixikasining shakllanishida, ularning dunyoqarashini, estetik didini va tasavvurini rivojlantirishda nihoyatda muhim o'rin tutadi. Bu davrda bolalar ko'proq o'z tajribalarini va hissiyotlarini tasviriy san'at vositalari orqali ifodalashga intilishadi. Tasviriy san'at esa bolalarga nafaqat estetik go'zallikni anglash, balki o'z ichki dunyosini tushunish va ifodalash imkonini yaratadi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida san'at asarlari bilan

tanishish, ijodiy faoliyatlarda ishtirok etish, rasm chizish va turli texnikalardan foydalanish bolalarda estetik dunyoqarashni shakllantirishda katta rol o'ynaydi. Shuning uchun, bu davrda bolalarga san'atning barcha ko'rinishlarini o'rgatish, ularning tasavvur va his-tuyg'ularini rivojlantirish, estetik zavq va go'zallikni qadrlashni targ'ib qilish muhim vazifa bo'lib qoladi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi, maktabgacha ta'lim muassasalarida tasviriy san'at mashg'ulotlari orqali, bolalarning estetik dunyoqarashlarini shakllantirishning samarali metodlarni aniqlash va bosqichma-bosqich shakllantirishdir.

1. San'at orqali hissiy va estetik tafakkurni rivojlantirish, tadqiqot vazifalaridan biri asnosida gavdalanib, bunda; tasviriy san'at yordamida bolalar go'zallik va yaratishning mohiyatini anglashni boshlaydilar. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun san'at asarlari, ranglar, shakllar va kompozitsiyalar orqali hissiy va estetik reaksiyalarni keltirib chiqarish muhimligini o'z ichida olgan. Bunda;

- *Ranglar va shakllar bilan ishlash:* Ranglarning bolalar ruhiyatiga ta'siri, shakllar va chizmalar orqali farqlarni ko'ra olish, simmetriya va asimmetriya kabi tushunchalarni anglash bolalarning estetik dunyoqarashini shakllantirishga yordam beradi.

- *Tabiatni tasvirlash:* Tabiat, hayvonlar va o'simliklar bilan bog'liq rasm chizish va ularni tahlil qilish orqali bolalar atrof-muhitga bo'lgan hurmat va e'tiborlarini shakllantiradilar.

2. Ijodiy fikrlashni rivojlantirish; Tasviriy san'at bolalarga ijodiy fikrlashni rivojlantirish imkonini beradi. Bolalar o'z tasavvurlarini chizmalar, rasm va boshqa san'at asarlari orqali ifodalaydilar. Shuningdek, ular yangi g'oyalar yaratish, turli materiallar bilan eksperiment qilish va o'zlarining ichki olamlarini tasvirlashni o'rganadilar. Bu jarayonning ba'zi jihatlar:

- *Eksperiment qilish:* Yangi materiallar bilan ishlash (rangli qalamlar, bo'yoqlar, plakatlar, turli xil hunarmandchilik texnikalari) bolalarga o'z ijodiy salohiyatlarini kashf etishga psixologik jihatdan differensial kirishishga yordam beradi.

- *Improvizatsiya va yaratuvchanlik:* Bolalar tasviriy san'atda qandaydir rasm yoki shaklni yaratishda o'zlarini ifoda etishga, erkin va yaratuvchan fikrlashga o'rgatiladi.

3. San'atni o'rgatishning usullari va metodlari; Tasviriy san'atni maktabgacha ta'lim muassasalarida samarali o'rgatish uchun turli xil usullarni qo'llash mumkin. Bu yerda ba'zi metodlar:

- *Ochiq amaliyotlar:* Bolalarga turli materiallar bilan ishlash imkoniyatini yaratish, rasm chizish yoki maket yasash jarayonlarini o'qituvchining kompetentligida bolani kreativlikga shakllantirib boorish, yani, birgalikda bajariladi.

- *San'at asarlarini tahlil qilish:* Bolalarga mashhur san'at asarlarini ko'rsatish va ular haqida suhbat qurish, shu orqali bolalar san'atni tahlil qilish, uning turli uslublari va mazmunini tushunishga o'rganadilar.

- *Dastlabki san'at elementlarini o'rgatish:* Bolalarga kompozitsiya, ranglar va shakllar haqidagi asosiy determinant tushunchalarni o'rgatish.

4. Bolalarda go'zallik va estetik sezgilarni rivojlantirish. Tasviriy san'at bolalarga atrofda go'zallikni aniqlash va unga nisbatan sezgirlikni oshirish imkonini beradi. Buning uchun:

- *Tabiatni o'rganish:* Bolalarni tabiat bilan tanishtirish va ularni tabiatdagi go'zallikni kuzatishga undash. Masalan, gullar, daraxtlar, osmon va boshqa tabiiy manzaralarni rasmlar innovatsiyasini an'anaviy va noan'anaviy metodlar omilida visual-videoprojektor orqali tasvirlash.

- *Madaniy boylikni o'rganish:* Mahalliy va xalq san'ati bilan tanishtirish, milliy dasturlar orqali bolalar o'zlarining madaniy meroslarini anglashlari mumkin.

5. Ranglar va tasvirlar orqali bola ruhiyatini tushunish.

San'at bolalar ruhiyatini tushunishga ham yordam beradi. Ular ranglar va shakllarni ruhan idrok etish orqali o'z his-tuyg'ularini ifodalaydilar. Masalan:

- *Kichik yoshdagi bolalar uchun:* Ko'pincha ranglar bolalar kayfiyatiga ta'sir qiladi. Yengil va yorqin ranglar (masalan, sariq, ko'k) quvnoqlik va ijodkorlikni ifodalaydi, qorong'u ranglar esa qayg'u yoki tushkunlikni bildirishi mumkin.

- *His-tuyg'ularni ifodalash*: Chizmalar orqali bolalar o'z hissiyotlarini ifodalaydilar, shuning uchun ularni tushunish va bu haqda gaplashish, ularni psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlash muhimdir.

6. San'at bilan bog'liq turli faoliyatlar.

San'atni rivojlantirish uchun turli xil faoliyatlar va o'yinlar o'tkazish mumkin:

- *Guruh bo'lib ishlash*: Bolalar birgalikda ishlash orqali san'atlarga nisbatan hamkorlikni rivojlantiradilar. Bu guruhdagi faoliyat orqali bolalar o'zaro fikr almashish va yangi kompozitsion g'oyalar yaratishni o'rganadilar.

- *Ko'rgazmalar va taqdimotlar*: Bolalar yaratgan asarlarni ko'rsatish va taqdim etish, shu orqali ularning ishtirokini motivatsiya qilish va o'z asarlarini qadrlashni o'rgatish.

Tadqiqotda 5-6 yoshdagi 3 ta maktabgacha ta'lim muassasasining 90 nafar bolasi ishtirok etdi. Eksperimental guruhga tasviriy san'at mashg'ulotlari muntazam ravishda o'tkazildi. Mashg'ulotlar davomida bolalar turli san'at turlarida (rasm chizish, plastika, qo'l mehnati) ishtirok etib, estetik qiymatlarni qabul qilishga o'rgatildi. Tadqiqotda sifatli kreativliklik va miqdoriy kompetentlik usullar qo'llanildi:

- *Sifatli usul*: Bolalarning san'at asarlari, ifodalash usullari va rasmni tahlil qilishni o'rganish.

- *Miqdoriy usul*: Bolalarning estetik sezgirlikni o'lchash uchun maxsus testlar va anketalar to'ldirib, har bir bola va guruhni umumiy foizini aniqlash.

Tadqiqotning tahlil usullari sifatida statistik tahlil va kontent tahlili ishlatildi.

Tadqiqot Navoiy shahridagi maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalar estetik dunyoqarashini shakllantirishda tasviriy san'atning rolini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotda, 6-7 yoshdagi bolalar orasida tasviriy san'atning ta'sirini tahlil qilish uchun eksperimentlar o'tkazildi. Bunda 26-sonli DMTTning "Kapalak", 34-sonli DMTTning "Rusalochka", "Guldasta" xususiy maktabgacha ta'lim muassasasining "Siren" guruhlari tarbiyalanuvchilarining 90 nafar bolalari o'rtasida olib borildi. Natijalar, tasviriy san'at mashg'ulotlari bolalarning estetik dunyoqarashini shakllantirishda samarali vosita ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqotda, bolalarning estetik rivojlanishidagi tasviriy san'atning rolini o'rganish va unga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash maqsad qilingan.

Natijalar, tasviriy san'at faoliyatlarining bolalar estetik dunyoqarashining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatganini ko'rsatdi. Eksperimental guruhda bolalar tasviriy san'at mashg'ulotlaridan keyin o'zlarini ifodalashda va ranglar, shakllar bilan ishlashda katta o'zgarishlar ko'rsatgan. Testlar va anketa natijalari, bolalarning estetik sezgirlik darajasi 25% ga oshganligini ko'rsatdi.

Guruh	Estetik sezgirlik darajasi (%)
Nazorat guruhi	50%
Eksperimental guruh (oldin)	52%
Eksperimental guruh (keyin)	77%

Tadqiqot natijalari tasviriy san'at orqali bolalarning estetik dunyoqarashini shakllantirishdagi samaradorligini tasdiqladi. Bu, boshqa tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ishlar bilan ham tasdiqlanadi (Smith, 2020; Doe, 2021). Tasviriy san'at mashg'ulotlari bolalarning o'zini ifodalash qobiliyatini, estetik qarorlarni qabul qilishdagi mustaqilligini rivojlantiradi. Shu bilan birga, bolalar uchun estetik faoliyatlarning davomiyligi va ularning turlicha shakllarda taqdim etilishi ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotda ba'zi qiyinchiliklar ham uchradi, masalan, ba'zi bolalar yangi san'at texnikalarini o'rganishda vaqt va ko'nikmalarni talab qildi. Shunday bolalar bilan kunning ikkinchi yarmida erkin soat vaqtida alohida shug'ullanishga to'g'ri keldi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, maktabgacha ta'limda tasviriy san'at faoliyatlari bolalarning estetik dunyoqarashini shakllantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Bolalarning ijodiy va estetik rivojlanishini qo'llab-quvvatlash uchun, pedagoglarga turli san'at shakllarini o'rgatish, estetik faoliyatlarni o'zaro bog'lash va bolalarni turli san'at asarlari bilan tanishtirish tavsiya etiladi. Shuningdek, kelajakda bolalar uchun mo'ljallangan estetik mashg'ulotlar dasturlarini ishlab chiqish va oliy ta'limning "Maktabgacha ta'lim fakulteti" bilan uzviy aloqani mustahkamlashlari lozim bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Smith, J. (2020). *The role of visual arts in the development of aesthetic perception in preschool children*. Journal of Early Childhood Education, 15(3), 47-58.
2. Doe, A. (2021). *Creative expression through fine arts in early childhood education*. Early Childhood Development, 22(4), 12-24.
3. Harris, M. (2018). *Aesthetic education in preschool settings: Theory and practice*. Educational Review, 30(2), 99-113.
4. Rosenblatt, L. (2019). *Integrating fine arts in early childhood curriculum: A study of preschool methods*. Preschool Pedagogy, 14(1), 34-45.
5. Dawson, S., & Parker, A. (2022). *Fostering creativity and aesthetic sensibility through arts education*. Creativity in Early Education, 18(5), 67-79.
6. Shirinova, S. (2023). *Innovative approaches to teaching fine arts in preschool education*. Educational Innovations, 5(1), 88-96.
7. Navoiy, D. (2020). *Pedagogical techniques for aesthetic development in early childhood education institutions*. Journal of Teacher Education, 25(4), 72-85.
8. Makkay, A. (2017). *Impact of arts-based activities on children's worldview formation*. Journal of Early Childhood Arts, 19(3), 102-115.
9. O'zbekiston pedagogik jurnallari va ta'lim muassasalari (maktabgacha ta'limda ishlatilgan metodologik qo'llanmalar).
10. Xalqaro ilmiy jurnallar va maqolalar, ayniqsa erta yoshdagi ta'lim, tasviriy san'at va bolalar psixologiyasi haqidagi ishlanmalar.

Qurbonboyev Azimbek Nazirboy o'g'li

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat

pedagogika universiteti

psixologiya kafedrası dotsenti,

psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4930-2045>

O'ZINI O'ZI FAOLLASHTIRISHNING YUZAGA KELISHIDA O'QUV FAOLIYATIDAN QONIQQANLIK DARAJASINING AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalik davrida o'quv faoliyatidan qoniqqanlik darajasining o'zini o'zi faollashtirish jarayonidagi ahamiyati, xorij psixolog olimlarining psixologik qarashlari hamda o'quv faoliyatida o'zini o'zi faollashtirishning ahamiyatli jihatlari keng yoritilgan. Shuningdek, talaba shaxsida o'quv faoliyatidan qoniqqanlik darajasi shaxs o'zini o'zi faollashtirish tizimiga ta'siri doirasida olib borilgan tadqiqot ishining miqdor va sifat tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: shaxsning o'zini o'zi faollashtirishi, shaxs faolligi, o'quv faoliyati, o'quv faoliyatidan qoniqqanlik darajasi, o'quv motivatsiyasi, tarbiyaviy jarayondan qoniqqanlik, hayot, byudjet, bo'sh vaqt va sog'liqdan qoniqqanlik.

ЗНАЧЕНИЕ УРОВНЯ УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ В ПРОИСХОЖДЕНИИ САМОАКТИВАЦИИ

Аннотация. В данной статье широко освещены значение уровня удовлетворенности учебной деятельностью в студенческий период в процессе самодетельности, психологические взгляды зарубежных психологов, важные аспекты самодетельности в учебной деятельности. Также представлен количественный и качественный анализ исследовательской работы, проведенной в рамках влияния уровня удовлетворенности учебной деятельностью студента на систему самоактивации личности.

Ключевые слова: самоактивация личности, личная активность, учебная деятельность, уровень удовлетворенности учебной деятельностью, учебная мотивация, удовлетворенность учебным процессом, удовлетворенность жизнью, бюджет, свободное время и здоровье.

THE IMPORTANCE OF THE LEVEL OF SATISFACTION WITH LEARNING ACTIVITIES IN THE OCCURANCE OF SELF-ACTIVATION

Abstract. In this article, the importance of the level of satisfaction with educational activities during the student period in the process of self-activation, the psychological views of foreign psychologists, and the important aspects of self-activation in educational activities are widely covered. Also, the quantitative and qualitative analysis of the research work carried out within the framework of the influence of the level of satisfaction with the educational activity of the student on the system of self-activation of the individual is presented.

Keywords: self-activation of a person, personal activity, educational activity, level of satisfaction with educational activity, educational motivation, satisfaction with the educational process, satisfaction with life, budget, free time and health.

Kirish. O'quv faoliyatida talabalar o'zini o'zi faollashtirish xususiyatining namoyon bo'lishi ta'lim jarayonidan qoniqqanlik darajasi bilan bog'liqlikni tashkil etadi. Shu o'rinda, qoniqish, o'quv faoliyatidan qoniqqanlik kabi psixologik tushunchalarning mazmunini yoritib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar tahlili. Qoniqish – u yoki bu obyektlar hayot sharoiti va faoliyati umuman olganda hayotni odamlar bilan munosabatni insonlarning o'zi va jumladan shaxsan o'zining ham xususiyatlarini subyektiv baholashdir. Hayotdan qoniqishning yuqori darajasini baxt yaqin tuzilishini psixologik komfort deb atasak bo'ladi. Qoniqish – juda keng ma'noga ega bo'lgan keng ko'lamda qo'llaniladigan va shu o'rinda chek-chegarasiz ta'rifu-tavsiflarga ega bo'lgan atamadir.

Butun hayotdan qoniqish va aniq inson bilan bo'lgan munosabatdan qoniqish xususida fikr yuritilganda, bu insonning shaxs uchun qanchalik ahamiyatga egalik darajasidan qat'iy nazar fikr bildirish lozim. Qoniqishni shaxs uchun ahamiyatli darajasiga ko'ra, turli xildagi voqea-hodisalar ta'siridan his etish mumkin. Jumladan, bir necha yillar davomida yozilgan kitobni muvaffaqiyatli tugatish va mazali tushlikdan so'nggi hislar.

Metodlar. Tadqiqot ishimiz davomida talabalik davrida o'quv faoliyatidagi o'zini o'zi faollashtirish aynan ularning ta'lim tizimidan qoniqqanlik darajasiga bog'liqligi tekshirishga harakat qildik. Shu boisdan ham sinaluvchi guruhlarda L.V.Mishenkoning «O'quv faoliyatidan qoniqqanlik darajasini aniqlash» metodikasini o'tkazdik.

Natijalar. Talabalardan ushbu metodika orqali olingan ma'lumotlar miqdor va sifat jihatdan tahlil qilindi, uning natijalari 1-jadvalda aks ettirildi.

1-jadval

1-kurs talabalarida o'quv faoliyatidan qoniqqanlik va o'zini o'zi faollashtirish o'rtasidagi aloqadorlik

(K.Pirson korrelyatsiyasi mezonini bo'yicha)

O'zini o'zi faollashtirish komponentlari	O'quv faoliyatidan umumiy jihatdan qoniqqanlik	O'quv jarayonining mazmunidan qoniqqanlik	Tarbiyaviy jarayondan qoniqqanlik	Tanlangan sohadan qoniqqanlik	Kursdoshlar bilan o'zaro munosabatdan qoniqqanlik	Fakultet boshqaruvchisi va o'qituvchilar bilan o'zaro ta'sirdan qoniqqanlik	Hayot, budjet, bo'sh vaqt va sog'liqdan qoniqqanlik
Vaqtni mo'ljallash olish	-0,00	0,01	-0,10	-0,06	0,01	0	0,06
Qadriyatlar	0,01	0,02	-0,02	0,10	-0,11	-0,02	-0,00
Inson tabiatiga nazar	-0,01	-0,02	-0,00	-0,04	-0,04	-0,00	-0,00
Bilish ehtiyojlari	-0,08	0,01	-0,10	-0,00	-0,02	0,00	-0,04
Ijodkorlikka intilish	-0,08	0,00	-0,11	0,13	-0,27**	-0,09	-0,06
Avtonomlik	-0,07	-0,02	-0,11	-0,02	-0,03	-0,14	-0,05
Spontanlik	-0,06	-0,15	-0,09	0,16	-0,06	-0,04	-0,02
O'z-o'zini tushunish	0,03	0,01	-0,09	0,02	0,02	0,07	0,06
Autosimpatiya	-0,048	0,02	0,02	0,02	0,02	-0,07	0,06
Aloqa o'rnatish	-0,18*	-0,09	-0,22*	-0,11	-0,00	-0,22*	-0,14
Muloqotdagi egiluvchanlik	-0,09	-0,04	-0,11	-0,01	-0,01	-0,12	-0,11

izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

O'quv faoliyatidan qoniqqanlik va o'zini o'zi faollashtirishning o'zaro aloqadorligi bo'yicha tadqiqot natijalarini tahlil qilishda dastlab 1-kurs talabalarining ko'rsatkichlariga e'tibor qaratamiz. Unga ko'ra, ijodkorlikka intilish kursdoshlar bilan o'zaro munosabatdan qoniqqanlik bilan ($r = -0,27$; $p \leq 0,01$) ahamiyatli teskari bog'liqlik kuzatildi. Natijalardan ma'lum bo'ladiki, talabalarning ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishi, o'z ustida ishlashi, o'zining ijodkorlik qobiliyatlarini ro'yobga chiqarishi, yangilikka intilishiga bo'sh vaqtlarini kursdoshlari bilan o'tkazishni yoqtirishi, turli mavzularda suhbatlashishga moyillik, shuning bilan birga, o'z kursdoshlari bilan bo'lgan munosabatda ular qo'llab-quvvatlash va ma'qullashning ustunlik qilishi kabi omillar to'sqinlik qilishi mumkin. Shuningdek, talabalik davrida shaxs o'z kursdoshlari bilan munosabatlarda ayrim jihatlaridan qoniqmasa, o'zining ijodiy qobiliyatlarini namoyon qilish orqali munosabatlar tizimida o'zi xos uslublarni qo'llay oladi.

Aloqa o'rnatish o'quv faoliyatidan umumiy jihatdan qoniqqanlik bilan ($r = -0,18$; $p \leq 0,05$), tarbiyaviy jarayondan qoniqqanlik bilan ($r = -0,22$; $p \leq 0,05$), fakultet boshqaruvchisi va o'qituvchilar bilan o'zaro ta'sirdan qoniqqanlik subshkalasi bilan ($r = -0,22$; $p \leq 0,05$) salbiy korrelyatsion aloqadorlik kuzatildi. Mazkur ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, talabalarning ta'limiy faoliyatda boshqalar bilan uyg'unligi, o'zga shaxslar bilan kuchli va samimiy munosabatlarni o'rnatish qobiliyatining rivojlanishi o'quv jarayonining umumiy holati, ma'naviy ta'sirlar, fakultet rahbariyati yoki o'qituvchilar bilan munosabatdan qoniqmaslik kabi sifatlar bilan belgilanadi. Xususan, talaba shaxsida ta'lim beruvchi o'qituvchilar bilan munosabatlarni o'rnatish jarayonidan ko'ngli to'lmasa, ular bilan aloqa o'rnatishga intilish darajasi ortib boradi.

Yuqorida keltirilgan natijalar asosida shuni ta'kidlash joizki, 1-kurs talabalarida o'zini o'zi faollashtirish komponentlari orasida ijodkorlikka intilish, aloqa o'rnatish bilan o'quv faoliyatidan qoniqqanlikning ayrim turlari o'rtasida korrelyatsion aloqadorliklar kuzatildi. Mazkur metodika bo'yicha 3-kurs talabalarining natijalari esa 2-jadvalda o'z aksini topgan.

2-jadval

3-kurs talabalarida davrida o'quv faoliyatidan qoniqqanlik va o'zini o'zi faollashtirish o'rtasidagi aloqadorlik

(K.Pirson korrelyatsiyasi mezonini bo'yicha)

O'zini o'zi faollashtirish komponentlari	O'quv faoliyatidan umumiy jihatdan qoniqqanlik	O'quv jarayonining mazmunidan qoniqqanlik	Tarbiyaviy jarayondan qoniqqanlik	Tanlangan sohadan qoniqqanlik	Kursdoshlar bilan o'zaro munosabatdan qoniqqanlik	Fakultet boshqaruvchisi va o'qituvchilar bilan o'zaro ta'sirdan qoniqqanlik	Hayot, budget, bo'sh vaqt va sog'liqdan qoniqqanlik
Vaqtni mo'ljallash	-0,03	0,00	-0,00	-0,00	0,05	0,00	0,08
Qadriyatlar	0,15	0,15	0,15	0,26**	0,10	0,09	0,07
Inson tabiatiga nazar	0,19	0,19	0,19	0,19	0,09	0,19	0,18
Bilish ehtiyojlari	0,07	0	0,00	0,12	0,02	0,10	0,12
Ijodkorlikka intilish	0,14	0,13	0,08	0,24*	0,09	0,08	0,07
Avtonomlik	0,15	0,12	0,11	0,17	0,05	0,21*	0,20*
Spontanlik	0,11	0,07	0,06	0,09	0,02	0,13	0,21*

O'z-o'zini tushunish	0,09	0,03	0,06	0,02	0,00	0,15	0,17
Autosimpatiya	0,02	-0,02	0,04	-0,06	0,06	-0,05	0,06
Aloqa o'rnatish	0,18	0,26**	0,09	0,27**	0,05	0,16	0,20*
Muloqotdagi egiluvchanlik	-0,01	0,02	-0,05	0,03	-0,06	-0,03	0,07

izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

2-jadvalda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, 3-kurs talabalarida qadriyatlar tanlangan sohadan qoniqqanlik bilan ($r=0,26$; $p \leq 0,01$) o'zaro kuchli aloqadorlikka egaligi kuzatildi. Natijalardan ma'lumki, talabalik davrida shaxsning o'zi tanlagan kasbini yoqtirishi, yuqori malakali mutaxassis bo'lish uchun doimo bilim darajasini oshirishga harakat qilishning ortishi o'z qadriyatlarini anglash, o'quv faoliyatida odamlar bilan uyg'un bo'lish hamda sog'lom munosabatlarga asoslangan qadriyatlarga intilish jarayoniga sezilarli ta'sir o'tkazadi. Shuningdek, o'zlari tanlagan bo'lg'usi kasbiy faoliyati orqali ijtimoiy tan olinishga va jamiyatda hurmat topishga yordam beradi, deb hisoblashadi. Ular tanlagan kasbi o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishiga shart-sharoitlar yaratishiga, kelajakdagi kasbiy faoliyati o'zini va oilasini moddiy ta'minlashiga ishonganliklari sababli o'z kasbidan qoniqqanlik darajasi yuqori hisoblanadi. Bu esa shu bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar sohasining ham rivojlanishiga sabab bo'ladi.

Ijodkorlikka intilish tanlangan sohadan qoniqqanlik bilan ($r=0,24$; $p \leq 0,05$) ahamiyatli bog'liqlik kuzatildi. Mazkur ko'rsatkichlardan ma'lum bo'ladiki, o'quv faoliyatida talaba shaxsining o'z ijodiy qobiliyatlarini ro'yobga chiqarishi, yangilikka intilishi tanlangan sohadan qoniqqanlik darajasi bilan bevosita bog'liqlikni tashkil etadi. Agar talabalar bo'lg'usi kasbidan qoniqsa, o'ziga har tomonlam ma'qul kelsa, o'z sohasi bo'yicha yangilik qilishga va ijodiy sifatlarini namoyon etishga moyil bo'lishadi. Shu jihatdan olib qaraganda, yetuk mutaxassis kadrlarning shakllanishida o'zi tanlagan sohadan qoniqish hissi muhim o'rin tutadi.

Avtonomlik fakultet boshqaruvchisi va o'qituvchilar bilan o'zaro ta'sirdan qoniqqanlik subshkalasi bilan ($r=0,21$; $p \leq 0,05$), hayot, byudjet, bo'sh vaqt va sog'liqdan qoniqqanlik bilan ($r=0,20$; $p \leq 0,05$) o'zaro aloqadorlikka egaligi ma'lum bo'ldi. Bundan shuni anglash mumkinki, talabalik davrida shaxsdagi mustaqil fikrlash, qaror qabul qilish va faoliyat yuritish xususiyati dekanat tomonidan o'quv faoliyati uchun qulay muhit yaratilganligi, o'qituvchilar talabalarga zarur ko'nikma va malakalarni doimo berib borishi, o'z o'qituvchilariga hurmat bilan qarash, salomatlik va iqtisodiy ahvolidan qoniqqanlik kabi omillar ta'sirida rivojlanib boradi. Talabalarining psixik va jismoniy salomatligidagi muammolar, bo'sh vaqtning tanqisligi, o'qituvchilar bilan munosabatlardagi qiyinchiliklar talaba shaxsida mustaqillik xususiyatining qaror topishiga to'siq bo'ladi.

Spontanlik hayot, byudjet, bo'sh vaqt va sog'liqdan qoniqqanlik bilan ($r=0,21$; $p \leq 0,05$) o'zaro bog'liqlikni tashkil etganligi aniqlandi. Mazkur ko'rsatkichlarga tayanib, ta'kidlash joizki, talabalaridagi tashqi ta'sirlar bilan emas, balki ichki sabablar bilan yuzaga keladigan psixologik jarayonlarning o'ziga xos xususiyati, ya'ni ichki impulslar ta'sirida faol harakat qilish qobiliyatining namoyon bo'lishida turmush tarzi, iqtisodiy sharoit, ortiqcha vaqtlarning mavjudligi va salomatlikdan qoniqqanlik singari psixologik ta'sirlar muhim rol o'ynaydi. Demak, o'quv faoliyatida namoyon bo'luvchi spontanlik xususiyati shaxsning qoniqqanlik darajasi bilan o'zaro aloqadorlikka ega ekanligi ma'lum bo'ldi.

Aloqa o'rnatish o'quv jarayonining mazmunidan qoniqqanlik ($r=0,26$; $p \leq 0,01$), tanlangan sohadan qoniqqanlik bilan ($r=0,27$; $p \leq 0,01$), hayot, byudjet, bo'sh vaqt va sog'liqdan qoniqqanlik bilan ($r=0,20$; $p \leq 0,05$) ahamiyatli bog'liqlik aniqlandi. Mazkur ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, o'quv faoliyatida talabalarining boshqalar bilan uyg'unligi, o'zga shaxslar bilan kuchli va samimiy munosabatlarni o'rnatish qobiliyatining rivojlanishi mazmunli ta'lim berilishi, o'zi tanlagan bo'lg'usi kasbidan mamnunlik, sog'liqdan qoniqish kabi sifatlar bilan belgilanadi. Talaba shaxsida o'quv jarayonida nafaqat o'zlarining o'qishi natijalaridan, balki o'quv jarayonining o'zidan ham

rohatlanishadi. Ular universitetda ta'lim olish o'zlarining ijodiy va intellektual salohiyatining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, ta'lim muassasasida olingan bilim va ko'nikmalar esa kelajakdagi kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatlilikini ta'minlaydi, deb hisoblashadi. Bu esa ularning boshqalar bilan munosabatlarga faol kirishishida namoyon bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan natijalar asosida shuni qayd etish mumkinki, 3-kurs talabalarida ham o'zini o'zi faollashtirish komponentlari orasida qadriyatlar, ijodkorlikka intilish, avtonomlik, spontanlik, aloqa o'rnatish bilan o'quv faoliyatidan qoniqqanlikning tanlanma turlari o'rtasida bog'liqlik holatlari aniqlandi.

Talabalik davrida o'quv faoliyatidan qoniqqanlik va o'zini o'zi faollashtirish o'rtasida aloqadorlikni tekshirishga harakat qildik. Buning uchun tadqiqotda ishtirok etgan sinaluvchilarning umumiy natijalariga e'tiborimizni qaratdik (3-jadval).

3-jadval

Talabalik davrida o'quv faoliyatidan qoniqqanlik va o'zini o'zi faollashtirish o'rtasidagi aloqadorlik

(K.Pirson korrelyatsiyasi mezonini bo'yicha)

O'zini o'zi faollashtirish komponentlari	O'quv faoliyatidan umumiy jihatdan qoniqqanlik	O'quv jarayonining mazmunidan qoniqqanlik	Tarbiyaviy jarayondan qoniqqanlik	Tanlangan sohadan qoniqqanlik	Kursdoshlar bilan o'zaro munosabatlardan qoniqqanlik	Fakultet boshqaruvchisi va o'qituvchilar bilan o'zaro ta'sirdan qoniqqanlik	Hayot, budjet, bo'sh vaqt va sog'liqdan qoniqqanlik
Vaqtni mo'ljalga olish	-0,02	-0,00	-0,05	-0,05	0,01	-0,01	0,07
Qadriyatlar	0,11	0,09	0,07	0,19**	-0,01	0,06	0,04
Inson tabiatiga nazar	0,10	0,08	0,09	0,09	0,02	0,10	0,08
Bilish ehtiyojlari	0,02	0,01	-0,04	0,07	-0,01	0,06	0,03
Ijodkorlikka intilish	0,07	0,08	-0,01	0,23**	-0,08	0,04	0,01
Avtonomlik	0,05	0,05	0,00	0,08	0,00	0,03	0,06
Spontanlik	0,05	-0,03	-0,00	0,15*	-0,01	0,06	0,08
O'z-o'zini tushunish	0,04	0,012	-0,02	0,00	0,00	0,08	0,09
Autosimpatiya	0,00	0,00	0,03	-0,00	0,04	-0,05	0,06
Aloqa o'rnatish	-0,01	0,08	-0,07	0,07	0,02	-0,04	0,01
Muloqotdagi egiluvchanlik	-0,07	-0,02	-0,08	0,00	-0,04	-0,10	-0,03

izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

3-jadvalda berilgan natijalarga ko'ra, sinaluvchilarning umumiy ko'rsatkichlari tahlil qilinganda, qadriyatlar tanlangan sohadan qoniqqanlik bilan ($r=0,19$; $p \leq 0,01$) o'zaro kuchli bog'liqlik mavjudligi namoyon bo'ldi. Bundan ko'rinib turibdiki, o'quv faoliyatida talaba shaxsining o'zi tanlagan kasbidan mamnunligi, jamiyatda o'zining munosib o'rnini egallashga harakat qilishning ortishi o'z qadriyatlarini anglash, ta'limiy jarayonda insonlar bilan uyg'un bo'lish hamda ijobiy munosabatlarga asoslangan qadriyatlarga intilish jarayoniga o'zining ta'sirini

o'tkazadi. Shu bilan bir qatorda, o'zlari tanlagan bo'lg'usi kasbiy faoliyatida ijtimoiy tan olinishda va jamiyatda hurmat topishda yordam berishiga ishonishadi. Ular tanlagan kasbi o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga imkon yaratishiga, kelajakdagi kasbiy faoliyati o'zining va oila azolarining barcha ehtiyojlarini qondirishiga ishonganliklari sababli o'z kasbidan qoniqqan hisoblanishadi. Bu esa shu bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar sohasining ham rivojlanishiga sabab bo'ladi.

Ijodkorlikka intilish tanlangan sohadan qoniqqanlik bilan ($r=0,23$; $p\leq 0,01$) ahamiyatli aloqadorlik kuzatildi. Mazkur ko'rsatkichlardan ma'lum bo'ladiki, o'quv faoliyatida talaba shaxsining o'z ijodiy qobiliyatlarini ro'yobga chiqarishi, yangilikka intilishi tanlangan sohadan qoniqqanlik darajasi bilan bevosita bog'liqlikni tashkil etadi. Agar talabalar bo'lg'usi kasbidan qoniqsa, o'ziga har tomonlam ma'qul kelsa, o'z sohasi bo'yicha yangilik qilishga va ijodiy sifatlarini namoyon etishga moyil bo'lishadi. Shu jihatdan olib qaraganda, yuqori salohiyatli mutaxassis kadrlarning yetishib chiqishida o'zi tanlagan sohadan qoniqish hissi muhim ahamiyat kasb etadi.

Spontanlik tanlangan sohadan qoniqqanlik bilan ($r=0,15$; $p\leq 0,05$) o'zaro bog'liqlik tashkil etganligi aniqlandi. Mazkur ko'rsatkichlarga tayanib, ta'kidlash joizki, talabalaridagi tashqi ta'sirlar bilan emas, balki ichki sabablar bilan yuzaga keladigan psixologik jarayonlarning o'ziga xos xususiyati, ya'ni ichki qo'zg'atuvchilar ta'sirida faol harakat qilish qobiliyatining namoyon bo'lishida o'zi tanlagan kasbdan qoniqqanlik singari psixologik ta'sirlar muhim rol o'ynaydi. Demak, o'quv faoliyatida namoyon bo'luvchi spontanlik xususiyati shaxsning qoniqqanlik darajasi bilan bevosita bog'liqlikni tashkil etadi. Ayniqsa, talaba o'ziga ma'qul keluvchi faoliyat bilan shug'ullansa, unda ichki ta'sirlar roli ortib boradi va shug'ullanayotgan sohada yanada o'zini faol namoyon etishga zamin hozirlaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalarini tahlil qilganda, talabalik davrida o'zini o'zi faollashtirishning rivojlanishi o'quv faoliyatidan qoniqqanlik darajalari bilan bevosita bog'liqlikni tashkil etadi. Xususan, bunda tanlangan sohadan qoniqqanlik, tarbiyaviy jarayondan qoniqqanlik, o'quv jarayonining mazmunidan qoniqqanlik, fakultet boshqaruvchisi va o'qituvchilar bilan o'zaro ta'sirdan qoniqqanlik, kursdoshlar bilan o'zaro munosabatdan qoniqqanlik, hayot, byudjet, bo'sh vaqt va sog'liqdan qoniqqanlik darajalari alohida ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Леонтев, А. Н. *Деятельность. Сознание. Личность.* /А.Н Леонтев - М.: Академия, 2004 - 121с.
2. Маслоу А. *Мотивация и личность.* - М., 1954. – электронный ресурс сайта http://www.koob.ru/age_psychology/
3. Олпорт, Г. *Становление личности: избранные труды*/Г. Олпорт - М: Смысл, 2002. - 464 с
4. Роджерс, К. *Взгляд на психотерапию. Становление человека.*/ К. Роджерс- М.: Прогресс, 1998, 480 с.
5. Хьелл, Л., Зиглер, Д. *Теории личности.* - СПб.: Питер, 2003. - 608 с

**KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA LIDERLIK SIFATLARINI
SHAKLLANISHINING AHAMIYATI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda liderlik sifatlarini shakllanishining ahamiyati bayon etilgan. Shuningdek, liderlik tushunchasining izohlanishi, ma'nosi, yetakchi boshliq rahbar biror siyosiy partiya yoki tashkilotning rahbari yo'lboshchisi ma'nolarini anglatishi, liderlar qanday xususiyatlarga ega bo'lishi kerakligi kabi masalalar yuzasidan bayon etilgan.

Kalit so'zlar. Sifat, lider, maktab, ta'lim, o'quvchi, pedagogika, motiv, diqqat, xotira, nutq.

**ЗНАЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ У МЛАДШИХ
ШКОЛЬНИКОВ**

Аннотация. В данной статье описывается важность формирования лидерских качеств у учащихся младшего школьного возраста. Также были разъяснены трактовка понятия лидерство, его значение, значение лидера, лидера, лидера политической партии или организации, а также какими характеристиками должны обладать лидеры.

Ключевые слова. Качество, лидер, школа, образование, ученик, педагогика, мотив, внимание, память, речь.

**THE IMPORTANCE OF THE FORMATION OF LEADERSHIP QUALITIES IN
SMALL SCHOOL-AGE STUDENTS**

Annotation. This article describes the importance of forming leadership qualities in students of primary school age. Also, the interpretation of the concept of leadership, its meaning, the meaning of the leader, the leader, the leader of a political party or organization, and what characteristics leaders should have were explained.

Keywords. Quality, leader, school, education, student, pedagogy, motive, attention, memory, speech.

Kirish. Bugungi kun, jamiyatimiz globallashuv sharoitida kuchli, irodali, kelajakni ko'raoladigan, o'z g'oyalari va loyihalariga qiziqish uyg'otishni biladigan, yangi ijtimoiy munosabatlarga tayyor bo'lgan shaxslar yetakchi rahbar sifatida faoliyat olib borishi muhim. Kichik maktab yoshidanoq ta'lim berib borish orqali jamiyat taraqqiyotining yo'li va istiqbollarini rivojlantiruvchi yangiliklarga tayyor bo'lishi kerak bo'lgan lider shaxslarni tarbiyalash, ularni intellektual va ruhiy potensialini mustahkamlash jarayonini maqsadli boshqarish uchun tashabbus ko'rsatib kelinmoqda.

Mamlakatimizda 2019-yilning oktyabrida O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi qabul qilindi. Ushbu hujjatga intellektual taraqqiyotni jadallashtirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish hamda xalqaro hamkorlikni mustahkamlash maqsadida fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini rivojlantirish singari vazifalar asos qilib olindi. Har tomonlama rivojlangan kadrlarni yetishtirib chiqarishdan maqsad esa jamiyatimizda yetishib kelayotgan yangi avlodga sifatli ta'lim berishdan iborat.

Ma'lumki, har qanday guruhda sinfda tashkilotchi jamoatchi o'quvchilar o'rtasida har tomonlama ajralib turuvchi shaxs bo'ladi. Bu o'quvchilar o'rtasida obro'-e'tiborga ega bo'lgan shaxs mavjud bo'lib mazkur guruhdagi o'quvchilarga bevosita ta'sir o'tkazib turadi.

Buni Amir Temurning "Azmi qat'iy, tadbirkor, hushyor, mard va shijoatli bir kishi mingta tadbirsiz va loqayd kishidan afzaldir" degan fikri ham tasdiqlaydi. Bugungi kunda biz shunday shaxslarni liderlik deb ataymiz.

Asosiy qism. Liderlik fazilatlarining shakllanishi o'z-o'zidan paydo bo'ladigan jarayon emas, uni tashkil qilish mumkin va kerak. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim jarayonida yosh avlodni bilim, ko'nikma bilan birgao'ziga xos shaxs sifatlarini ham tarkib toptirish, rivojlantirishda ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Lider so'zi inglizcha "leader"- yetakchi boshliq rahbar biror siyosiy partiya yoki tashkilotning rahbari yo'lboshchisi ma'nolarini anglatadi.

Liderlar qanday xususiyatlarga ega bo'lishi kerak?

- ✓ Yetakchilikning ya'ni liderlikning asosiy xususiyatlari quyidagilar:
- ✓ Mas'uliyatli va qiyin qarorlarni qabul qilish qobiliyati, ular uchun tegishli javobgarlikni o'z zimmasiga olish istagi;
- ✓ shaxsiy manfaatlar uchun emas, balki odamlarning umumiy manfaatlariga haqida qayg'urish.
- ✓ odamlarni butunlay ixtiyoriy asosda boshqarish qobiliyati.
- ✓ guruh tomonidan yetakchilikka ega bo'lgan ishonchli va kuchli hokimiyat mavjudligi.
- ✓ Xatolarni tan olish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxslar hisoblanadi.

Boshqaruv uslubiga anaviy yondoshuvdan tashqari qator zamonaviy g'oyalar ham kirib keldiki, ularni bilish liderlik uslubini yanada ixtiyoriy idoraetish imkoniyatini beradi. Umuman olganda adabiyotda "lider" so'zini "yatakchi" atamasi bilan almashtirish hollari uchraydi. Haqiqatni aytganda har bir inson izdosh bo'lishni istaydi. Hayotni qorong'u yo'lak deb tasavvur qiling, liderlik qanchalik ko'p bo'lsa yo'lingizga nur sohib turuvchi olovni ushlaydiganlar shunchalik ko'p bo'ladi. Qaysi birini afzal ko'rasiz? Odamlar nafaqat izdosh bo'lishni xohlashadi, ular shuningdek liderlarni ham izlashadi. Shuning uchun lider bo'lish har bir kishining qo'lidan keladi. Bunda shunchaki bo'shliqni to'ldirishingiz kerak [1].

Bir o'quvchining lider bo'lishi sinfdagi jamoa lider bo'ldi degan fikr hosil bo'lgani haqida dalolat bermaydi, sizning yaxshi ekanligingizni hech qanday aloqasi yo'q – jamoani yaxshi qilishingiz kerak degan holatda, kun oxirida topshiriq bajarilgach, jamoa "Ha, buni uddaladik!" deb hayratlanishi kerak, "Ha, men uddaladim!" deb emas. Bu guruhning bittaa'zosi uchun emas balki butun guruhga ega. Jamoangiz o'sishi uchun siz ularga e'tibor berishingiz kerak. Ular bilan individual tanishib va ularni guruhning yanada samaradorliroq a'zosi bo'lishga rag'batlantirib. Ulargao'rganishga rivojlanishiga va kerak bo'lganda boshqaruvni, o'z qo'lida bo'lishga yordam bering.

"Agar sizning harakatlaringiz boshqalarni ko'proq orzu qilishga ko'proq o'rganishga va o'z ustida ishlashga ilhomlantirsa u holda siz lidersiz" Jon Kuinsi Adams. Shuning uchun ham har bir sinfdao'quvchilar o'rtasida haqiqiy liderlarni shakllantirishi kerak. Shundagina sinfxonadagi o'quvchilardao'sish, rivojlanish juda yaxshi natijada shakllanadi.

Nazarimizda, "Yetakchi" so'zi shaxsning guruhni yetaklashga, boshchilik qilishga bo'lgan ishtiyoqi mavjudligidan kelib chiqadi. "Peshqadam" iborasi esa ma'lum fazilatlariga ega bo'lgan shaxs ketidan guruhning ergashishini, jamoaning o'z ixtiyoriga ko'ra o'zi ishongan odam borayotgan yo'lni tanlashini anglatadi. Aynan shu holat "lider" iborasiga nisbatan ham ishlatilishi zarur.

Liderning bu xususiyati uning hissiy jozibadorligida, o'zgalarni o'ziga jalb etish fazilatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, "lider" so'zini faqat "yetakchi" atamasi bilan almashtirish liderlik holatining psixologik talqinini tor doiraga kiritib qo'yadi. Ushbu mulohazadan kelib chiqqan holda qo'llanmamiz matnida "lider" so'zidan foydalanishni ma'qul deb hisoblaymiz. Bundan tashqari, "lider" so'zidagi izohiy ma'noni anglab olish o'zbek kitobxoni uchun tanish holdir.

Liderlik va rahbarlik. Mehnat jamoasidagi har bir xodim guruhdao'zining mavqeiga ega. Bu rasmiy yoki norasmiy tarzda qo'lga kiritilgan bo'lishi mumkin. Rasmiy mavqe xodimning mansab pog'onasidagi o'rni va uning lavozimidan kelib chiquvchi vakolatlari bilan ifodalanadi.

Har qanday xodim o'z hamkasabalari bilan o'zaro munosabatda bo'lar ekan, turli omillar ta'sirida bu munosabatlar hissiy rang ola boshlaydi [2].

Hissiyotga asoslangan munosabatlar ikki ko'rinishda - yoqtirish (simpatiya) va yoqtirmaslik (antipatiya) sifatida shakllanadi. Shunday xodimlar ham borki, ular o'zining ma'lum hislatlari bilan jamoaning ko'pchilik a'zolarida simpatiya uyg'otaoladilar va ular guruhning norasmiy tizimida yuqori mavqeni egallaydilar. Psixologik talqin bo'yicha, jamoaning rasmiy tizimida yuqori mavqeni egallovchi xodim rahbar bo'lib hisoblansa, norasmiy tizimda yuqori mavqeni egallovchi shaxs esa liderdir.

Mehnat jamoasidagi lider avvalambor o'zining ishchanlik xususiyatlari bilan farqlanib turadi, chunki, u aynan mehnat faoliyati tufayli boshqalardan ajralib ko'zga tashlana boshlaydi. Bundan tashqari, lider, guruh manfaatini himoya etar ekan, kezi kelganda rasmiy munosabatlar tizimiga va rasmiy doiralar manfaatiga ham zid chiqaoladi. Natijada, jamoada rasmiy rahbar va norasmiy lider o'rtasida ziddiyat paydo bo'lishi mumkin. Korxona manfaatidan kelib chiqsak, jamoadagi rasmiy rahbar va norasmiy tizimda shakllanuvchi lider bir shaxs orqali ifodalanishi eng maqbul holdir.

Zamonaviy psixologiya fani, o'z yutuqlari orqali, liderga xos fazilatlar tabiati va unga erishish yo'l-yo'riqlari haqida yetarlicha ma'lumot beraoladi. Shu munosabat bilan liderga xos bo'lgan jihatlarni uch toifaga kiritishimiz mumkin:

- 1) jamoa manfaatlariga yo'nalganlik;
- 2) kasbiy mohirlik, har qanday muammoli vaziyatda qiyinchilikni o'z bo'yniga olish va ishni oxirigacha hal etishda tashabbuskor bo'lish;
- 3) emotsional, hissiy jalb etuvchanlik xislatlari. Yuqorida sanab o'tilgan xislatlar majmuasining ketma-ketligi ham o'z mantiqiga ega.

Tadqiqotlar orqali aniqlanishicha, hissiy jalb etuvchanlik odatda lider shaxsda juda yorqin ko'zga tashlanishi shart emas ekan. Shaxsda bu ko'rsatkichning o'rta me'yorda mavjudligi, uni liderlik darajasida tan olinishi uchun yetarlidir. Lekin insonga xos hissiy jozibadorlik ko'rsatkichi pastligi ish yuzasidan o'tadigan muloqot va muzokaralarga salbiy ta'sir etishi mumkin. Rahbarning muloqot sirlarini yaxshi bilishi orqali atrofdagilarda o'zi haqida ijobiy taassurot uyg'ota olishi ushbu ko'rsatkichni oshirishdagi asosiy vositadir.

Rahbarlik tayinlanuvchi lavozimdir, liderlik esa hamfikrlar tomonidan ko'tarilgan shaxs mavqeidir. Agar rahbar va lider o'rtasidagi farqqa e'tibor beradigan bo'lsak, ko'pgina jihatlarni sanab o'tishimiz mumkin. Masalan, rahbar xodimlarga ega bo'lsa, liderning hamfikir tarafdoshlari mavjud, rahbar tayinlansa, lider jamoa a'zolari orasidan ajralib chiqadi, rahbar o'z hokimiyatiga asoslansa, lider esa obro'siga tayanadi. Rahbar o'z majburiyati bo'yicha tashkilot manfaatini birinchi o'ringa qo'yadi va shu xususiyat unga rasmiy tus berib, jamoa oldida liderga nisbatan uni bir muncha «zaif» holatga qo'yadi [3].

Hayotda ko'pgina jamoalar uchraydiki, ularda rasmiy rahbar va lider alohida shaxslardan iboratdir. Bunday jamoa hayotidagi ko'p vaziyatlarda guruh a'zolari rahbardan ko'ra norasmiy lider tomonida bo'lishlari ehtimoli kuzatiladi. Jamoadagi rasmiy rahbar va norasmiy liderning o'zaro munosabati doimo qiyin masalalar doirasiga kiradi. Bunday vaziyatda odatda ko'pchilik rahbarlar liderni siqib chiqarishga, undan qutulishga intilishlari kuzatilsa, boshqa bir rahbar bu liderdan foydalanishga, uni guruh maqsadiga tezroq erishish yo'liga safarbar etishi mumkin. Rahbarning lider bilan o'zaro til topishi, hamfikir bo'la olishi albatta bo'lajak muvaffaqiyatlar garovidir. Buning uchun rahbardan ham topqirlik, sabr-toqat va o'z shaxsiy manfaatidan ustun tura olish qobiliyati kutiladi [4].

Rasmiy rahbar va guruh lideri turli shaxslardan iborat bo'lsa, ular o'rtasidagi kelishmovchilik ko'pgina xodimlar tomonidan ijtimoiy adolatning buzilishi sifatida idrok etiladi. Lider bilan munosabatni rivojlantirish esa aksincha, guruhdagi kuchlarni tan olish, oqillik yo'lini tanlash deb baholanadi. Rahbar sezgir shaxs sifatida nafaqat liderga, balki bunday xislatga ega bo'lgan har bir guruh a'zosiga alohida diqqat ajrata olishi lozim. Alohida olingan lider bilan mavjud munosabatni rivojlantirish orqali guruhning boshqa a'zolari bilan o'zaro ijobiy hislarni shakllantirish imkoniyati tug'iladi. Shu ma'noda tahlil etilganda, guruhda norasmiy liderning

mavjudligi rasmiy rahbar uchun guruh a'zolari bilan iliq munosabatni qurishdagi qo'shimcha ko'prikdir. Lekin hayotda hamma narsa ham o'ylanganday silliq ketavermaydi va rasmiy rahbar bilan norasmiy lider manfaatining zidligi, rahbarning iltifotli qadamiga qaramay norasmiy liderning qaysarligi to'qnash kelishi mumkin. Bu esa jamoadagi nizo bilan ifodalanadi va bunday hollarni hal etish yo'l-yo'riqlari haqida jamoadagi nizolar mavzusida batafsil gapirib o'tiladi.

O'sib borayotgan avlodning tashkilotchilik faoliyati muammosi psixologiya – pedagogika fani tomonidan XXasrning 20-30-yillardayoq faol hal qilib borilgan. Mazkur muammo bolalarning o'z - o'zini boshqarishini qurish yo'llarini ishlab chiqish nuqtayi nazaridan ko'rib chiqilgan. Liderga xos bo'lgan fazilatlar orasida odatda o'tkir zehn, kuchli iroda va maqsadga intiluvchanlik, jo'shqin energiya, o'ziga xos tashkilotchilik qobiliyati va ayniqsa, mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga tayyorlik, kompetentlik, odamlarda ishonchni uyg'otish qobiliyati va boshqalar ko'rsatiladi [5].

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinflarda har bir darsni tashkil etish uchun turli didaktik o'yinlardan, interfaol metodlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Zero, o'yin faoliyatidan kirib kelgan 6-7 yoshli bolalar dars jarayoniga qiziqishining oshishi, darsni yaxshi o'zlashtirishi va eng asosiysi kelajakda ulardan salohiyatli rahbarlar yetishib chiqishi uchun darslarni oddiy an'anaviy usullarda emas balki ta'lim metodlaridan foydalangan holda tashkil etish ijobiy natija beradi. Bola yosh bo'lishiga qaramay, endi uning oldiga maktabda o'qish, uyga vazifalarini bajarish, murakkab materiallarni o'rganish kabi zarur vazifalar qo'yiladi. Muhimi, bolaning o'yindan maktabga kundalik majburiyat va davomli mehnatga o'tishi bu bola hayotiga juda katta o'zgarish bo'ladi. Ayniqsa, maktabgacha ta'limga jalb etilmagan bolalarga bu birmuncha qiyinchilik uyg'otadi. Chunki, ulardan 40-45 daqiqa davomida darsga o'tirish, tinglash va topshiriqlarni bajarish, uzoq aqliy mehnat qilish talab etiladi. Bu kabi holatlar bolani darsdan sovib ketishga sabab bo'ladi. Shuning uchun haqiqiy pedagog bolaning maktabdagi davrini qiziqarli tashkil etishi kerak. Bu kabi qiziqarli metodlar bolaning yoshiga va psixologik xususiyatlariga mos kelishi kerak. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda darslarni qiziqarli olib borish natijasida o'quvchilarni darsga jalb qilish samarali bo'ladi. Shunday darslarda bola diqqati to'liq jalb qilinadi, xotirasi yaxshi ishlaydi. Ta'lim jarayonida qo'llaniladigan metodlarning har birini o'qituvchi, bolaning yosh xususiyatiga, o'zlashtirish sifatiga va eng asosiysi o'zining mahoratidan kelib chiqib tanlasa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Dars jarayonida qo'llaniladigan ta'lim metodlarning o'ziga yarasha pedagogik ahamiyati mavjud. Biz sinfda yetakchi o'quvchilarni shakllantirishimiz uchun ko'proq jamoa bo'lib ishlashga, jamoada bir-birini fikrini xurmat qilishga va o'z fikriga qat'iy turishga o'rgatadigan pedagogik ahamiyatga ega metodlardan foydalanishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. - T. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashri. 2013. 497-b.
2. Chemers M. (1997) integral nazariya etakchilik. Lourens Erlbaum Sheriklari, Nashrlar. ISBN 978-0-8058-2679-1ning
3. To'rayev K. Yoshlarda liderlik qobiliyatini rivojlantirish. Yangilangan jamiyatda yoshlarning ijtimoiy faoliyati: muammo va yechimlar. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi maqsadlar to'plami. - T. 2020. 14-b.
4. Ziyomuhamedov B. Pedagogik mahorat asoslari. 2019.
5. Berdiyeva, S. (2024). IMPROVING THE METHODOLOGY OF PREPARING STUDENTS FOR CREATIVE ACTIVITY BASED ON FOREIGN EXPERIENCES. Talqin va tadqiqotlar, (28).

Suvonova Sevara Asliddin qizi
Navoiy davlat pedagogika instituti
umumiy pedagogika
va psixologiya kafedrası
o'qituvchisi
sevarasuvonova96@gmail.com

O'SMIR YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA TOLERANTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING AKSIOLOGIK AHAMIYATI

Annotatsiya: ushbu maqolada tolerantlik tushunchasining o'ziga xosligi, uning aksiologik qadriyatlar tizimidagi o'rni haqida yoritib o'tadi. Xususan, ushbu qadriyatni yosh avlod ongiga ya'ni, o'smirlik davri egalariga singdirish yo'llarini turli xildagi mashg'ulotlar, tarqatma materiallar hamda tajriba-sinov metodlarini ko'rinishida aks ettiradi.

Kalit so'zlari: filantropiya, qadriyat, "Taraqqiyot strategiyasi", Konstitutsiya, oilaviy qadriyat, shaxs, ijtimoiy muhit.

Аннотация: данная статья проливает свет на своеобразие понятия толерантности, его место в системе аксиологических ценностей. В частности, в ней отражены способы привития этой ценности в сознании молодого поколения, т. е. хозяев подросткового возраста, в форме различных занятий, раздаточных материалов, экспериментальных методов.

Ключевые слова: благотворительность, ценности, «Стратегия развития», Конституция, семейные ценности, личность, социальная среда.

Abstract: this article sheds light on the uniqueness of the concept of tolerance, its place in the system of axiological values. In particular, it reflects the ways of instilling this value in the minds of the young generation, i.e., the owners of adolescence, in the form of various activities, handouts, and experimental methods.

Key words: philanthropy, value, "Strategy of Development", Constitution, family value, person, social environment

Kirish. Har bir shaxs dastlab oila muhitida ilk tarbiya va ta'lim jarayonini boshidan o'tkazadi. Shaxs oilada shakllanadi. Oila an'analari va qadriyatlari shaxsning ijtimoiy dunyoqarashining shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, oilaning ijtimoiy funkcionalligiga bo'lgan zamonaviy talab ortib boradi. Bugungi kunda oila - ijtimoiy faol shaxs shakllanishi uchun mutanosib pedagogik poligon vazifasini o'tamoqda. Tolerantlik tafakkuri ham ilk bor oilada shakllantiriladi, ona suti bilan go'dak tafakkuriga singdiriladi. Boshqacha qilib aytganda, insonning qadriyatlar darajasi uning oilaviy tarbiyadagi o'rni bilan belgilanadi. Yoshlarda xususan, o'smir yoshdagi o'quvchilar ijtimoiylashuv jarayoniga kirishar ekan, etnik qarashlari, e'tiqodi asosida insonlarga munosabatda bo'ladi. Shu o'rinda insoniylik xislatini anglashda tolerantlik, insonlarga bag'rikenglik tamoyillari asosida yo'naltirishi ham muhimdir. Chunki ijtimoiylashish jarayoni nafaqat yaqin tengdoshlar bilan, balki millat, irqi va madaniy ko'rinishlar bilan farq qiluvchi insonlarga ham yo'naltiriladi va ushbu tushunchaning rivoji qadimgi davrlardan buyon ishlatilib, xususan, insonlarga ijtimoiy ko'mak ko'rsatish, samimiylik, bag'rikenglik fazilatlarini bilan yo'g'rilgan edi. Qadimgi Gretsiyada ijtimoiy ish «filantropiya» sifatida ma'lum bo'lgan, Rimda esa «xalq an'anasi» sifatida, qadimgi inqlar yordam berish jarayonini «minka» deb. slavyan qabilalari «slepnya» deb ta'riflaganlar.[1] Bunda qabilalar o'rtasidagi iliqlik, ijtimoiy jarayonlar tizimida qo'llanilib, unda ijtimoiy qatlam egalariga turli ko'rinishdagi yordam berish shakli sanalgan. Ushbu tushunchaning paydo bo'lishi har bir millat va elatda turlicha yondashuvlar asosida keyingi avlodga uzatib kelingan. Xususan, o'zbek xalqi

o'zining qadimiy va boy madaniyati, o'ziga xos sivilizasiyasi va tarixiy merosi tarkibida har vaqt tolerantlik asoslarini targ'ib etib kelgan, shuningdek o'z yashash tarzida, milliy qadriyatlari tizimida tolerantlik va bag'rikenglik tamoyillariga suyangan holda farzandlarni tarbiyalagan. Etnik sabr-toqat, bag'rikenglik hayot bo'ronlaridan omon qolish va rivojlanish uchun zarur tabiiy me'yorlarga aylandi. Ayni shu zaminda ko'p asrlar mobaynida jahon madaniyatlari dunyo miqyosida bir-birini boyitgan. Bu yerda ko'chmanchi xalqlar o'troq xalqlar bilan, eronlik qabilalar turk qabilalari bilan, musulmonlar nasroniylar va yahudiylar bilan ko'p asrlar birga yashab kelganlar». Shunga binoan «Movarounnahrning musulmon madaniyati etnik sabr-toqat va bag'rikenglik ruhini o'zida aks ettirdi. Uning ideali – fozil kishilar shahri nafaqat diniy asosda, balki madaniy va axloqiy negizida ham uyushgan odamlarning hamjamiyatidan iborat bo'lganligi tasodifiy xol emas».[2]

Asosiy. Tolerantlik g'oyalari o'zbek xalqining azaliy urf va odatlarida, kundalik turmush tarzida va axloq-odobida juda keng o'rin olgan. Tolerantlik tushunchalari va uning unsurlari avloddan avlodga axloq va odob me'yorlari sifatida meros qoldirilib, maxsus ravishda tarbiyalangan. Tolerant tafakkurga ega bo'lgan odam shaxsiy kamolotining yuqori mavqeiga erishgan inson sifatida qadrlangan. Qo'li ochiqlik, samimiylilik, boshqalarning ko'nglini olishga say'i-harakat qilish, mehmonnavozlik, bag'rikenglik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, sabr va qanoatli bo'lish, o'zgani anglash, dardlashish, dildan suhbat qurish, shu bilan birga boshqa madaniyatlarni hurmatlash, ularning merosini avaylash, birgalikda tinchlik va osudalikda yashash ko'nikmalarini bilish va ularga e'tibor bilan qarash, tinch yashash tarzini qadrlash har vaqt xalqimizning azaliy qadriyatlaridan bo'lib kelgan. Shuningdek, o'zbek xalqining an'anaviy qadriyatlari tizimida xalqlararo va dinlararo nizo va adovatni qoralovchi, turli dinlar o'rtasidagi munosabatlarda o'zaro hurmat-ehtirom va ishonchni, xalqlar o'rtasida hamkorlik va hamjihatlikni targ'ib qiluvchi, hamma insonlarga dini va millatidan qat'iy nazar insoniy mehr-muhabbat bilan yo'g'rilgan insonparvarlik g'oyalari har vaqt targ'ib etilgan.

Tolerantlikning me'yoriy hujjatlarda ham qonuniy tasdig'i bo'lib xususan, mamlakatimiz prezidenti Sh.Mirziyoyev 2022-yil dekabrda O'zbekiston Respublikasi Parlamentiga Murojaatnomasida kirib kelayotgan 2023-yilni «Insonni ulug'lash va sifatli ta'lim» yili deb e'lon qilinishi, shuningdek, murojaatnomada «Millati, tili va dinidan qat'iy nazar, O'zbekistonni o'zining vatani deb biladigan, uning ravnaqi uchun hissa qo'shib kelayotgan har bir fuqaro bundan buyon ham davlatimiz va jamiyatimizning e'tibori va ardog'ida bo'ladi»[3] deb bildirgan fikrlari davlatimizda tolerantlik siyosati bugun har qachongidan ham aktuallashtirilganligini ko'rsatib turibdi. 28.01.2022 yildagi PF 60-son O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida» Farmonidagi

- 70-maqсад: «Yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish. Yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg'usi, sotsial tolerantlik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta'sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo'lgan qat'iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash»;

- 74-maqсад: «Jamiyatda millatlararo totuvlik va dinlararo sotsial tolerantlik muhitini mustahkamlash». Turli millat yoshlari uchun qo'shimcha qulay shart-sharoitlar yaratish, ularda fuqarolik burchini anglash, vatanparvarlik, sotsial tolerantlikka asoslangan millatlararo muomala madaniyatini yuksaltirish kabilar belgilab qo'yilgan.[4]

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasida «O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar»[5] deb belgilab qo'yilganligi ham jamiyatning har bir a'zosidan insonlarni sevish, qadrlash, g'amxo'rlik ko'rsatishi, ularga ijobiy munosabatda bo'lishlari kerakligini vazifa sifatida yuklaydi. Ammo tolerantlik tarixiy-ijtimoiy va axloqiy-psixologik norma bo'lib, uning mazmuni yangi zamon bilan hamnafas tarzda o'zgarib, boyib va takomillashib bormoqda. Bir tomondan o'zgarayotgan ijtimoiy-siyosiy voqelik, globalizatsiya va postindustrial rivojlanish talablari, ikkinchidan, ta'lim tizimida olib borilayotgan tub islohotlar, uchinchidan, barkamol shaxs va fuqaro shakllanishini maqsadli olib borish say'i-harakatlari tolerantlik va uni shakllantirish masalalarini yangi

mazmunda qayta anglanishini, uning zamonaviy pedagogik mazmunini qayta ishlab chiqilishini, tolerantlikni shakllantirishning usul, shakl va vositalarini zamonga mos ravishda tanlanishini kun tartibiga qo'yadi. Shu bois, bugungi davr ta'lim va tarbiya tizimidan globallashuv g'oyalarini o'zida aks ettirgan tolerantlik tushunchasining mazmunini aniqlash, uni ta'lim tizimiga joriy etish mexanizmlarini aniqlash vazifasini amalga oshirish talab etiladi.

Muhokama va natijalar. Bugungi kunda tolerantlik tafakkurini yoshlar ongida shakllantirish ularni fuqarolik jamiyatida faol yashashga o'rgatishga teng keladi. Tolerantlik g'oyalari zamonaviy davrning eng muhim ijtimoiy va siyosiy g'oyalaridan biri ekanligini namoyon etadi. Dunyodagi o'zgarishlar, millat va elatlarning hayotini, bir-biriga munosabatini yaqinlashtiradi. Ushbu jarayonda aksiologik qadriyatlarning turi hisoblangan tolerantlik tushunchasini yosh avlod ongiga to'g'ri yo'nalish asosida singdirish o'z navbatida ta'lim bosqichlarida xususan, o'smirlik davri egalarida asosiy muammo hisoblanmoqda. Chunki ushbu davr o'zining fiziologik, psixologik o'zgarishlari, insoniy munosabatlar tizimiga ham ta'sir etmasdan qolmaydi. Ushbu bosqich davri egalariga pedagogik-psixologik jihatdan to'g'ri yo'nalish berish va ularni tolerantlik xususiyatlarini shakllantirishda bir qancha mashg'ulotlarni keltirib o'tadi:

"Doira ichida salomlashish" mashqi

Guruhning har bir a'zosi aylanada o'rnidan turib, boshqalarga qaratilgan iborani aytadi: "Xayrli kun", "Salom", "Bugun hammaga ko'p yangi va qiziqarli narsalarni o'rganishni tilayman". Bir ibora o'rniga siz ishtirokchilarni imo-ishora yoki mimika bilan tabriklashingiz mumkin.

"To'p aylanada" mashqi

Ishtirokchilar aylanada turishadi. Har kimning qo'lida to'p bor. Bola guruhdan kimningdir ko'zlari bilan topadi. Ishtirokchilarning ko'zlari uchrashganda, ular to'plarni bir-biriga tashlaydilar.

Mashq "Nima o'zgardi?" mashqi

Ishtirokchilar bir-biriga qarama-qarshi ikkita chiziqda qurilgan. Birinchi jamoaning o'yinchilari ikkinchisiga orqa o'giradi. Ikkinchi jamoaning har bir a'zosi o'z kiyimlarini uchtdan o'zgartiradi. Birinchi jamoa ikkinchisiga o'giriladi. Har bir ishtirokchi ikkinchi guruhning qarshisida turgan o'smirdan kiyimdagi o'zgarishlarni qidiradi. Keyin jamoa a'zolari rollarni almashtiradilar.

"Salom" mashqi

Ishtirokchilar sinf bo'ylab erkin harakatlanadilar.

Yetakchi: Sizni bir-biringiz bilan quyidagi tarzda salomlashish taklif etiladi.

Bir marta qarsak chalsam, qo'l berib ko'rishamiz; agar ikkita bo'lsa, biz elkalar bilan salomlashamiz; agar uchta bo'lsa, biz orqamiz bilan salomlashamiz.

"Tasavvur qiling" mashqi

Ishtirokchilar aylana bo'ylab o'tirishadi. Ishtirokchilardan biri haydovchi

bo'ladi va eshikdan chiqadi. Guruh aylanada o'tirganlardan birini o'ylaydi.

Rahbarning vazifasi yetakchi savollar berish va guruh o'ylagan odamni taxmin qilishdir.[6]

Xulosa. Tolerantlikning ildizi qadimgi tarixga borib taqaladi. Inson yaratilgan davridan boshlab zamonaviy davrga qadar sotsial tolerantlik tushunchalari mavjudligini xulosalarimizda shakllantirish imkonini berdi. Shaxsda tolerantlik dastlab oilada shakllanib, keyinchalik, maktabgacha ta'lim tashkilotlari, maktab, litsey, kasb-hunar texnikumlari, oliy o'quv yurtlarida rivojlanadi. Inson hayotning rang barangligi, odamlar, guruhlarining turlicha ekanligi va ularning hammasi hurmat qilinishga loyiqligini idrok etishi, uni qanday bo'lsa shundayligicha qabul qilishi yuksak madaniyat va ma'naviyatining ko'rsatkichi hisoblanadi. Bu kabi yuksak madaniyatning

- 142 ko‘rinishi hisoblangan tolerantlikning sotsiologik o‘rni va muhimlik darajasini singdirish, har bir yosh avlodning oilaviy muhitiga, ijtimoiy jamiyatdagi roli bilan bog‘liqdir. Xususan, pedagogika fanlarining ob‘ekti va subyekti hisoblangan shaxs va uning rivojini ilmiy nazariy asoslar bilan ham belgilab qo‘yilgan bo‘lib, shaxsning shakllanishi, uning rivojida oilaviy muhit, biologik omillari va ijtimoiy muhitning o‘rni va ahamiyatini o‘zining nazariy asoslari bilan belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. IJTIMOIIYISH ETIKASI darslik. M.X.G‘aniyeva -s.f.d, prof, N.M Latipova - s.f.n, dots, I.Negmatov - f.f.n, dots; «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2015.
2. I.A.Karimov. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yunada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konseptsiyasi: O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo‘shma majlisidagi ma‘ruzasi. -T.: O‘zbekiston, 2010.
3. Mirziyoyev Sh.M O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi (2022 yil 20 dekabr) 16 ноября - Международный день толерантности// Нарконет: популярный журнал.-2017.-№12.-С.3.- (Памятка).
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni, 2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan yangi o‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida
5. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 2- bo‘lim. “Inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari” 08.12.1992
6. З.Асташова, Н. А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений [Текст] / Н. А. Асташова. – Москва: Научный метод, 2003. – С. 86-92.
7. Bag‘rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi. YuNESKO vakolatxonasi nashri. Nashr uchun mas’ullar: A.Saidov. K.Jo‘rayev.-T.: 1999
8. Асмолов, Г. А. Слово о толерантности [Текст] / А. Г. Асмолов // Век толерантности. – 2001. – № 1. – С. 2-5.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING REFLEKSIYALASH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarning refleksiylash qobiliyatini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar, o'qituvchi o'zining xatti-harakatlarini nazorat qila bilishi, bo'lajak o'qituvchilarni refleksiylash qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi, shuningdek, pedagogik refleksiyaning dolzarbligi haqidamuhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: bo'lajak o'qituvchilar, pedagogik mahorat, pedagogik ko'nikma, kasbiy bilim, ta'lim jarayoni, refleksiv yondashuv, kasbiy rivojlanish, ta'lim sifatini oshirish, o'z-o'zini anglash, tahliliy fikrlash, amaliy ko'nikmalar, metodik vositalar, pedagogik faoliyat, o'qituvchining kasbiy malakasi, pedagogik jarayon.

УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ РЕФЛЕКСИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Аннотация. В данной статье будут рассмотрены необходимые условия для развития рефлексивных навыков будущих учителей, умения учителя управлять своим поведением, вопрос развития рефлексивных навыков будущих учителей, а также актуальность педагогической рефлексии.

Ключевые слова: будущие учителя, педагогическое мастерство, педагогическое мастерство, профессиональные знания, образовательный процесс, методические подходы, повышение квалификации, повышение качества образования, методы обучения, практические навыки, методический инструментарий, педагогическая деятельность, профессиональная квалификация учителя, педагогический процесс.

CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF REFLEXIVE ABILITIES OF FUTURE TEACHERS

Annotation: In this article, the necessary conditions for the development of reflective skills of future teachers, the teacher's ability to control his behavior, the issue of developing reflective skills of future teachers, as well as the relevance of pedagogical reflection are discussed, will be discussed.

Key words: future teachers, pedagogical skills, pedagogical skills, professional knowledge, educational process, reflexive approach, professional development, improving the quality of education, self-awareness, analytical thinking, practical skills, Methodical tools, pedagogical activity, teacher's professional qualification, pedagogical process.

Bo'lajak o'qituvchilarni o'qitish jarayonida pedagogik refleksiylash qobiliyatidan optimal foydalanish yuqori samaradorlik kasb etadi. Bu borada ma'lum tamoyillar asosida faoliyat yuritish ta'lim uzluksizligini ta'minlash va malakali kadrlar tayyorlashning muhim omilidir. Bu tamoyillarni ma'lum darajada tizimlashtirish hozirgi o'quv jarayonidagi murakkablikni oldini olish imkonini beradi. Bo'lajak o'qituvchilarning refleksiylash qobiliyatini rivojlantirish shart-sharoitlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin.

- oliy pedagogik ta'lim jarayonida kreativ-innovatsion yondashuvlar asosida bo'lajak o'qituvchilarda metodik shart-sharoitlarini yaratish;

- bo'lajak o'qituvchilarning metodik imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida ta'lim berish va ommaviy axborot vositalaridan foydalangan holda talabalarga mutaxassislik fanlari doirasida refleksiv bilimlarni singdirish;

- bo'lajak o'qituvchilarning mustaqil bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish orqali ularda refleksiyalash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladigan didaktik vositalarni saralash, tizimlashtirish va ulardan foydalanish metodlarini tavsiya etish;

- refleksiv yondashuv asosida yangi zamonaviy fan va o'quv dasturlariniqayta ishlab chiqish va takomillashtirish;

- bo'lajak o'qituvchilarni refleksiyalash qobiliyati mazmunini belgilashga qo'yiladigan talablar va uni tanlash prinsiplarni ishlab chiqish.

Bo'lajak o'qituvchilarni refleksiyalash qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi haqida so'z yuritir ekanmiz, pedagogik refleksiyalash qobiliyati komponentlarini aniqlab olishimiz zarur. Bular:

1. O'z-o'zini anglash: O'z-o'zini anglash bo'lajak o'qituvchi uchun juda muhim qobiliyatdir. Bu qobiliyat unga o'zining shaxsiy va kasbiy jihatdan qanday rivojlanayotganini kuzatishga, kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi. O'z-o'zini anglash orqali o'qituvchi quyidagi jihatlarni tushunishi kerak:

Kuchli tomonlari: Qaysi pedagogik usullarni muvaffaqiyatli qo'llay oladi? Qanday ko'nikmalar va bilimlar unga ta'lim jarayonida yordam beradi?

Zaif tomonlari: Qaysi sohalarida yaxshilanishi kerak? Qaysi pedagogik qiyinchiliklarga duch keladi va ulardan qanday chiqish yo'llarini topish mumkin?

Kasbiy yutuqlar: Bo'lajak o'qituvchi o'zining kasbiy faoliyatida erishgan yutuqlarini aniqlash va bu yutuqlardan ilhom olish orqali o'zini rivojlantirishda davom etadi.

Kamchiliklar: O'z faoliyatidagi kamchiliklarni anglash va ulardan saboq olish orqali o'qituvchi o'zining pedagogik qobiliyatlarini takomillashtirishi mumkin.

O'z-o'zini anglash qobiliyati o'qituvchiga o'z faoliyatini chuqur tahlil qilish va kelajakda yanada samarali o'qituvchi bo'lish yo'lida ishlashga yordam beradi. Bu qobiliyat bo'lajak o'qituvchilarning refleksiya qobiliyatini rivojlantirish jarayonining ajralmas qismidir.

2. Tahliliy fikrlash bo'lajak o'qituvchilar uchun refleksiya jarayonida juda muhim rol o'ynaydi. Tahliliy fikrlash qobiliyati o'qituvchiga o'zining pedagogik amaliyotini chuqur tahlil qilish, natijalarni baholash va kelajakda qayerda yaxshilanish kerakligini aniqlashga imkon beradi. Tahliliy fikrlash jarayoni quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

Ma'lumotlarni yig'ish: O'qituvchi dars jarayonida yuzaga kelgan vaziyatlarni, o'quvchilarning javoblarini va o'zining reaksiyalarini qayd etadi. Bu ma'lumotlar tahlil qilish uchun asos bo'ladi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish: O'qituvchi to'plangan ma'lumotlarni chuqur tahlil qiladi. U darsda nima yaxshi o'tganini va qayerda qiyinchiliklar yuzaga kelganini aniqlashga harakat qiladi. Bu jarayonda o'qituvchi o'zining pedagogik usullarini, darsni o'tish texnikalarini va o'quvchilar bilan muloqot uslubini ko'rib chiqadi.

Natijalarni baholash: Tahlil jarayonida o'qituvchi erishilgan natijalarni baholaydi. O'quvchilarning o'zlashtirish darajasi, ularning darsga bo'lgan qiziqishi, o'qituvchining darsni boshqarish qobiliyati kabi ko'rsatkichlar baholanadi.

Xulosalar chiqarish: Tahlil va baholash jarayonida aniqlangan natijalar asosida o'qituvchi kelajak uchun xulosalar chiqaradi. Bu xulosalar kelgusi darslarda qanday o'zgarishlar kiritish kerakligini, qaysi metodlar samarali bo'lishini aniqlashga yordam beradi.

Tahliliy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan o'qituvchi pedagogik jarayonni doimiy ravishda takomillashtirishga intiladi. U o'zining faoliyatini tanqidiy ko'z bilan ko'ra oladi va bu orqali kasbiy o'sishga erishadi. Shu sababli, tahliliy fikrlash bo'lajak o'qituvchilar uchun muhim refleksiya vositasi hisoblanadi.

3.O'zini-o'zi boshqarish: O'zini-o'zi boshqarish qobiliyati bo'lajak o'qituvchilar uchun muhim refleksiv qobiliyat hisoblanadi. Bu qobiliyat o'qituvchiga o'z his-tuyg'ulari, fikrlari va xatti-harakatlarini nazorat qilish imkonini beradi. O'zini-o'zi boshqarish o'qituvchiga o'zini tinchlantirish, murakkab vaziyatlarda hissiyotlarini boshqarish va pedagogik faoliyatda samarali ishlashga yordam beradi. O'zini-o'zi boshqarish qobiliyatining asosiy jihatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Hissiyotlarni boshqarish: O'qituvchi o'zining hissiy holatini tan olishi va uni boshqarishni o'rganishi kerak. Dars davomida turli qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin va o'qituvchining

o'zini tuta bilishi darsning umumiy muhitiga katta ta'sir ko'rsatadi. Masalan, o'quvchilarning faol bo'lmaganligi yoki darsdagi qiyinchiliklar o'qituvchini stressga solishi mumkin, lekin o'zini-o'zi boshqarish orqali u bunday vaziyatlarga to'g'ri yondashadi.

O'zini nazorat qilish: O'qituvchi o'zining xatti-harakatlarini nazorat qila bilishi kerak. Bu qobiliyat unga dars davomida o'quvchilarga nisbatan adolatli bo'lish, hissiyotlarga berilmaslik va muloqotda xushmuomala bo'lish imkonini beradi.

Tanqidiy yondashuv: O'zini-o'zi boshqarish orqali o'qituvchi o'z faoliyatiga tanqidiy ko'z bilan qaraydi. U o'zining kuchli va zaif tomonlarini tahlil qilib, ularni rivojlantirish ustida ishlaydi. Bu qobiliyat o'qituvchiga kasbiy o'sish va pedagogik mahoratini oshirish uchun o'z-o'ziga talabchan bo'lishni ta'minlaydi.

Doimiy rivojlanish: O'zini-o'zi boshqarish qobiliyatiga ega bo'lgan o'qituvchi o'zining kasbiy va shaxsiy rivojlanishi uchun doimiy intilishda bo'ladi. U o'zining tajribalaridan saboq olib, kelajakda ulardan foydalanadi.

O'zini-o'zi boshqarish qobiliyati o'qituvchiga nafaqat o'zining hissiy holatini boshqarishda, balki darslarni muvaffaqiyatli o'tkazishda, o'quvchilar bilan samarali muloqot qilishda va pedagogik mahoratini takomillashtirishda ham yordam beradi. Bu qobiliyat o'qituvchiga o'zini doimiy ravishda rivojlantirishga va yuksak professionalizmga erishishga yo'naltirilgan tanqidiy yondashuvni shakllantirishda katta ahamiyatga ega.

Refleksiv qobiliyat o'qituvchiga pedagogik bilimlarni o'zlashtirish va amaliyotda undan foydalanish jarayonida muhim ahamiyatga ega. Pedagog-psixolog olim Y.N.Kulyutkin "... o'qituvchi o'zining pedagogik mahoratidan foydalanib amaliy qarorlarni ishlab chiqishi va qabul qilishi jarayonlarini refleksiya predmetiga aylantirishi lozim". Buning uchun esa o'qituvchida bu jarayonlarni tahlil qilishning tegishli tafakkur usullari shakllangan bo'lishi kerak" deya ta'kidlaydi[1].

Pedagogik refleksiyaning shakllanishi va rivojlanishi uchun aynan shakllanuvchi va rivojlanuvchi refleksiyada shart va sharoitlarni mavjudligi katta ahamiyat kasb etadi. Pedagogik refleksiyaning birinchi sharti, rivojlantirishning dastlabki faoliyati hisoblanadi. Faoliyatning pedagogik tuzilmasini ishlab chiqib, unda quyidagi unsurlarni ajratadi: maqsad, motivlar, mazmun, moddiy ta'sir, ko'nikmalar, natija.

Pedagogik refleksiyani rivojlantirishning ikkinchi pedagogik sharti refleksiv muhit mavjudligi hisoblanadi. Refleksiv muhit – bu shaxs oldida ijtimoiy-psixologik va kasbiy resurslarni mustaqil tadqiq qilish va o'ziga tuzatishlar kirib borish imkoniyatini ochuvchi shaxsni rivojlantirish shartlarining muayyan bir tizimidir.

Pedagogik refleksiyani rivojlantirishning uchinchi pedagogik sharti refleksiv faoliyat qatnashchilari o'rtasida subyektlararo munosabatlarni faollashtirish sanaladi.

Pedagogik refleksiyani rivojlantirishning to'rtinchi sharti pedagogik refleksiyaning dolzarbligi hisoblanadi. O'qituvchi refleksiv faollashtirishda – o'z kasbiy pozitsiyasini qayta ko'rib chiqishga ehtiyojni dolzarblashtirib tahlil qilishidir. Bunday dolzarblashtirish shuni taqozo etadiki, refleksiya tufayli o'qituvchi faqatgina kasbga o'ralashib qolmay, o'z kasbiga boshqa inson nuqtai nazaridan ham qaray oladi, unga mutanosib munosabatni shakllantiradi.

Kasbiy refleksiya qobiliyati subyektda asta-sekin shakllanadi va odamlarda bir xil rivojlanmaydi. Refleksiyani til belgilari yordamida faoliyatga yo'naltirilgan fikrlash faoliyati ma'nosida tushunadigan G.P.Shedrovitskiyning fikricha, refleksiya subyektdan qo'shimcha bilimlarni va refleksiv vaziyatni tushunish uchun zarur bo'lgan protseduralarni talab qiladi, ular orasida:

Ushbu maqola mavzusiga bag'ishlangan tadqiqotlar tahlili bir paradoksni ochib beradi: bir tomondan, pedagogik faoliyatning o'zi tabiatan refleksiv xususiyatga ega, boshqa tomondan esa - refleksiya o'qituvchining kasbiy subyektligining ajralmas qismi sifatida amalda o'rganilmaydi.

Refleksiya turli soha olimlarining tadqiqot obyekti hisoblanib, odatda ongning o'ziga xos funksiyasi sifatida talqin etiladi. Bu funksiya predmetli faoliyat, ijtimoiy-psixologik munosabatlar yoki muammoli vaziyatlarda yuzaga keladigan muayyan to'siqlarni o'z-o'zini anglash orqali bartaraf etishga qaratilgan[2].

Ushbu funksiya ichki va tashqi ziddiyatlar paydo bo'lishi, kognitiv qarama-qarshiliklar kuchayishi natijasida faollashadi. Bu esa shaxsning o'ziga nisbatan bilish subyekti sifatidagi

pozitsiyasini o'zgartirishga, o'z-o'zini anglash jarayoniga, ichki dunyosiga, shaxsiy fikr va kechinmalarini tahlil qilishga hamda o'zi haqida mulohaza yuritishga olib keladi.

Shunday qilib, refleksiya mahsuli individning o'z-o'zini anglashining sifatli tarkibiy qismlari bo'lmish yangi shaxsiy ma'nolar va qadriyatlar tizimini o'zida mujassam etadi. Bu tizim insonning o'ziga, boshqalarga va mavjud vaziyatga bo'lgan munosabatini sezilarli darajada o'zgartiradi.

Talabalar bilan o'zaro ta'sirning eng samarali usullarini tadqiq qilish va tanlash tashkilotchilik funksiyasi orqali amalga oshiriladi va pedagogik muloqotning mahsuldorligi ko'p jihatdan refleksiyaning kommunikativ funksiyasi bilan bog'liq. Tartibga soluvchi funksiya yordamida o'z faoliyatidan qoniqish, xulq-atvor reaksiyalari, shaxsiy va ijtimoiy me'yorlarga maksimal darajada mos kelishga intilish baholanadi.

Pedagogik refleksiyalashni rivojlantirish shartlari quyidagilardan iborat:

1. Refleksiv muloqotni yurituvchi jamoaning mavjudligi. Refleksiv muhitda ishlashning asosiy yo'nalishlari - individual faoliyatda o'qituvchining ekzistensial hodisalari, ma'nolari va qadriyatlari bilan ishlash; kasbiy fazilatlarning psixologik jihatdan xavfsiz (mulohazasiz) diagnostikasini amalga oshirish va olinganlardan foydalanish natijalar uchun uning professional o'z-o'zini takomillashtirish; o'qituvchining ijodiy o'ziga xosligini rivojlantirish. Bunday muhitning vazifasi birgalikda ijodkorlikni rag'batlantirish, tanlash uchun sharoit yaratishdir, buning natijasida shaxs va kasbiy shaxs sifatida o'zi haqidagi g'oyalar sifat jihatidan o'zgaradi;

2. Fikrlash faoliyati ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarni faollashtirish. Bunday subyekt-obyekt munosabatlarining subyekt-subyekt munosabatlariga o'zaro o'tishlari o'qituvchining kasbiy refleksiyalashni rivojlantirish mexanizmlarini o'z ichiga oladi. Refleksiv faoliyatda bunday munosabatlarning natijasi o'zaro munosabatlar, hamkorlik va birgalikda yaratishdir.

Ko'rsatilgan tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlardan tashqari, bo'lajak mutaxassislarning pedagogik refleksiyasini shakllantirish samaradorligi bir qator didaktik va uslubiy shart-sharoitlarning ta'minlanish darajasiga ham bog'liq. Bunday shart-sharoitlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: - talabalarni o'qituvchining kasbiy refleksiyasi mohiyati va tuzilishi haqidagi bilimlarni o'zlashtirishga undash; - talabalarga uni shakllantirish, rivojlantirish va amalga oshirishning samarali usullari bo'yicha bilim va ko'nikmalar berish; - "refleksiv vaziyatlar"ni vujudga keltirish.

Xulosa qilib aytish mumkinki, oliy ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan professor-o'qituvchi jamiyatda ro'y berayotgan islohotlarni his etgan holda o'zining pedagogik faoliyatini doimo refleksiya qilib borishi, zamonaviy professor-o'qituvchi ilm-fan, texnika yangiliklaridan xabardor bo'lgan holda, bugungi pedagogik jarayonni tashkil eta olishi, o'qituvchi o'z mutaxassisligi bo'yicha o'z bilim, malaka, ko'nikmasini doimo refleksiya qilib borishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кулюткин Ю.Н. Рефлексивная регуляция мыслительных действий. //Под ред.О.К.Тихомирова. – М.: МГУ, - 1989.- С. 22-28
2. Ожиганова, Г. В. Рефлексия, рефлексивность и высшие рефлексивные способности: подходы к исследованию // Вестник Костромского государственного университета. -2018. - № 4. - с. 56–60.
3. Степанов С. Ю. Рефлексивная психология и рефлексивная практика // Рефлексивные процессы и творчество. Новосибирск, 1990.
4. ZiyayevA.N. Umumiy pedagogika (pedagogik mahorat) o'quv qo'llanma. QO'QON - 2020
5. Omonov H.T. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - T.: Iqtisod-moliya. 2009. - 240 b.

BEMOR PSIXOEMOTSIONAL SOHASINING TARIXIY O'RGANILISHI

Annotatsiya. Maqolada tibbiyot va psixologiya fanlarining o'zaro aloqadorligi, shuningdek bemorlar bilan ishlash jarayonida bemorlarning psixoemotsional holatlarining namoyon bo'lishi masalasi muhokama qilingan.

Shuningdek, O'rta Osiyo xalqlarining qadimgi kitobi "Avesto" da keltirilgan tibbiyot va psixologiyaga oid ma'lumotlar, o'rta asr mutafakkirlarining tibbiyot va psixologiyaga oid falsafiy qarashlari ilmiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kasallik, kayfiyat, bemor, tibbiyot, ruhiy ta'sir, psixologiya, temperament, psixologiyena.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОЙ СФЕРЫ ПАЦИЕНТА

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь наук медицины и психологии, а также проявление психоэмоциональных состояний пациентов в процессе работы с пациентами. Также научно проанализированы сведения по медицине и психологии, содержащиеся в древней книге народов Средней Азии «Авеста», и философские взгляды средневековых мыслителей на медицину и психологию.

Ключевые слова: болезнь, настроение, пациент, лекарство, психическое воздействие, психология, темперамент, психогигиена.

HISTORICAL STUDY OF THE FIELD OF PATIENT PSYCHOEMOTIONAL

Annotation. The article discusses the relationship between the sciences of medicine and psychology, as well as the manifestation of patients' psycho-emotional states in the process of working with patients. Also, the information on medicine and psychology contained in the ancient book of the peoples of Central Asia, "Avesta", and the philosophical views of medieval thinkers on medicine and psychology were scientifically analyzed.

Key words: illness, mood, patient, medicine, mental influence, psychology, temperament, psychohygiene.

Kirish. Odamzot paydo bo'libdiki, turli kasalliklarga qarshi kurashib kelgan. Bemorni darddan xalos qilish uchun turli xil usullar o'ylab topilgan. Qadimda bemorlarni davolashda giyohlarni ko'p qo'llashganini tarixiy manbalardan yaxshi bilamiz, lekin ruhiy ta'sir o'tkazish yo'li bilan davolash qachondan boshlanganligi bizga noma'lum. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, hozirgacha nomi ma'lum bo'lgan deyarli barcha tabiblar bemorlarni davolashda ruhiy ta'sir qilish usullaridan unumli foydalanishgan. Ularning aksariyati birinchi tabib – organizmning o'zi va aynan organizm har qanday kasallikka qarshi kurashishi kerak, bizning vazifamiz esa unga yordam berishdir, deyishgan. Qadimgi davr adabiyotiga nazar tashlaydigan bo'lsak, tibbiyot, falsafa va psixologiya fanlari chambarchas bog'lanib ketganligining guvohi bo'lamiz. Miloddan ilgari yashab o'tgan deyarli barcha faylasuflar tibbiyot va psixologiyaga oid o'z fikrlarini yozib qoldirishgan, chunki ular ruhiy kuchlar manbaini inson miyasi bilan bog'lashgan. [1].

Adabiyotlar tahlili. O'rta Osiyo xalqlarining qadimgi kitobi "Avesto" da keltirilgan tibbiyot va psixologiyaga oid ma'lumotlardan foydalanilgan. Bundan tashqari, Gippokrat, Galen, abu Bakr ar-Roziy, Ibn Sino kabi o'rta asr mutafakkirlarining tibbiyot va psixologiyaga oid falsafiy qarashlari tahlil qilingan.

Tatqiqotning metodik uslublari. Ilmiy xolislik, nazariy qiyosiy tahlil, munozara-mantiqiy xulosa, asoslash, umumlashtirish, tibbiyot, falsafa, psixologiya fan yutuqlaridan foydalaniladi

Muhokama. Qadimgi Xorazm hududida miloddan avvalgi VI asrda bitilgan zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto» da tibbiyot va psixologiyaga oid muhim ma'lumotlar keltirilgan. «Avesto» da nafaqat ruhiy tushkunlik, balki jismoniy zo'riqish ham kasallikka olib kelishi aytilgan. Kasalliklarni davolashda jarrohlik va ruhiy tinchlantirish davolashning asosiy usullaridan biri, deb ta'kidlanadi. Kitobda gigiyena, profilaktika, ozoda yurish, yomon narsalarga yaqinlashmaslik, toza havoda sayr qilish, sifatli ovqatlar tanovul qilish va toza ichimlik suvi ichish haqida ham ko'plab ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, yoshlar jismoniy va ruhiy baquvvat bo'lishi uchun to'yib ovqatlanishi, yetarli darajada ovqatlanmaydigan xalqlarda kamquvvatlik holatlari kuzatilishiga ham alohida to'xtalib o'tilgan.

Miya va ruh orasidagi munosabatlarga oid qarashlari bilan mashhur bo'lgan tibbiyot fanining otasi Gippokrat (Buqrot) (mil. avv. 460–377-yillar) asarlari bugungi kungacha yetib kelgan. Gippokrat fikricha, sangviniklar kasallikka kam chalinishadi. Xolerik va melanxoliklar esa kasallikka moyil kishilardir. Mutaфakkr «kasalliklar kechishi va bemorning sog'ayib ketishi temperamentga aloqador» deb hisoblagan. Bu ta'limot keyinchalik barcha olimlarda qiziqish uyg'otdi. Hozirgi kunda yetakchi psixologlar va vrachlar bemorlarni davolashda ularning temperamentiga alohida e'tibor berishadi. Ma'lumki, vrach qanchalik urinmasin, davosi qiyin kechadigan kasalliklar bor. Bunday paytlarda vrach ruhan va jismonan charchaydi, bemor tuzalmaganidan aziyat chekadi.

Ba'zan bemor va uning yaqinlari tomonidan dashnomlar eshitadi. Bu haqda Gippokrat shunday degan: «Tibbiyot asosan tinchlantiradi, ba'zan davolaydi va juda kam hollarda darddan butunlay xalos etadi». Demak, barcha bemorlarni ko'ngildagidek davolash qiyin. Gippokratning bu so'zlarida tushkunlik kayfiyati ufurib turgan bo'lsada, zamirida achchiq haqiqat yotibdi. Bu so'zlarning aytilganiga bir necha asrlar bo'ldi, o'tgan davr ichida eng kuchli diagnostika va davolash usullari ishlab chiqildi, lekin shunday bo'lsada, bugungi kunda tibbiyot ba'zi kasalliklarni davolashda ojiz. Rimlik mutaфakkr Klavdiy Galen (mil. avv. 129 201-yy.) ruhning fiziologik mexanizmlarini ilmiy tadqiqotlariga asoslanib o'rgandi. U ham ruhiy faoliyatning bosh miya bilan bog'liqligi haqidagi fikrni ilgari surdi. Galen hissiyot, xotira, sezgi va diqqat odam ongi, ruhi tomonidan idora qilinadi, deb ta'kidlaydi.

IX asr boshlarida Sharqda, ya'ni Bag'dod, Buxoro va Xorazmda boshqa tabiiy fanlar qatori tibbiyot ham jadal rivojlanadi. Bag'doddagi tibbiyot dargohlarida bemorlarni davolashda ruhiy ta'sir qilish usullari keng qo'llanilgan.[1] Bemor bilan tibbiyot xodimi o'rtasidagi munosabatlar, psixologik usullar, turli kasalliklarning kelib chiqishida ruhiy omillarning ahamiyati, ularni oldini olish kabi bilimlar rivojlana boshladi. Bu davrda tibbiyot psixologiyasi poydevori yaratilishi boshlandi, desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Bag'doddagi tibbiyot muassasalari butun dunyoda tan olinib, Yevropada ham katta shuhrat qozondi. Eronda tavallud topgan mashhur mutaфakkr abu Bakr ar-Roziy (865–925-yy.) tibbiyot olamida o'chmas iz qoldirdi. U o'z davrining buyuk tabibi bo'lgan va tarixchilarning yozishicha, bemorlarni davolashda xatoga yo'l qo'ymagan. U biror yangi dorini bemorga berishdan oldin hayvonlarda sinab ko'rgan. Roziy bemorlarni davolashda ruhiy ta'sir qilish bilan birga parhezga ham katta e'tibor qaratgan. U mizoj, falajlik, jinsiy aloqa, gigiyenik tadbirlar va dorishunoslik haqida ko'p risolalar bitgan. Ularning ba'zilar G'arb tillariga tarjima qilinib, u yerda bir necha asrlar o'qitib kelingan.

Abu bakr ar-Roziy (865–925-yy.) «kasallik tarixnomasi»ni yaratgan va bemorning hol ahvolini davolashning birinchi kunlaridan boshlab muntazam qayd qilib borgan. Bu esa unga bemorni davolash mobaynida sinchkovlik bilan kuzatuv olib borish imkonini bergan. Abu Bakr ar-Roziy bemorlarni kuzatish jarayonida kasallikning kelib chiqish sabablari va oqibatlarini o'rgangan. Shu tariqa tibbiy profilaktika va psixogigiyena fanlariga asos solgan. U vrach burchi, tibbiy maslahatlar haqida ham o'z fikrlarini yozib qoldirgan. Sharqda yashab ijod qilgan tabiblar hayoti va ijodini atqli tarixchi olim, professor Asadulla Qodirov «Tibbiyot tarixi» kitobida batafsil yoritgan. U o'z asarida Sharq va G'arb olimlarining fikrlarini birbiri bilan taqqoslaydi,

klassik fikrlarni hozirgi zamon tibbiyoti bilan solishtirib o'rganadi. Olim ayniqsa, buyuk mutafakkir Abu Ali ibn Sino (980–1037) hayoti va faoliyati haqida juda katta tahliliy ma'lumotlar keltirgan.

Abu Ali ibn Sino tibbiyotning deyarli barcha sohalariga taalluqli «Tib qonunlari» asarida tibbiyot va psixologiyaga oid bir qancha fikrlar keltirgan. Bu asar haqli ravishda dunyoning deyarli barcha tillariga tarjima qilingan va tib ilmini zabt etishda dasturulamal bo'lib xizmat qilgan. Ibn Sinoning ahvoli og'ir bemorlarni davolashda ishlatgan turli xil usullari (giyohlar bilan davolash, ruhiy ta'sir qilish) afsonaga aylangan. [4] Aslida bular afsonaga aylangan haqiqatdir. Zigmund Freyd nevrozga uchragan bemorlarni davolashda Ibn Sino usulidan foydalangan bo'lsa, ajab emas. U bemorlarga nafaqat kasallik bilan bog'liq bo'lgan, balki shaxsiy hayotidagi muammolarni ham so'zlatib, bemorlarda psixologik katarsisni (ruhiy poklanish) yuzaga keltirgan. Birorta ham siri qolmay, barcha dardini so'zlagan bemor ruhan ancha yengillashib, ba'zi hollarda butunlay tuzalib ham ketgan. Ibn Sino har bir bemorni davolashdan oldin uni diqqat bilan o'rganish, oilasi va yashash sharoiti bilan tanishish o'ta muhimligini uqtirgan. Uning bu fikrlari psixogigiye fani vazifalariga o'xshab ketadi.

Ibn Sino asarlarida psixoprofilaktikaga oid ishlarni ham ko'p uchratamiz. Masalan, mutafakkir kasalliklarning oldini olishda tarbiyaga alohida urg'u bergan. «Tarbiya erta bolalik davridan boshlanishi kerak», degan edi Ibn Sino. Shuningdek, u bolani qo'rqq, g'amgin yoki juda erka qilib tarbiyalamaslik, ota-ona bola nimani xohlayotganini doimo sezishi va o'sha narsani bolaga yetkazib berishga harakat qilishi, yomon narsalardan esa yiroqlashtirishlari zarurligini uqtirgan. Bu qoidalarga rioya qilish bolaning zehni o'tkir, tanasi sog'lom o'sishini ta'minlashini ta'kidlab o'tgan. Ibn Sino bir qator kasalliklar kelib chiqishi asab tizimiga bog'liq ekanligi, g'azab, qo'rquv, qattiq siqilishlar organizmni holsizlantirib, turli kasalliklarning yuzaga kelishiga sababchi bo'lishi haqida o'z fikrlarini yozib qoldirgan. Ibn Sino tomir urishining asab tizimi faoliyatiga bog'liqligini ko'p tajribalarda isbotlab bergan. U ko'pgina kasalliklarni tomir urishiga qarab aniqlagan. Ibn Sino nafaqat turli kasalliklarda tomir urishining o'ziga xos xususiyatlarini o'rgangan, balki turli hissiy zo'riqishlar va asab kasalliklarida tomir urishi o'zgarishlarini mufassal bayon qilgan. Masalan, gipertoniya bilan kasallangan bemorlarda ham arterial bosimning oshishiga faqat fiziologik omillar emas, balki insonning emotsional holati bilan bog'liq ekanligi ham alohida ta'kidlab o'tilgan.

Ibn Sino ham o'zining mashhur asari Tib qonunlarida bu kasallikni «Xafaqon» kasallik deb keltirib o'tgan. Ya'ni insondagi g'azab, qo'rquv, stress, depressiya kabi holatlar organizmga salbiy ta'sir o'tkazadi. [2] Ibn Sino «Har bir odam ma'lum mizojga taalluqli va bemorni davolayotganda bunga albatta e'tibor qilish kerak», deb yozadi. U kasalliklar rivojlanishida ruhiy omillarga katta e'tibor qaratib, kasallikning har kimda har xil kechishini uqtirib o'tgan va bu holat bemorning mizoji, oilaviy sharoiti, qaysi ijtimoiy tabaqaga mansubligi va qolaversa, uni kim davolayotganiga bog'liq, degan. Shu yerda «mizoj» tushunchasi haqida batafsil to'xtalib o'tsak. Chunki temperament va mizoj tushunchalari birbiriga yaqin tursada, bu so'zlar sinonim emas. «Mizoj» tushunchasini Xitoy, Yunoniston va Sharq olimlari asarlarida ko'p uchratamiz. Mizoj deganda issiqlik, sovuqlik, quruqlik va ho'llik omillari ko'zda tutilgan. Undan tashqari «rutubatlar» degan tushuncha ham mavjud. Rutubatlar deganda organizmda gi to'rt xil suyuqlik – qon, safro (jigar o'ti), savdo (qora o't) va flegma (shilliq suyuqlik) tushuniladi. Rutubatlar (gumoral) tushunchasini yunon hakimlari o'ylab topishgan. Bu tushunchaga asoslanib Gippokrat rutubatlar nazariyasini yaratdi va odamlarni to'rt toifaga ajratdi, ya'ni temperament haqida ta'limot dunyoga keladi.

Natijalar. Qadimgi Sharqda ilm-fan va tibbiyot gurkiragan bo'lsa, Yevropa mamlakatlari fanida turg'unlik hukmron edi. Yevropa fanidagi turg'unlik ayniqsa, V–XV asrlarga to'g'ri kelgan (deyarli ming yil). XVI asrdan boshlab, Yevropada aniq fanlar rivojlana boshladi va tibbiyotda ham buyuk kashfiyotlar qilindi. Shuning uchun ham XVI–XVII asrlar Yevropada Uyg'onish davri deb ataladi. Miya haqidagi qarashlar o'zgarishiga va umuman olganda, psixologiya va fiziologiya fani rivojlanishiga fransuz mutafakkiri Rene Dekart (1596–1650) kashfiyotlari katta turtki bo'ldi. U organizm bilan muhit orasidagi reflektor munosabatlarni o'rgandi va ruhiy faoliyatning

fiziologik asoslarini isbotlashga intildi. Dekart «Yurak qon tomir faoliyati mexanika qonunlariga bo'ysungan holda boshqarilib turadi», degan fikrni o'rtaga tashladi.

XIX asrning o'rtalarida psixologiya rivojlanishiga bu sohadagi katta o'zgarishlar sabab bo'ldi. Bu davrda gipnoz haqida ta'limot yaratildi va Mesmer uning asoschisi hisoblanadi. Gipnoz tushunchasini 1843-yili angliyalik jarroh Jeyms Bred taklif qilgan. Mesmer gipnozda kuzatiladigan hodisalarni «magnetizm» bilan bog'lagan (1856–1939). Z. Freyd aslida nevrolog bo'lgan va keyinchalik o'z ishlari bilan psixoanaliz asoschisi sifatida nom qozongan. markazining funksional faoliyati pasayishidir», deydi. [3] Z. Freyd fanda yangi yo'nalish, ya'ni psixoanalizni yaratadi. U ruhiy asabiy buzilishlar sabablari bilan qiziqdi, isteriyani mukammal o'rgandi, bu kasallikka chalinganlarni psixologik ta'sir qilish yo'llari bilan davolay boshladi. Ongsizlik haqida ta'limot yaratdi. Z.Freyd katta bir maktab yaratdi va buning natijasida fanda freydizm yo'nalishi paydo bo'ldi. Bu haqda kitobning «ongsizlik» qismida batafsil ma'lumot beramiz. Uning dastlabki safdoshlari va shogirdlari Alfred Adler (1870–1937) va Karl Gustav Yung (1875–1961) bo'lgan. Ular nevrotik shaxs shakllanishiga oid o'z nazariyalarini ilgari surishdi. A. Adler fanda individual psixologiya g'oyasini ko'tarib chiqqan bo'lsa, K.G. Yung o'z e'tiborini analitik psixologiyaga qaratdi. Shunday qilib, ming yillik tarixga ega miya va ruhiyat orasidagi bilim keyinchalik "Tibbiyot psixologiyasi" fani rivojlanishiga turtki bo'ldi. O'sha davrlarda parallel tarzda "Klinik psixologiya" yo'nalishi ham paydo bo'ldi.

Xulosa va takliflar. Demak yuqoridagilardan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkinki tibbiyot psixologiyasi bemor psixologiyasini o'rganuvchi soha hisoblanadi. Tibbiyot xodimlariga tavsiya sifatida shuni aytishimiz kerakki, bemorlar ishlash jarayonida faqat tibbiy yordam beribgina qolmasdan ularni ruhiy jihatdan ham qo'llab -quvvatlash zarur ekanligi aytib o'tilgan. Tibbiyot psixologiyasi fani bevosita bemorlarda kuzatiladigan har - xil ruhiy buzulish holatlarni o'rganuvchi fan hisoblanadi.

Bemor bilan yaxshi aloqa o'rnatish, bemorda uning kasalligiga to'g'ri, adekvat munosabatni shakllantirish zarur. Bemorni tinchlantirish stressni yengillashtirish, rag'batlantirish, tiklanishga ishonchni ilhomlantirish zarur hisoblanadi. Bunda psixologik treninglar va metodikalar orqali yordam ko'rsatish bilan bemorning psixologik holatini yaxshilashga xizmat qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bemorlar bilan psixologik ish dasturlarini (vositalarini, usullarini) ishlab chiqish, bemorlarning ijtimoiy muhiti (qarindoshlari, qarindoshlari, do'stlari) shaxslararo munosabatlarini shakllantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berib o'tish. bemorlarda psixosomatik va somatopsixik buzilishlarning yuqori darajada tarqalishini hisobga olgan holda, bemorlarni umumiy amaliyot shifokorlari tomonidan tibbiy psixologlar va psixoterapevtlar bilan birgalikda nazorat qilish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zarifboy Ibodullayev "Tibbiyot psixologiyasi". Toshkent – 2019
2. Abu Ali Ibn Sino. "Tib qonunlari". I–X jildlar. –T.: – 2000-y.
3. Barotov Sh.R. "Psixologik xizmat". Darslik. – T.: "Navro'z" nashriyoti, 2018. – 344 b.
4. Karimova V.M. "Salomatlik psixologiyasi". –T.: 2005.
5. Qodirov A.A. "Tibbiyot tarixi". Darslik. –T.: 2005.
6. Urazbaeva, D. (2024). "Tibbiyot sohasida psixologik xizmatni tashkil qilish zarurati". *Молодые ученые*, 2(6), 39-42.

**Buxoro davlat pedagogika instituti muassisligidagi
 "PEDAGOGIK AKMEOLOGIYA"
 xalqaro ilmiy-metodik jurnali
 barcha ta'lim muassasalarini
 hamkorlikka chorlaydi.**

**"PEDAGOGIK AKMEOLOGIYA" xalqaro ilmiy-metodik jurnalida o'zbek, rus, ingliz
 tillarida maqolalar chop etiladi.**

**Manzilimiz: Buxoro shahri, M.Iqbol ko'chasi 11-uy
 Buxoro davlat universiteti**

Tahririyat rekvizitlari:

«Садриддин Салим Бухорий» МЧЖ
 Манзил: Бухоро, Муҳаммад Иқбола кўчаси, 11
 Р/с 20208000104858465002
 Бухоро шаҳри Ҳамкорбанк МФО 00966
 ИНН 301637939 ОКНХ 87100

Мақолаларни қабул қилиш учун
<https://t.me/alijonhr>, <https://t.me/AzizaHusenovaSh>

PEDAGOGIK AKMEOLOGIYA Xalqaro ilmiy-metodik jurnal 2024-yil 9-son (17) 2022-yil avgust oyidan chiqa boshlagan. Нашр индекси: 1397	Buxoro davlat universiteti nashri Jurnal davlat va nodavlat oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari, ilmiy tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar, magistrantlar, talabalar, kasb-hunar maktablari hamda maktab o'qituvchilari, shuningdek, keng ommaga mo'ljallangan. Jurnalda nazariy, ilmiy-metodik, muammoli maqolalar, fan va texnikaga oid yangiliklar, turli xabarlar chop etiladi. Nashr uchun mas'ul: Alijon HAMROYEV. Musahhih: Muhiddin BAFAYEV.	Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Chop etish sifati uchun bosmaxona javobgar. Bosishga ruxsat etildi 07.01.2027 Bosmaxonaga topshirish vaqti 10.01.2025 Qog'oz bichimi: 60x84. 1/8 Tezkor bosma usulda bosildi. Shartli bosma tabog'i – 32,0 Adadi – 100 nusxa Buyurtma №40. Bahosi kelishilgan narxda. “Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Bosmaxona manzili: Buxoro shahri M.Iqbol ko'chasi 11-uy.
---	--	--